

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА» МОН УКРАЇНИ**

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА» МОН УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

ШЕВЧЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 330.82/.83:338.1(100):001.891]]”18/20”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ
ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. О. Шевченко

Науковий консультант

Фещенко Валентина Михайлівна,
доктор економічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Шевченко О. О. *Методологія дослідження еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.). -* Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – «Економічна теорія та історія економічної думки». – ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Київ, 2018.

Дисертація є комплексним дослідженням з розв’язання наукової проблеми щодо системного аналізу еволюції господарської системи і формування доктрини господарського розвитку в умовах сучасної трансформації національної економіки крізь призму економічних теорій та наукових шкіл в хронологічних межах кінця XIX – початку XXI ст. із застосуванням цивілізаційної парадигми. Здійснене дослідження теоретико-методологічних засад еволюції господарської системи у світовій економічній думці дає змогу сформулювати узагальнення щодо спільних підходів та особливостей методологічного інструментарію у вивченні господарського розвитку, його темпів, суперечностей та перспектив у третьому тисячолітті.

Визначено, що цивілізаційна парадигма суспільствознавства як методологічна основа сучасних досліджень господарської системи передбачає врахування політичної, духовно-культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя. В центрі аналізу стає людина (наголошується на первинності соціогенезу у формуванні людини), яка є не лише головним суб’єктом господарства і цивілізації в цілому, але й їхньою безпосередньою метою. Саме у межах цивілізаційної парадигми стає можливим вивчення економічних процесів, які відбуваються в суспільстві, в динаміці.

Обґрунтовано, що сутність змін, які відбулися у реальному процесі історичного розвитку господарської системи, розкривається за допомогою уточнення визначень наукових категорій та збагачення їх новим змістом («поняття, що розвиваються»). Поступове розширення й удосконалення змісту понятійно-категоріального апарату відображає реальні процеси ускладнення господарської системи, дію факторів, що впливають на її функціонування, важливі тенденції змін та історичного досвіду організації економічних процесів. Сукупність уявлень і термінів про господарську систему, методологія цивілізаційного аналізу у її вивченні провідними школами світової економічної думки дає можливість не тільки розкрити еволюцію господарської системи впродовж зазначених в дисертації хронологічних меж, а й скористатися історичним досвідом періодів її найбільш ефективного функціонування при розробці національної доктрини розвитку господарства в сучасних умовах.

На основі аналізу теоретичних підходів в дослідженні господарських систем у сучасній економічній науці обґрунтовано положення, що суспільство як система – це складна, динамічна багатоманітність процесів і структур, кожен з яких має власні пріоритети, однак загалом виявляється необхідним для функціонування господарської системи, забезпечення її стійкості та розвитку, а характер зв'язку між підсистемами визначає цілісність господарської системи і змістовність емерджентних властивостей, які є найхарактернішою її властивістю. Виокремлено в існуючих дослідженнях три головних підходи до вивчення еволюції економічних систем: у історичній протяжності, ретровивченні і перспективі. Оскільки центральною проблемою історико-економічних досліджень слід вважати вибір методологічних підходів встановлення характеристик змін в розвитку господарської системи, проведено аналіз використання в сучасних умовах цих стратегій, які представлені принципами історизму та генезису.

Визначено, що внутрішні чинники історичного розвитку господарських систем зумовлюють їх функціонування та динаміку як цілісних утворень. З

огляду їх впливу на господарське життя економічна наука виокремлює етапи (періоди) історичної еволюції господарських систем. В залежності від тісноти та глибини зв'язків між елементами системи в наукових дослідженнях розмежовують також три рівні її розвитку: співіснування, симбіоз і синтез.

Доведено, що для наукового аналізу сьогодення мають важливе значення теоретико-методологічні надбання економічної думки минулих періодів, зокрема, історичної школи, яка виступає як перша спроба осмислення сутності, місця та структури національного господарства. Погляди її основних adeptів засвідчують альтернативність економічного мислення, багатство ідей та напрямів розвитку економічних знань в сфері дослідження генезису господарства як цілісного утворення. Розкрито внесок в дослідження розвитку господарських систем основних шкіл неолібералізму. Доведено, що цільовою настановою соціального ринкового господарства є завдання досягти високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи на основі конкурентного ладу. Проаналізовано проблеми розвитку господарської системи в основних течіях інституціоналізму, представники якого рушійною силою економіки поряд з матеріальними факторами вважають також духовні, моральні, правові та інші фактори, що розглядаються в історичному контексті. Процес генези та формування інституціоналізму як економічного вчення, альтернативного неокласиці за своєю ідейною та концептуально-методологічною спрямованістю, закономірно відбувався на ґрунті економічної гетеродоксії XIX ст. В результаті проведеного дослідження встановлено високий ступінь теоретико-методологічної спорідненості історико-соціального напрямку економічної думки Німеччини з раннім інституціоналізмом.

В роботі набуло подальшого розвитку визначення категорій «рух», «еволюція» та «розвиток» стосовно визначення етапів змін сучасного національного господарства, коли під рухом розуміється будь-яка зміна

національного господарства (його властивостей, структури, елементів, внутрішніх та зовнішніх зв'язків, цілей) незалежно від характеру цього процесу, в будь-який момент і без обмежень його тривалості. Розвиток виступає, як частина руху національного господарства, що характеризує тривалі зміни, в результаті яких національне господарство переходить в інше – відмінне від вихідного – становище, а еволюція національного господарства означає, що кожне нове його становище по відношенню до попереднього досконаліше (і в кількісному, і в якісному відношенні).

Удосконалено розуміння сучасних характеристик розвитку національного господарства: альтернативності та діалектичної єдності у трансформаційному процесі перетворення.

Проаналізовано корисні для побудови сучасної доктрини головні західні моделі економічного розвитку (модель лінійних стадій; модель структурних перетворень; неокласичну модель вільного ринку; теорію зовнішньої залежності; теорію дуального розвитку; концепцію ендogenous зростання; інноваційну теорію економічного розвитку; модель сталого розвитку) національних господарських систем та можливості їх застосування в сучасних умовах національної економіки України та доведено, що альтернативність розвитку є передумовою позитивного запобігання невизначеності, яка притаманна функціонуванню та еволюції господарських систем і є передумовою формування національної стратегії.

Обґрунтовано теоретичні засади визначення стану «інституційної неадекватності» держави, що зумовлює відповідне інституційне середовище функціонування та розвитку господарської системи не придатне для ефективної модернізації національної економіки та запропоновано теоретичне обґрунтування модернізованої моделі держави з диференційованою стратегією функціонування національної господарської системи, в основі якої доцільним є принцип інклюзивного зростання – вибір альтернатив розвитку системи на підставі національних цілей подолання нерівності в суспільстві та поліпшенні якості життя людини.

Ключові слова: господарська система, еволюція, світова економічна думка, цивілізаційна парадигма, структура господарської системи, трансформаційні перетворення, національна господарська система.

SUMMARY

Shevchenko O.O. Methodology of the study of the evolution of the economic system in the world economic thought (the end of the XIX and the beginning of the XXI century). – Manuscript.

Thesis for a Doctor of Economics degree by specialty 08.00.01 - Economic Theory and History of Economic Thought. - SHEE " Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman ", Kyiv, 2018.

The dissertation is a complex research on the solution of the scientific problem concerning the system analysis of the evolution of the economic system and the formation of the doctrine of economic development in the conditions of the modern transformation of the national economy through the prism of economic theories and scientific schools in the chronological boundaries of the end of the XIX - early XXI centuries. with the application of a civilizational paradigm. The study of the theoretical and methodological principles of the evolution of the economic system in the world economic thought makes it possible to formulate generalizations on common approaches and peculiarities of methodological tools in the study of economic development, its pace, contradictions and perspectives in the third millennium.

It has been determined that the civilizational paradigm of social science as a methodological basis of modern studies of the economic system involves taking into account the political, spiritual, cultural, social, religious and other spheres of public life. In the center of analysis becomes a person (emphasized on the primacy of sociogenesis in the formation of man), which is not only the main subject of the economy and civilization in general, but also their direct purpose. It is within the

limits of a civilizational paradigm that it is possible to study the economic processes that take place in society, in dynamics.

It is substantiated that the essence of the changes that took place in the real process of historical development of the economic system is disclosed by clarifying the definitions of scientific categories and enriching them with new content ("developing concepts"). The gradual expansion and improvement of the content of the conceptual-categorical apparatus reflects the real processes of the complication of the economic system, the influence of factors influencing its functioning, important trends of change and historical experience in the organization of economic processes. The totality of representations and terms of the economic system, the methodology of civilization analysis in its study by the leading schools of world economic thought provides an opportunity not only to reveal the evolution of the economic system during the chronological boundaries specified in the dissertation, but also to take advantage of the historical experience of periods of its most effective functioning in the development of the national doctrine of economic development in modern conditions.

On the basis of the analysis of theoretical approaches in the study of economic systems in modern economic science, the position is substantiated that society as a system is a complex, dynamic variety of processes and structures, each of which has its own priorities, but in general it is necessary for the functioning of the economic system, ensuring its stability and development, and the nature of the connection between the subsystems determines the integrity of the economic system and the content of the endangered properties, which is the most characteristic of its property. There are three main approaches to studying the evolution of economic systems in the existing research: in historical terms, in retro study and in perspective. Since the central problem of historical and economic research should be considered the choice of methodological approaches for the characterization of changes in the development of the economic system, an analysis of the use in these conditions of these strategies, which are presented by the principles of historicism and genesis.

It is determined that internal factors of the historical development of economic systems predetermine their functioning and dynamics as integral entities. Given their impact on economic life, economic science distinguishes stages (periods) of the historical evolution of economic systems. Depending on the tightness and depth of the links between elements of the system in scientific research, it also distinguishes three levels of its development: coexistence, symbiosis and synthesis.

It is proved that theoretical and methodological achievements of economic thought of past periods, in particular, the historical school, which serves as the first attempt to comprehend the essence, place and structure of the national economy, are important for the scientific analysis of the present. The views of its main adherents testify to the alternative of economic thinking, the richness of ideas and trends in the development of economic knowledge in the study of the genesis of the economy as a holistic entity. The contribution to research of development of economic systems of basic schools of neoliberalism is revealed. It is proved that the purpose of the social market economy is to achieve a high standard of welfare for the overwhelming majority of society members in conditions of economic freedom on the basis of a competitive system. The problems of the economic system development in the main trends of institutionalism are analyzed, the representatives of which the driving force of the economy, along with material factors, also consider spiritual, moral, legal and other factors that are considered in the historical context. The process of genesis and the formation of institutionalism as an economic doctrine, an alternative neoclassicism, in its ideological and conceptual-methodological orientation, naturally took place on the basis of the economic heterodoxy of the nineteenth century. As a result of the research, a high degree of theoretical and methodological affinity of the historical and social trend of Germany's economic thought with the early institutionalism was established.

In the course of the work, further development of the categories of "movement", "evolution" and "development" has been developed in relation to the definition of the stages of change of a modern national economy, when the

movement refers to any change in the national economy (its properties, structures, elements, internal and external relations, goals), regardless of the nature of this process, at any time and without limitation of its duration. Development acts as part of the movement of the national economy, which characterizes the long-term changes, as a result of which the national economy goes into another - different from the original - the situation, and the evolution of the national economy means that each new position in relation to the previous one is more perfect (and in quantitative, and in qualitative terms).

The understanding of modern characteristics of the development of the national economy: an alternative and dialectical unity in the transformation process of transformation is improved.

The main western models of economic development (model of linear stages, model of structural transformations, neoclassical model of free market, the theory of external dependence, the theory of dual development, the concept of endogenous growth, the innovative theory of economic development, the model of sustainable development) of national economic systems and the possibility of their application in the current conditions of the national economy of Ukraine and proved that the alternative of development is a prerequisite for positive prevention the uncertainty inherent in the functioning and evolution of economic systems is a prerequisite for the formation of a national strategy.

The theoretical basis for determining the state of "institutional inadequacy" of the state is determined, which determines the corresponding institutional environment of the functioning and development of the economic system, is not suitable for effective modernization of the national economy, and the theoretical substantiation of the modernized model of the state with a differentiated strategy of functioning of the national economic system is proposed, based on which the principle of inclusive growth - the choice of alternatives to the development of the system based on national goals under Lunn inequality and improving the quality of life.

Key words: economic system, evolution, world economic thought, civilizational paradigm, structure of economic system, transformational transformations, national economic system.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії, навчальні посібники:

1. Шевченко О. О. Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 304 с. (19 др. арк.). (Рецензії: *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 12. С. 63-65; *Бізнес-Інформ*. 2017. № 12. С. 469-470.)

2. Шевченко О.О. Трансформаційні перетворення господарської системи в контексті глобалізаційних змін: еволюція та управління: монографія / за заг. ред. Мироненка Є. В. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 272 с. (колективна монографія, особисто автору належить 4,8 др. арк. - С. 5-16, 31-51, 78-94.)

3. Shevchenko E. A. Transformational conversion of the economic system in the context of globalization changes: evolution and management // Socio-economic problems of management: Collective monograph. Thorpe-Bowker, Melbourne, Australia, 2015. 324 p. (колективна монографія, особисто автору належить 0,8 д. а. - г. 1.5. P. 44-52.)

4. Shevchenko E. A. Specificity of the modern paradigm of theoretical studies of the economic system in the context of globalization // Problems of social and economic development of business: collective monograph. Publishing house "BREEZE", Montreal, Canada, 2014. 408 p. (колективна монографія, особисто автору належить 0,8 др. арк. - gl. 2.9. P. 199-204.)

5. Шевченко О. О. Вплив глобальних викликів сучасності на економічний розвиток національної економіки: теоретико-методологічний аспект. *Менеджмент, маркетинг та інтелектуальний капітал в глобальному*

економічному просторі: монографія / За ред. П. Г. Перерви, О. А. Савченко, В. А. ТОВАЖНЯНСЬКОГО. Харків, 2012. 700 с. (колективна монографія, особисто автору належить 1 др. арк. - Розділ 1.2. С. 30-42.)

6. Шевченко О.О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії. Київ: Центр учбової літератури. 2012. 288 с. (*Гриф МОНУ: лист № 1/ II – 11909 від 23.12.2010 р., 14 др. арк.*)

7. Шевченко О.О. Міжнародна економіка. Краматорськ: ДДМА. 2012. 376 с. (*Гриф МОНУ: лист № 1/ II – 10923 від 22.11.2011р., 21,9 др. арк.*)

У наукових фахових виданнях:

8. Шевченко О. О. Вплив євроінтеграційного курсу України на стан та перспективи інноваційного розвитку національної економіки. *Актуальні проблеми економіки. Наук. екон. журнал Нац. академ. управління.* 2009. № 5. С. 110-119. (0,8 д. а.)

9. Шевченко О. О. Формування споживацької поведінки домогосподарств в умовах розвитку нової економіки: інституціональний аспект. *Формування ринкових відносин в Україні.* 2009. № 7(98). С. 26-30. (0,6 д. а.)

10. Шевченко О. О. Домогосподарство в системі інститутів, що змінюються. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії.* 2009. № 3 (17). С. 300-303. (0,6 д. а.)

11. Шевченко О. О. Інституціональна складова розвитку економіки знань. *Регіональна бізнес-економіка та управління.* 2009. № 4 (24). С. 39-44. (0,8 д. а.)

12. Шевченко О. О. Стратегія розвитку національної економіки: інтеграційний аспект. *Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Зб. наук. праць. Тематичний випуск «Технічний прогрес і ефективність виробництва».* Харків: НТУ "ХПІ". 2010. № 05. С. 189-194. (0,6 д. а.)

13. Шевченко О. О. Вплив тіньового сектору на механізм технологічного оновлення економіки інноваційного спрямування. *Прометей. Регіональний збірник наукових праць з економіки*. 2010. № 1(31). С. 78-81. (0,5 д. а.)

14. Шевченко О. О. Теоретичні засади розвитку економіки, що базується на знаннях. *Регіональна бізнес-економіка та управління*. 2010. № 1 (25). С. 157-163. (0,6 д. а.)

15. Шевченко О. О. Вплив світової фінансово-економічної кризи на стан та перспективи розвитку національної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. № 3. Т. 2. С. 158-162. (0,6 д. а.)

16. Шевченко О. О., Кадикова І. М. Участь України в процесах інтеграції і глобалізації: теоретико-методологічний аспект. *Галицький економічний вісник*. 2010. № 3 (28). С. 5-9. (автору належить 0,5 д. а., особистий внесок: дослідження теоретико-методологічних засад участі країни в процесах інтеграції та глобалізації)

17. Шевченко О. О. Зовнішньоекономічна політика держави в контексті моделі ендогенного розвитку економіки. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2010. № 5-1. С. 117-122. (0,6 д. а.)

18. Шевченко О. О. Моделі підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни: теоретико-методологічний аспект. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3(25). С. 57-60. (0,5 д. а.)

19. Шевченко О. О. Перспективи розвитку національної економіки в епоху економіки знань: теоретичний аспект. *Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний університет»*. Зб. наук. праць. Тематичний випуск «Технічний прогрес і ефективність виробництва». Харків: НТУ «ХПІ». 2011. № 7. С. 184-188. (0,6 д. а.)

20. Шевченко О. О. Оцінка рівня інтеграції країни у глобальний фінансовий простір: методологічний аспект. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 2. С. 255-257. (0,5 д. а.)

21. Шевченко О. О. Концептуальні засади економічного розвитку в контексті глобалізаційних тенденцій. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2012. № 5(1). С. 112-122. (0,8 д. а.)

22. Шевченко О. О. Парадигма економічного розвитку в конкретно-історичних умовах сучасного світового господарства. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії*. 2013. № 2(31). С. 213-217. (0,6 д. а.)

23. Шевченко О. О. Трансформації глобального господарства в умовах становлення постнекласичної науки. *Формування ринкової економіки: збірник наукових праць*. 2014. № 31. С. 277-284. (0,5 д. а.)

У наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах даних:

24. Шевченко О. О. Теоретико-методологічні засади аналізу еволюції господарських систем. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» (Index Copernicus)*. 2016. Вип. 17. С. 14-17. (0,5 др. арк.)

25. Шевченко О. О. Імперативи розвитку господарських систем сучасного світу. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (Index Copernicus)*. 2015. № 4 (11). С. 102-107. (0,5 др. арк.)

26. Шевченко О. О. Особливості модернізації господарської системи суспільства (протягом ХХ ст.). *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки (Research Bible, РІНЦ)*. 2015. № 2 . С. 12-19. (0,8 д. а.)

27. Шевченко О. О. Категорія «господарська система»: теоретико-дефінітивна експозиція в економічній думці. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Економіка (Research Bible, РІНЦ)*. 2016. Т. 21. Вип. 2. С. 8-12. (0,7 др. арк.)

28. Шевченко О. О. Адаптація національної господарської системи до процесів глобалізації. *Економічний вісник Донбасу (Research Bible, РІНЦ)*. – 2016. - № 3 (45). – С. 94-98. (0,7 др. арк.)

29. Шевченко О. О. Розвиток структури господарської системи: системно-синергетичний аналіз підсистем. *Бізнес-Інформ (Ulrichsweb™, RePEc, PIHЦ, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, Cite Factor, Academic Journals Database, SIS, Advanced Science Index, Open Academic Journals Index, Get Info, Bielefeld Academic Search Engine, Info Base Index, Open Airei Open AIREplus, WorldCat, Serials Union Catalogue, COPAC, Socionet, Open Access Library, J-Gate, Google Scholar, Research Bib)*. 2016. № 4. С. 14-20. (0,8 др. арк.)

30. Шевченко О. О. Цивілізаційна парадигма дослідження генези господарської системи. *Глобальні та національні проблеми економіки (Index Copernicus)*. 2017. Вип. 15. URL: <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/4.pdf> (дата звернення: 29.04.2017) (0,7 др. арк.)

31. Шевченко О. О. Національна господарська система: проблеми та перспективи розвитку в сучасних умовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент» (Index Copernicus)*. 2017. № 27. С. 17-19. (0,5 др. арк.)

В інших виданнях:

32. Шевченко О. О. Шляхи підвищення конкурентоспроможності країни в умовах поглиблення євроінтеграційного курсу. *Економіка: проблеми теорії та практики*. 2009. Вип. 255. Т. 5. С. 1166-1172. (0,8 д. а.)

33. Шевченко О. О. Інноваційний розвиток підприємств: інтеграційний аспект. *Сучасні інформаційні технології в економіці та управлінні підприємствами, програмами та проектами*: зб. матеріалів доп. учасн. VII Міжн. науково-практ. конф., Алушта 7-13 вересня 2009 р. Харків: НАУ «ХАІ», 2009. С. 278-279. (0,2 д. а.)

34. Шевченко О. О. Національні особливості інтеграції: теоретико-методологічний аспект. *Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта*: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжн. наук.-практ. конф., Харків 7-10 квітня 2010 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. С. 587-590. (0,3 д. а.)

35. Шевченко О. О. Перспективи розвитку економіки знань: теоретико-методологічний аспект. *Актуальні проблеми соціально-економічних трансформацій у міжнародному середовищі*: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжн. науково-практ. конф., Тернопіль 23 квітня 2010 р. Тернопіль: ПВНЗ «ТКІ», 2010. С. 116-118. (0,2 д. а.)

36. Шевченко О. О. Соціально-економічна інтеграція України у вимірі регіональної політики держави. *Проблеми повышения эффективности функционирования предприятий различных форм собственности*: сб. науч. тр. / НАН Украины, ин-т экономики пром-ти; редкол.: И. П. Булеев (отв. ред.) и др. Донецк, 2010. Вып. 3, т. 1. 426 с. С. 410-422. (0,8 др. арк.)

37. Шевченко О. О. Вектори стратегічного розвитку в умовах глобальної інтеграції України. *Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку. Концепція соціально-економічного розвитку регіонів в умовах викликів глобалізації*: зб. наук. праць у 3 т. / НАН України, Ін-т економіки пром-сті; редкол.: Булеев І. П. (відп. ред.) та ін. Донецьк, 2011. Т. 1 486 с. С. 364-374. (0,6 др. арк.)

38. Шевченко О. О. Нарощення міжнародної конкурентоспроможності країни як складова стійкого розвитку економіки. *Бізнес та інновації у сучасному світі*: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжн. науково-практ. конф., Луганськ 11-12 квітня 2011 р. Луганськ: «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. С. 218-221. (0,3 д. а.)

39. Шевченко О. О. Стимулювання інноваційного розвитку в умовах економіки знань. *Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта*: зб. матеріалів доп. сучасн.. III Міжн. науково-практ. конф., Харків 6-9 квітня 2011 р. Харків: НТУ «ХПШ», 2011. С. 61-64. (0,3 д. а.)

40. Шевченко О. О. Транзитний компонент підвищення міжнародної конкурентоспроможності в умовах інтеграції та глобалізації. *Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні, технологічні проблеми розвитку суспільства*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Харків 18 листопада 2011 р. Харків: ХТЕІ КНТЕУ, 2011. С. 74-75. (0,2 д. а.)

41. Shevchenko E. A. Theory of national economy: methodological aspects. *Problems and prospects of the development of economics and education in European integration*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф. October 24-27, Warsaw, Poland. Донецьк: ООО «Экономический научно-образовательный центр», 2012. С. 73-77. (0,3 д. а.)

42. Шевченко О. О. Цілісність господарської системи в умовах глобалізаційних змін сучасності. *Національні моделі економічних систем: формування, управління, трансформації*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції, Херсон, 6-7 грудня 2013 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 9-12. (0,3 д. а.)

43. Шевченко О. О. Господарська система як категорія економічної науки. *Сучасні проблеми управління підприємствами в умовах глобалізації та інтернаціоналізації: теорія, практика*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Одеса 27-28 березня 2015 р. Одеса: «ОНУ імені І. І. Мечникова», 2015. С. 12-16. (0,3 д. а.)

44. Шевченко О. О. Економічний розвиток господарської системи суспільства в контексті сучасних інтеграційних процесів. *Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Мукачево 14-15 травня 2015 р. Мукачево: «МДУ», 2015. С. 9-14. (0,3 д. а.)

45. Шевченко О. О. Генезис господарської системи в світовій економічній думці: теоретико-методологічні засади дослідження. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Київ 15-16 жовтня 2015 р. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. С. 114-117. (0,3 д. а.)

46. Шевченко О. О. Управління розвитком національної господарської системи в умовах глобалізаційних викликів сучасного світу. *Дослідження та оптимізація економічних процесів (Оптимум-2015)*: зб. матеріалів доп. учасн.

XI Міжнародної науково-практичної конференції, 7-9 грудня 2015 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2015. С. 230-233. (0,2 др. арк.)

47. Шевченко О. О. Трансформації господарської системи суспільства у новітньому парадигмальному контексті. *Економічний розвиток: теорія, методологія, управління*: зб. матеріалів доп. учасн. III Міжнародної науково-практичної конференції 1-9 листопада 2015 р. Будапешт – Прага - Київ: НДІЕР, 2015. С. 341-344. (0,2 др. арк.)

48. Shevchenko E. A. Civilizational paradigm as a basis for the study of the economic system of society. *Economics, management, law: problems and prospects*: Collection of scientific articles. Vol. 1. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2015. P. 145-148. (0,4 др. арк.)

49. Шевченко О. О. Трансформаційні перетворення господарської системи країни: національний контекст. *Національні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо- і макрорівнях економіки*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції 8-9 квітня 2016 р. Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. С. 37-40. (0,3 др. арк.)

50. Shevchenko O. O. Modern economic thought on economic system. *Modernization of socio-economic system: the new economic conditions*: International Scientific Conference, Conference Proceedings, September 28th, 2016, Kielce, Poland: Baltija Publishing, 216 p. p. 4-6. (0,3 др. арк.)

51. Шевченко О. О. Неоліберальний напрям економічних досліджень про розвиток господарства: специфіка теоретичного і методологічного аналізу. *Сучасні наукові підходи до вдосконалення політики економічного зростання*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції, Ужгород, 5-6 травня 2017 року. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 14-17. (0,3 др. арк.)

52. Шевченко О. О. Проблеми розвитку економічної системи у працях К.Маркса та представників неокласичного напрямку економічної думки. *Економічна спадщина К.Маркса: погляд через призму століть*: зб. матеріалів

доп. учасн. Всеукраїнського Круглого столу, Київ, 25 квітня 2018 року. Київ:
КНЕУ, 2018. С. 103-104. URL:

https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/212121ZbD196rnik28A529-verstka_Marks_2018.pdf

(дата звернення: 19.05.2018) (0,2 др. арк.)

ЗМІСТ

ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ ...	37
1.1. Цивілізаційна парадигма суспільствознавства як основа дослідження господарської системи	37
1.2. Формування поняття «господарська система» в процесі розвитку економічної науки	67
1.3. Сучасна економічна думка про проблеми методології аналізу розвитку господарських систем	97
Висновки до розділу 1	113
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	116
2.1. Еволюція господарства на шляху до набуття ним рис системності і цілісності	116
2.2. Зв'язки господарської системи з зовнішнім середовищем	127
2.3. Аналіз рівня розвитку внутрішньої структури господарської системи та її цілісності	136
Висновки до розділу 2	153
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ В ОСНОВНИХ ШКОЛАХ ТА НАПРЯМАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.....	154
3.1. Німецька історична школа як перша спроба осмислення сутності, місця та структури національного господарства	154
3.2. Специфіка вивчення природи господарства прихильниками неокласичного напрямку економічної думки	179
3.2.1. Дослідження господарських процесів кембриджською школою. А. Маршалл	179

3.2.2. Неоліберальний аналіз господарських систем. Соціальне ринкове господарство	186
3.2.3. Монетаризм про окремі аспекти розвитку господарської системи.....	211
3.3. Формування макроекономічного аналізу розвитку господарських систем в основних течіях кейнсіанства.....	216
3.3.1. Кейнсіанська теорія як основа формування механізму регулювання економічних процесів	216
3.3.2. Питання розвитку господарської системи в теоріях посткейнсіанства та нового кейнсіанства.....	219
3.4. Проблеми розвитку господарської системи в основних течіях сучасного інституціоналізму.....	229
3.4.1. Основні тенденції еволюції господарських систем в теоріях неінституціоналізму	229
3.4.2. Нова інституційна теорія про теоретичні та практичні аспекти розвитку господарських систем.....	237
3.5. Альтернативні підходи до аналізу еволюції господарської системи	244
Висновки до розділу 3	253
РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУТКІВ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВ (КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)	255
4.1. Зміни господарської системи суспільства у новітньому парадигмальному контексті	255
4.2. Історико-економічні фактори формування господарських систем сучасності.....	271
4.3. Розвиток сучасних теоретико-методологічних засад дослідження господарської системи	297
Висновки до розділу 4	309
РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛАХ	311
5.1. Українська думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст. про ринкове господарство	311

5.2. Місце господарства України у радянській командно-адміністративній системі	316
5.3. Відображення генези національної господарської системи в економічній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.....	327
5.4. Проблеми і перспективи господарської системи України в оцінках вітчизняних та зарубіжних дослідників.....	335
Висновки за розділом 5.....	351
ВИСНОВКИ.....	354
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	360
ДОДАТКИ.....	404

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток світової економіки на початку ХХІ століття ознаменувався фундаментальними соціально-економічними трансформаціями. Непередбачуваність та глибина глобальних змін, зростання впливу міжнародних організацій на господарську діяльність національних держав, наявність кризових явищ у фінансовій сфері та економіці стали викликом економічній науці, політиці та господарській практиці. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового осмислення сучасних світогосподарських змін та обґрунтування створення ефективної національної економічної системи, яка б враховувала особливості соціально-економічного, національного та геополітичного розвитку України.

Наразі економічна наука, покликана пояснювати реальність та пропонувати найбільш ефективні варіанти перетворень, демонструє суперечливість, неповноту та неадекватність базових економічних концепцій і моделей, має низку проблем в обґрунтуванні та прогнозуванні довгострокової траєкторії економічного розвитку. Це пов'язано, насамперед, з відсутністю повноцінної теорії розвитку економіки, особливо її ринкової стадії, яка б увібрала в себе сучасну методологію, адекватні теоретичні узагальнення та цілі, що стали б підґрунтям вдосконалення господарської системи суспільства та прийняття ефективних рішень.

У цьому сенсі стає зрозумілою зростаюча увага з боку науковців до проблеми концептуального усвідомлення, системного дослідження еволюції господарської системи та формування на цій основі нової концепції господарського розвитку національної економіки. Питання важливості та сутності досліджень еволюції господарської системи є предметом численних наукових дискусій.

Наявність суперечливих оцінок і прогнозів щодо напрямів, цілей, динаміки економічного зростання національної економіки вимагає звернення

до інтелектуальних надбань світової та вітчизняної економічної думки, глибокого переосмислення наукових засад економічного розвитку, його залежності від історичної колії попередньої еволюції, впливу позаекономічних чинників на процеси господарських трансформацій тощо. Це набуває особливої актуальності за умов, коли посилилась критика домінуючих теоретичних напрямів та течій економічної думки, перш за все, неокласики, яка впродовж багатьох років відігравала роль теоретичного фундаменту в дослідженні національних та глобалізованих економічних процесів. Все гостріше постає питання про оновлення методологічного інструментарію осмислення кардинальних змін в національній та глобальній економіці, формування нових наукових підходів та принципів до їх розуміння, поєднання економічної теорії з практикою господарювання.

Вищезазначене актуалізує потребу системного аналізу теоретико-методологічних засад дослідження еволюції господарської системи у світовій економічній думці, вивчення особливостей застосування методологічного інструментарію провідними течіями і науковими школами в дослідженні змісту, структури та векторів розвитку господарської системи. Оскільки розвиток економіки має кумулятивний характер, аналіз «колії попереднього розвитку» відіграє вирішальне значення в розумінні змісту і проблем нинішнього стану господарської системи. Відповідно, ґрунтовне дослідження сучасної національної економіки неможливе без урахування досягнень провідних шкіл світової економічної думки щодо комплексного аналізу еволюції господарської системи.

Загальнотеоретичні та методологічні аспекти окресленої проблеми висвітлено в працях М. Блауга, В. Волчека, К. Єрохіної, В. Маєвського, Р. Нельсона, Р. Нуреева, Ю. Осипова, Ю. Пахомова, С. Степаненка, В. Стьопіна, В. Тарасевича, Ю. Яковця, В. Якубенка та ін. В історико-економічному аспекті проблеми розвитку господарства на різних етапах його еволюції та відображення цих процесів в економічній думці виступають предметом аналізу О. Вербової, Т. Гайдай, С. Голубки, Л. Корнійчук,

П. Леоненка, В. Небрат, Н. Супрун, Ю. Ущатовського, В. Фещенко, П. Юхименка.

Характер і динаміка розвитку, структурні зміни, що супроводжують даний процес, а також техніко-технологічні параметри, які визначають ці зміни, знаходилися в центрі уваги таких видатних зарубіжних вчених-теоретиків, як М. Калецький, М. Кондратьєв, С. Кузнець, Й. Шумпетер. Над проблемою дослідження впливу соціально-економічних факторів на розвиток господарської системи працювали Е. Денісон, Дж. Кейнс, Дж. Мід, В. Ойкен, П. Сраффа, Р. Солоу, Дж. Тобін, Р. Харрод, Е. Хансен та інші. Протягом останніх десятиліть вітчизняні науковці В. Базилевич, Ю. Бажал, В. Бодров, В. Геєць, А. Гриценко, Ю. Зайцев, П. Єщенко, А. Маслов, О. Мельник, О. Москаленко, І. Радіонова проводять дослідження складових науково-технологічного розвитку, механізмів інноваційного оновлення господарської системи, розвитку її інститутів. Вагомим науковим здобутком у вивченні проблеми стабільного розвитку економічних систем з позицій глобалізаційного аналізу стали праці О. Білоруса, А. Гальчинського, А. Задой, Г. Задорожнього, А.Кудінової, Д. Лук'яненка, А. Філіпенка та інших.

Незважаючи на очевидні досягнення економічної науки в дослідженні окреслених наукових проблем, чимало питань і на цей час залишаються недостатньо розкритими і обґрунтованими у методологічному аспекті. Відтак, постає необхідність концептуального усвідомлення та системного дослідження теоретико-методологічних підходів провідних наукових шкіл та течій світової економічної думки до аналізу еволюції господарської системи та обґрунтування на цій основі концепції господарського розвитку сучасної економіки України. Саме це і зумовило обрання теми, мету, завдання та логіку дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до напрямів наукових досліджень ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Міністерства освіти і науки України, Донбаської державної машинобудівної

академії Міністерства освіти і науки України та наукового журналу «Економіка і фінанси». У ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Міністерства освіти і науки України: за темою «Світова економічна думка про еволюцію господарської системи: цивілізаційний підхід» (номер держреєстрації 0115U003029) здобувачем досліджено методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. XIX – поч. XXI ст.). У Донбаській державній машинобудівній академії Міністерства освіти і науки України: в рамках держбюджетної теми «Трансформація економічної поведінки домогосподарств в транзитивній економіці» (номер держреєстрації 0108U010043) автором досліджено інституційне забезпечення розвитку сектора домашніх господарств, наслідки нецільового використання інститутів та їх взаємодії з домашніми господарствами в умовах розвитку нової економіки; в рамках фундаментального дослідження «Інституціональна перебудова України» (номер держреєстрації 0110U006162) особливо дисертантом визначено інституційне регулювання економічних процесів в умовах глобалізації та інтеграції; за темою «Інструменти забезпечення сталого розвитку трансформаційної економіки України» (номер держреєстрації 0112U006708) автором аргументовано доктрину економічного розвитку в конкретно-історичних умовах сучасної трансформації національної економіки; в рамках держбюджетної теми «Трансформаційні перетворення господарської системи в контексті глобалізаційних змін: еволюція та управління» (номер держреєстрації 0114U003939) здобувачем досліджено еволюцію господарської системи в умовах глобалізаційних викликів сучасності. У науковому журналі «Економіка і фінанси»: за держбюджетною темою «Проблеми соціально-економічного розвитку підприємництва» (номер держреєстрації 0114U006191) особисто автором розкрито тенденції структурних особливостей впливу глобальних криз XXI ст. на господарську систему суспільства; в рамках держбюджетної теми «Соціально-економічні проблеми

менеджменту» (номер держреєстрації 0114U006189) здобувачем обґрунтовано специфіку використання цивілізаційної парадигми історико-економічних досліджень господарської системи в умовах сучасних змін в контексті еволюції та управління шляхом дослідження реалізації трансформаційних перетворень господарської системи в економічній політиці держав (кінець XX – початок XXI ст.). Пропозиції автора включені у звіти про виконання тем, а також опубліковані в одноосібній монографії «Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розкриття теоретико-методологічних підходів, вироблених світовою економічною наукою, до дослідження еволюції господарської системи на стадії генези ринкових відносин, загальної оцінки системності цього процесу та можливостей використання історичного досвіду досліджень господарської еволюції при обґрунтуванні сучасної концепції розвитку національної економіки.

Досягнення поставленої мети обумовило постановку та вирішення таких завдань методологічного та практичного характеру:

- з'ясувати підходи та принципи цивілізаційної парадигми суспільствознавства як методологічної основи дослідження еволюції господарської системи, відображеної крізь призму теоретичних течій та наукових шкіл світової економічної думки;

- визначити специфіку формування поняття «господарська система» в процесі розвитку економічної науки, показати збагачення його новим змістом та виявити особливості тлумачення різними школами економічної думки;

- визначити ступінь теоретичної розробки проблеми еволюції господарських систем кінця XIX – початку XXI ст. у сучасній науковій літературі;

- систематизувати теоретико-методологічні надбання основних наукових течій та шкіл економічної думки кінця XIX – початку XXI ст.

в дослідженні сутності, етапів, структури та чинників розвитку господарських систем;

- виявити основні підходи до вивчення еволюції господарських систем та обґрунтувати можливість їх використання в процесі аналізу особливостей формування сучасної господарської системи України;

- встановити сутнісні характеристики та функціонально-структурні параметри господарського розвитку, обґрунтувати авторський підхід до їх типологізації;

- проаналізувати трансформацію моделей господарювання крізь призму економічних течій та наукових шкіл з урахуванням сучасних теоретико-методологічних підходів при розробці національної концепції господарського розвитку;

- розкрити значущість використання наукової спадщини української економічної думки другої половини XIX – початку XX ст. в сучасних розробках проблем і перспектив розвитку національної економіки;

- розробити обґрунтовані науково-практичні рекомендації щодо системного аналізу еволюції господарської системи і формування наукової концепції господарського розвитку на засадах системної інклюзивності в умовах сучасних трансформацій.

Об'єктом дослідження є процеси еволюції господарської системи та їх відображення в світовій економічній думці кінця XIX – початку XXI ст.

Предметом дослідження є сукупність методологічних та теоретико-прикладних аспектів аналізу еволюції господарської системи в світовій економічній думці, представлений провідними теоретичними напрямами та науковими школами.

Хронологічні межі дослідження – кінець XIX – початок XXI ст. – обумовлені ринковою стадією розвитку господарської системи країн Європейської цивілізації.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є цивілізаційна парадигма суспільствознавства, на основі якої було здійснено

комплексне історико-логічне осмислення наукових підходів до дослідження господарської системи, визначення основних тенденцій її розвитку, обґрунтованих у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників, надання методичних та практичних рекомендацій щодо удосконалення траєкторії поступального розвитку національної господарської системи.

При реалізації методологічних підходів для вирішення завдань, поставлених у дисертаційній роботі, застосовуються сучасні методи економічних досліджень: метод ідеальних типів – для відображення певного стану господарської системи, її ідеального типу, для розкриття особливостей господарської сфери конкретного суспільства на відповідному етапі його історичного розвитку; історико-генетичний метод – для дослідження становлення і розвитку систем господарювання та їх відображення в працях представників світової економічної думки; системно-синергетичний метод – для визначення самоорганізації систем, зокрема людського суспільства, а його поєднання з теорією цивілізаційного розвитку є сучасною концептуально-теоретичною основою дослідження; принцип поєднання історичного і логічного – для виокремлення сутнісних рис, що розкривають логіку історичного розвитку ринкових відносин в суспільстві у розробках вчених, аналіз їх достовірності, порівняння теоретичних положень з реальним ринковим поступом; метод аналізу і синтезу, який дав змогу поєднати мікро- і макрорівень дослідження для розкриття стану розробленості в економічній думці сутності господарської системи через з'ясування ролі і значення кожного окремого його елемента та їх зв'язку в єдиному господарському механізмі; кумулятивний метод – спосіб нагромадження та застосування надбань різних шкіл та концепцій економічної думки з урахуванням різних положень та аналітичних підходів щодо аналізу певного процесу. Сучасний стан національної господарської системи не дає можливості ігнорувати досягнення провідних економічних шкіл і вимагає системного вивчення історичного досвіду щодо еволюції господарських систем.

Інформаційну базу дисертаційної роботи становлять первинні історичні джерела, наукові праці зарубіжних і вітчизняних дослідників, періодична фахова література, аналітичні матеріали Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Світового економічного форуму, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, чинна нормативно-правова база та проекти нормативних документів, статистичні дані Державної служби статистики України.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є однією з перших праць в історико-економічній науці, в якій комплексний системний аналіз еволюції господарської системи здійснено з позицій теоретико-методологічних підходів провідних течій та наукових шкіл світової економічної думки. Зміст найвагоміших результатів дисертаційного дослідження, які містять наукову новизну та виносяться на захист, полягає у наступному:

вперше:

- на теоретичному підґрунті цивілізаційної парадигми суспільствознавства розкрито сутність дослідження еволюції господарських систем провідними теоретичними напрямками (неокласикою, основними течіями кейнсіанства, неолібералізму, сучасного інституціоналізму) та науковими школами (німецькою історичною, українською школою фізичної економії) світової економічної думки в хронологічних межах ринкової стадії розвитку господарства кінця XIX – початку XXI ст., виявлено системний характер цих досліджень (розуміння суспільства як цілісного утворення, визнання емерджентних властивостей господарської системи та взаємодії її структурних елементів, домінуючий вплив цивілізаційних факторів на процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільства), що дозволило встановити розвиток концептуальних ідей та положень щодо еволюції господарської системи та відобразити прирощення знань у розумінні її сутності різними школами і течіями економічної науки та використати цей досвід для з'ясування сучасного стану ринкової економіки;

- обґрунтовано теоретичну концепцію господарського розвитку національної економіки, що базується на поєднанні історико-генетичного, системного підходів та аналізу сучасного стану та структури господарства України. Застосування запропонованих підходів дозволило сформулювати сутнісні характеристики концепції (підтримання макроекономічної стабільності, формування конкурентоспроможності на засадах структурної модернізації національної господарської системи, забезпечення соціальної орієнтації економіки), аргументувати вибір альтернатив розвитку, самоорганізації господарської системи на засадах інклюзивності в сучасних умовах глобальних викликів та трендів, визначити подальший вектор побудови адаптивної моделі господарювання;

удосконалено:

- змістовну характеристику поняття «господарська система» з урахуванням сутності змін, які відбулися у процесі історичного розвитку господарської системи (її структури, суб'єктів господарювання, особливостей взаємодії між ними, зв'язків із зовнішнім середовищем) на основі уточнення визначення наукових категорій та збагачення їх новим змістом («поняття, що розвиваються»). За авторським підходом розвиток понятійно-категоріального апарату відображає реальні процеси ускладнення господарської системи, дію факторів, що впливають на неї, важливі тенденції змін та історичного досвіду організації економічних процесів;

- теоретичні підходи до аналізу господарських систем, що спираються на їх типологізацію і доповнюють її обґрунтуванням методології порівняння, виявлення оптимальних типів сучасних господарських систем і конкретних національних моделей економічного розвитку, об'єктивних показників, які дають змогу співставити різні господарські системи (з урахуванням як загальноекономічних особливостей розвитку суспільства, так і специфічних, притаманних лише даній системі на певному етапі її еволюції) з метою виявлення переваг зазначених систем та визначення оптимальних економічних моделей для різних країн, а також вектору трансформації

національних господарських систем з метою використання їх досвіду для обґрунтування наукової концепції господарського розвитку України у XXI ст.;

- трактування сучасних ознак господарського розвитку національного господарства, його *альтернативності*, що виражається в: розширенні варіативності та векторів розвитку; зростанні нерівномірності за рахунок неоднозначності результатів взаємодії різних варіантів конкретних умов і факторів; посиленні нестійкості, що характеризує часту змінюваність позицій, структур, напрямів розвитку; поглибленні імовірнісного характеру розвитку, обумовленого посиленням дії численних, у тому числі, випадкових, факторів; ускладненні структури національного господарства; можливості прискорення розвитку в результаті використання досвіду більш передових національних господарств та *діалектичної єдності* загального (постіндустріальні тенденції еволюції сучасної глобальної світ-системи), особливого (закономірності постсоціалістичних транзитивних перетворень) та специфічного (національна модель соціально-економічних змін) у трансформаційному процесі перетворень національного господарства. Запропонований підхід дає змогу визначити взаємопов'язаність глобальних та локальних перетворень на шляху входження України в глобальний простір;

набули подальшого розвитку:

- ідентифікація категоріального апарату, який включає поняття «рух», «еволюція», «розвиток» сучасного національного господарства, де під рухом розуміється будь-яка зміна національного господарства (його властивостей, структури, елементів, внутрішніх та зовнішніх зв'язків, цілей) незалежно від характеру цього процесу, в будь-який момент і без обмежень його тривалості; розвиток виступає, як частина руху національного господарства, що характеризує тривалі зміни як еволюційного, так і революційного характеру, в результаті яких національне господарство переходить в інше – відмінне від вихідного – становище. Еволюція національного господарства

означає, що кожне нове його становище відрізняється від попереднього як в кількісному, так і в якісному відношеннях.

- теоретико-методологічні засади виявлення пріоритетних домінант дослідження трансформації господарських систем, що здійснюють вирішальний вплив на функціонування і модифікацію існуючих чи становлення нових систем господарювання, зумовлюють їх ключові параметри та структуру, визначають найважливіші функції та супроводжуються виникненням низки суперечностей економічного, соціального та політичного характеру;

- теоретичні аспекти визначення «інституційної неадекватності» держави, що зумовлює непридатний для ефективної модернізації національної господарської системи інституційний стан її функціонування, та обґрунтування доцільності використання принципу інклюзивного зростання, тобто вибору альтернатив розвитку системи на підставі національних цілей подолання нерівності в суспільстві та поліпшенні якості життя людини;

- ключові положення про необхідність використання досвіду вивчення сутності господарської системи в українській економічній думці кінця XIX – початку XX ст. (теорія господарства М. Туган-Барановського, С. Булгакова), її зв'язку з природничими процесами (українська школа фізичної економії), з економічною політикою та реформаторською діяльністю (М. Бунге), сучасною економічною наукою України з метою більш глибокого розуміння соціально-економічних проблем та суперечностей сьогодення та обґрунтування концепції господарського розвитку України в XXI ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретико-методологічні положення, висновки та науково-практичні рекомендації дисертаційної роботи становлять наукове підґрунтя розробки цілісної наукової концепції економічного розвитку країни, визначення, еволюції та становлення конкурентоспроможності національного господарства, використання складових досягнення високої економічної

ефективності господарської діяльності в Україні та інтеграції її у світогосподарські процеси.

Основні результати роботи використані:

- *на державному рівні* у діяльності: Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу Національного агентства України з питань державної служби (довідка № 11/94-18 від 19.10.2018) – при підготовці матеріалів X щорічних Рішельєвських академічних читань та посібника «Організація діяльності державного службовця»; Науково-дослідного інституту економічного розвитку (довідка № 129/15 від 16.10.2015 р.) – направлені до Міністерства економічного розвитку і торгівлі України для використання при підготовці проектів нормативно-правових актів з питань стратегічного програмування соціального та економічного розвитку України у довгостроковій перспективі;

- *на регіональному рівні* у діяльності: Департаменту економіки Донецької обласної державної адміністрації (довідка від 10.04.2018 р.) – при розробці щорічних Програм соціально-економічного розвитку області щодо рекомендацій з формування доктрини господарського розвитку в умовах сучасної трансформації національної економіки; сектору краєзнавства та туризму Донецького обласного учбово-методичного центру культури (довідка № 01-01/161 від 16.07.2018 р.) – при формуванні механізму господарського розвитку в умовах глобалізаційних викликів сучасності; відділом комунального господарства Краматорської міської ради (довідка № 1134 від 08.06.2018 р.) – при підготовці Програми соціально-економічного розвитку міста Краматорська на 2018 рік.

- *на освітньо-теоретичному рівні* у діяльності: Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» (довідка №21/10-682 від 21.08.2018) – при розробці заходів, спрямованих на запровадження навчальних інновацій університетської освіти України; Тернопільським національним економічним університетом для підготовки рекомендацій і аналітичної записки Міжнародної наукової конференції «Глобальні

світоцивілізаційні процеси та економічна політика європейських країн, що розвиваються» (довідка № 126-03/2182 від 07.10.2010 р.) та аналітичної записки Міжнародної наукової конференції «Глобальні дисбаланси: світова та українські економіки» (довідка № 126-29/490 від 18.02.2013 р.), які направлено Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, міністерствам і відомствам, представництвам ЄС в Україні, посольствам держав – членів ЄС в Україні, Комісії ЄС для практичного використання.

Основні положення дисертації застосовуються у навчальному процесі: Донбаською державною машинобудівною академією при викладанні курсів «Історія економіки та економічної думки», «Сучасні економічні теорії», «Національна економіка», «Міжнародна економіка» (довідка № 035-05-985 від 01.07.2018 р.); ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» при розробці та викладанні студентам лекційних курсів і проведенні семінарських занять з дисциплін «Історія економіки та економічної думки», «Сучасні економічні теорії» (довідка від 02.11.2017 р.); Донбаським інститутом техніки та менеджменту Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая при викладанні курсів «Міжнародна економічна діяльність», «Історія економічних вчень» (довідка № 031-07-257 від 15.06.2018 р.); ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» при розробці та проведенні занять з дисципліни «Економіка і організація виробництва» (довідка № 68-17-98/1 від 06.12.2017 р.), ДВНЗ «Національний університет «Києво-Могилянська академія» при розробці та викладанні студентам лекційних курсів та проведенні семінарських занять з дисциплін «Історія економічних вчень» і «Сучасні економічні теорії» (довідка № 44/12 від 23.01.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійних наукових досліджень автора, в якій викладено авторський підхід до аналізу методологічних положень відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці кінця XIX – початку XXI століття.

Наукові ідеї, положення та результати дослідження, що викладені в дисертації, отримано дисертантом самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано лише ті ідеї та положення, які є результатом власних розробок автора. Положення і результати кандидатської дисертації в дослідженні не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати досліджень, викладені у дисертаційній роботі, доповідались і отримали схвалення на 19 міжнародних наукових конференціях, семінарах і круглих столах: «Сучасні інформаційні технології в економіці та управлінні підприємствами, програмами та проектами» (м. Алушта, 2009), «Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта» (м. Харків, 2010), «Актуальні проблеми соціально-економічних трансформацій у міжнародному середовищі» (м. Тернопіль, 2010), International Conference «Global Making and Economic Policy in developing countries», (Paphos (Cyprus), 2010), «Бізнес та інновації у сучасному світі» (м. Луганськ, 2011), «Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта» (м. Харків, 2011), «Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні, технологічні проблеми розвитку суспільства» (м. Харків, 2011), The Sixteenth international scientific conference «Global Imbalances: World Economy and Ukraine», (Antalya Turkey, 2012), «Problems and prospects of the development of economics and education in European integration» (Warsaw, Poland, 2012), «Національні моделі економічних систем: формування, управління, трансформації» (м. Херсон, 2013), «Сучасні проблеми управління підприємствами в умовах глобалізації та інтернаціоналізації: теорія, практика» (м. Одеса, 2015), «Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів» (м. Мукачево, 2015), «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (м. Київ, 2015), «Дослідження та оптимізація економічних процесів (Оптимум-2015)» (м. Харків, 2015), «Економічний розвиток: теорія, методологія, управління» (м. Будапешт – Прага – Київ, 2015), «Національні особливості та світові тенденції управління та

адміністрування на макро-, мезо- і макрорівнях економіки» (м. Дніпропетровськ, 2016), International Scientific Conference «Modernization of socio-economic system: the new economic conditions» (Kielce, 2016), «Сучасні наукові підходи до вдосконалення політики економічного зростання» (м. Ужгород, 2017 року), «Економічна спадщина К.Маркса: погляд через призму століть» (м. Київ, 2018).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 52 наукові праці загальним обсягом 83,3 д.а., з них: 1 – одноосібна монографія, 4 – колективні монографії, 2 – навчальних посібника, 16 статей – у наукових фахових виданнях, 8 статей – у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, 21 – в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 365 сторінок. Робота містить 4 таблиці на 3 сторінках, 16 рисунків на 13 сторінках, 5 додатків на 24 сторінках. Список використаних джерел налічує 480 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Цивілізаційна парадигма суспільствознавства як основа дослідження господарської системи

Однією з центральних проблем економічної науки є обмеженість та неповнота (частковість) знань, нагромаджених за останні десятиліття, відсутність чіткої методологічної бази, на якій потрібно будувати систему логічно пов'язаних та несуперечливих економічних знань [454]. Саме такі знання дають можливість пояснити надскладні процеси, які відбуваються у національних господарських системах окремих країн і в глобальному економічному просторі та стають надійною основою для дослідження еволюції системи, практичних дій з організації господарського життя суспільств.

Проблеми еволюції сучасного суспільства вимагають від економічної теорії як науки нової методології, розробки конкретних концепцій і моделей, які стануть підґрунтям для переходу економічних систем країн на новий рівень ефективного розвитку за умов постійно зростаючих суспільних потреб. Емпіричні дослідження виявляють, що набули змін фактори та умови генезису системи, а попередні методи й моделі вже не дають ефективних рішень актуальних проблем економічної політики. Внаслідок цього формується потреба в розробці нових методологічних підходів до вивчення модифікованих господарських процесів і перспективи дослідження набувають плюралістичного та більш ширшого характеру.

Важливою передумовою розв'язання цих проблем в даному дослідженні є застосування сучасних наукових підходів, використання принципів цивілізаційної парадигми суспільствознавства, що дають змогу обґрунтувати нове бачення наукового об'єкта, предмета і методів пізнання економічних процесів. Без створення сучасної методологічної матриці наукових досліджень господарських систем, яка органічно поєднує сучасні наукові підходи, науковий об'єкт, предмет, методи дослідження не варто сподіватись на успішне подолання обмеженості економічних знань, вирішення інших актуальних завдань, які стоять перед економічною наукою, у тому числі і рекомендацій не тільки для теорії, але й для практики господарювання.

Наукова проблема дослідження полягає в послідовному системному розкритті питань становлення та еволюції господарської системи в світовій економічній думці крізь призму основних течій та провідних наукових шкіл досліджуваного в дисертації періоду; в обґрунтуванні практичного значення теоретико-методологічної спадщини економічної науки для аналізу сучасної ринкової системи, виконаному з позицій цивілізаційної парадигми суспільного розвитку. Розвиток економіки має кумулятивний характер, тому дослідження «колії попереднього розвитку» відіграє вирішальне значення в розумінні змісту і проблем нинішнього стану господарської системи. Відповідно, ґрунтовний аналіз сучасної національної економіки і вибір вектору її подальшого розвитку неможливий без врахування досягнень провідних шкіл світової економічної думки щодо системного вивчення еволюції господарських систем.

Центральне місце у розв'язанні зазначеної проблеми належить розкриттю причин та сутності змін, які відбулися в науковому дослідженні господарської системи суспільства. Відправним моментом слід вважати з'ясування окремих суттєвих змін у методології сучасної економічної науки та переходу від класичних принципів наукового аналізу природи та суспільства, що були обґрунтовані Р. Декартом [166, с. 250-296], І. Ньютоном

[32, с. 5], К. Марксом [273, с. 7] та ін. вченими, до принципів системно-синергетичних досліджень, характерних для більшості сучасних вчених. Загальнотеоретичні та методологічні аспекти окресленої проблеми висвітлено в роботах В. Волчека, Т. Гайдай, В. Маєвського, Р. Нельсона, Р. Нурєєва, В. Тарасевича та інших науковців.

Методологічні аспекти економічної думки виступають предметом аналізу таких істориків-економістів як П. Леоненко, Л. Корнійчук, В. Фещенко, Т. Гайдай, Н. Супрун, В. Небрат, Ю. Ущатовський, В. Тарасевич. Значний внесок у розвиток методології цивілізаційного аналізу внесли В. Стьопін, Ю. Яковець, Ю. Пахомов, Ю. Павленко. Проблема функціонування господарської системи на принципах цивілізаційної парадигми суспільствознавства розкрита у працях Ю. Осипова, С. Степаненка, Є. Єрохіної.

Історичний розвиток економічної науки (а саме – економічної теорії) відбувається шляхом генези, розвитку та зміни певних концепцій, напрямів, шкіл (так званих організаційних форм) або, за визначенням Т. Куна [39; 243, с. 23] та І. Лакатоса [247, с. 142; 248, с. 65] – наукових революцій та зміни наукової парадигми дослідження.

Прагнення побудувати загальнонаукову картину світу вимагає синтезу знань, спрямованих на формування цілісного бачення історичних змін, які відбувалися в науці у контексті становлення культури людства. Дослідники історії науки мають у своєму арсеналі такі настанови дослідження, як презентизм (пояснення минулого мовою сучасності) та антикваризм (відновлення цілісної картини минулого без будь-яких звернень до сучасності) [206, с. 6]. Запропоновані вченими моделі розвитку науки – кумулятивна (П. Дюгем), наукових революцій (Т. Кун), конкуруючих науково-дослідних програм (І. Лакатос), «фальсифікаційна» (К. Поппер), множинності наукових відкриттів (Р. Мертон), «методологічного плюралізму» (Б. Кондуелл, У. Боуленд, П. Фейерабенд), «риторики економіки» (Д. Макклоськи), циклічного розвитку (Ш. Жид, Ш. Піст),

дискусії щодо переваг і недоліків кожної моделі стимулювали вивчення історії науки, її сучасного стану та проблем методології [395, с. 50].

В сучасному світі співіснують три моделі історичної реконструкції науки: по-перше, як кумулятивний, поступальний, прогресивний процес; по-друге, як розвиток через наукові революції; по-третє, як сукупність окремих, індивідуальних ситуацій (casestudy) [206, с. 26]. Під впливом наукової революції змінюється розуміння науки (експериментування, результатом якого є істинне знання про світ), вона вміщується у світ природи. Формується кумулятивне уявлення про розвиток знань шляхом нагромадження й уточнення. На сучасному етапі розвитку світової думки поступово утверджується монадне розуміння історії, характерна риса якого – тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності, яка утворюється множиною великих соціально-історичних суб'єктів. Таке розуміння історії враховує та реалізує можливості цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу.

Парадигма зумовлює проблематику, методологію, категоріальний апарат та кінцевий результат дослідження. Вона еволюціонує за рахунок деталізації проблем, та має дві властивості: вона сприймається науковим співтовариством як основа для подальшої роботи і містить питання, що модифікуються, відкриваючи таким чином простір для дослідників. Тобто парадигма – це термін, що означає визнане усіма наукове досягнення, яке упродовж певного часу дає науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення [454]. Звідси виникає необхідність у розробці нових теорій і підходів, що ввібрали б у себе всі передові методологічні досягнення наукових знань і адекватно відображали б сутність сучасних процесів. «Дисциплінарна матриця» (парадигма), за Т. Куном, включає до свого складу чотири типи найбільш важливих компонентів: символічні узагальнення, концептуальні моделі (загальні твердження), ціннісні установки (що проявляють себе при виборі напрямів досліджень, при оцінці отриманих результатів і стану науки в цілому) і зразки рішень конкретних проблем та

завдань. Коли накопичуються проблеми, які неможливо вирішити в межах старої парадигми, настає криза і наукова революція – процес зміни парадигми. Парадигма Т. Куна – це приблизно те ж саме, що й тверде ядро І. Лакатоса [478, с. 7].

На одному з етапів розвитку «нормальної науки» неодмінно виникає невідповідність спостережень і прогнозів парадигми, виникають аномалії. Коли таких аномалій накопичується досить багато, припиняється нормальний розвиток науки і настає стан кризи (наукова революція), що призводить до зламу старої і створення нової наукової теорії – парадигми.

Продуктивним для аналізу змісту та структури історичного розвитку методологічного апарату економічної теорії є залучення і творче застосування такого надбання сучасної філософії науки, як класифікація наступних історичних типів наукової раціональності, вперше введеної в науковий вжиток В. Стюпіним [367, с. 15]. Останній визначив систему норм і стандартів наукового дослідження як певний історичний тип наукової раціональності, що домінує на певному історичному етапі зрілості науки. До визначальних типів наукової раціональності вчений-дослідник відніс такі: класичний, некласичний і постнекласичний, які знаменують такі етапи наукової зрілості: класична наука чи наука Нового часу (кін. XVII ст. – 70-ті рр. XIX ст.), некласична наука (70-ті рр. XIX ст. - 70-ті рр. XX ст.), постнекласична наука (70-ті рр. XX ст. по теперішній час). Кожна з зазначених історичних форм розвитку економічної науки вирізняється домінуючими методологічними ознаками (додаток А).

Ідею вченого сприйняли та розвинули Т. Гайдай, В. Тарасевич, А. Маслов, А. Гальчинський та ін. дослідники.

Класичній економічній науці властиві типові філософсько-методологічні ознаки чи риси ідеології, онтології та гносеології, серед яких до найвагоміших вчені відносять есенціалізм, об'єктність, безсуб'єктність та імперсональність, абсолютизм, субстанціоналізм та фундаменталізм, кумулятивізм, доказовість та ін. [248, с. 23]. Ознаками методологічної

недосконалості на цьому етапі наукової зрілості постають механіцизм, лінійність та редукціоналізм. Класична наука була орієнтована на виключно об'єктивне відтворення предметно-об'єктної сторони економічного буття. Імпersonальність проявлялась у прагненні до вищої об'єктивності результатів дослідження, цілковитого усунення всього, що може надати суб'єктивного відбитку результатам економічного дослідження. Тим самим нейтралізувався будь-який вплив суб'єкта пізнання на дослідження. Результат аналізу вважався цілком незалежним від людини, що пізнає економічну реальність. Такий науковий підхід був властивий класичній політекономії та теорії марксизму. Іншою методологічною ознакою науки класичного типу є редукціоналізм – зведення складного до простого, вищого до нижчого. Однак при цьому суттєво спрощується економічний устрій суспільних систем та ігноруються вищі та складніші рівні організації. В цьому разі об'єктами економічного пізнання виступали прості сталі системи [136, с. 6-12].

Некласична наука виникає на ґрунті кризи класичної науки та внаслідок здійснення наукової революції. Формуються нові наукові спільноти, які поділяють іншу систему теоретичних поглядів. Нові теорії в рамках некласичної науки багато в чому є неспіввимірними з попередніми. Втіленням цієї історичної форми розвитку науки в галузі економічної теорії можна вважати неокласику. Відмінними рисами некласичної науки виступають релятивізм, теоретична верифікованість наукового знання, гіпотетичність наукових законів та теорій. В зв'язку з цим ускладнюється наукове уявлення щодо предмету економічного дослідження, яким стають складні, відкриті та нерівноважні економічні системи. Характерною рисою некласичної науки виступає також і те, що поряд із вузько дисциплінарними дослідженнями набувають розвитку міждисциплінарні форми дослідної діяльності (мова йде про традиційний інституціоналізм, маржиналізм). При цьому в оцінці та інтерпретації результатів наукових досліджень, властивій класичній теорії, фундаменталізм поступається місцем антифундаменталізму

та визнаній гіпотетичності висновків [114, с. 10]. Прикладом цього є ідея когнітивної обмеженості пізнання та розсіяності знання в економічному неолібералізмі. В рамках інституційної теорії та на загальному тлі економічної науки ХХ ст. посилюється тяжіння до розуміння органічного характеру господарської системи та еволюції її розвитку. В умовах неокласичної економічної науки глибоко укорінюється плюралізм методів економічного дослідження (співіснування класичної витратної та маржиналістської теорії граничної корисності, нерівноважний кейнсіанський та рівноважний неокласичний підходи до функціонування ринку та протилежні методи економічного дослідження в рамках наукових шкіл).

Постнеокласична (або неокласична, постмодерністська) наука є новим історичним типом наукової раціональності. В економічній галузі вона репрезентує сучасний стан економічної теорії, розвитком якої ознаменована остання третина ХХ – початок ХХІ ст., предмет дослідження її становлять надскладні, нелінійні, нерівноважні та еволюційні системи. Новими ознаками онтології (вчення про буття, розділ, в якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого) постнеокласичної науки стають системність, нелінійність, антропологізм, еволюціонізм. Гносеологія (теорія пізнання, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності, передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності) її відзначена посиленням колективного характеру науково-пізнавальної діяльності та консенсністю наукового знання [136, с. 9]. До нових характеристик постнеокласичної науки додається плюралізм (означає - «доктрина множинності», згідно з якою існує кілька незалежних основ буття чи істинного знання, використовується як протилежність монізму («доктрина єдності») та дуалізму («доктрина подвійності»)) в методології, який набуває ще більш глибокого та стійкого характеру та доходить до методологічного анархізму, а на зміну фундаменталізму (назва консервативних філософських,

моральних і соціальних течій, є реакцією на процеси глобалізації і секуляризації, які відбуваються у сучасному суспільстві та есенціалізму (уявлення про те, що філософія чи наука може досягнути та представити абсолютну істину, необхідні або значущі сутності об'єктів, теоретичне та філософське наставлення, яке характеризується приписуванням деякій сутності незмінного набору якостей і властивостей) приходять контекстуальність наукових результатів та теоретичних висновків [372, с. 59-65].

Кожен етап (класична, некласична та постнекласична наука) розвитку науки характеризується особливим станом наукової діяльності, спрямованої на постійне зростання об'єктивно-істинного знання і має свою парадигму, свою картину світу, свої фундаментальні ідеї (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Характеристика етапів розвитку науки

Етап розвитку науки	Характерні риси, особливості, ідеї
Класична наука (кін. XVII ст. – 70-ті рр. XIX ст.)	Парадигма, в основу якої покладена механіка, коли картина світу будується на принципі жорсткого лапласівського детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму
Некласична наука (70-ті рр. XIX ст. - 70-ті рр. XX ст.)	Парадигма відносності, дискретності, вірогідності та додатковості; можливість розглядати господарські процеси на основі принципів антропності, взаємозалежності, системності та цілісності суспільства
Постнекласична наука (70-ті рр. XX ст. по теперішній час)	Парадигма становлення і самоорганізації, в центрі – невизначеність, нелінійність, багатоваріантність і плюралізм. Людина – невід'ємна частина тієї реальності, що пізнається. Все більшого значення набуває мислення, що передбачає багатоваріантність шляхів еволюції та нелінійної динаміки складних господарських систем

Джерело: автором систематизовано характерні риси та особливості дослідження господарських систем за етапами розвитку науки

За Т. Куном, розвиток науки відбувається стрибками. Так остання наукова революція кінця XX – початку XXI ст. – це відкриття в мікро- і мегасвіті, початок глобальної перебудови всіх знань про Всесвіт. Наука

звертається до таких об'єктів дослідження, як складні господарські системи суспільства в їх історичному розвитку.

Підкреслимо, що методологія некласичної науки передбачає взаємозв'язок суб'єкта та об'єкта дослідження і залежність результатів пізнання від методів їх досягнення. Некласичні підходи реалізуються в цивілізаційній парадигмі суспільствознавства, що дає можливість розглядати господарські процеси на основі принципів антропності, взаємозалежності, системності та цілісності суспільства.

На думку П. Фейєрабенда [391; 300, с. 142-146], неможливо створити одну належну емпіричну методологію, рівноцінними є всі методологічні стратегії, правомірним є прийняття будь-якої теоретичної концепції (він відстоював позицію теоретичного і методичного плюралізму (установка сучасної некласичної науки, що позначена визнанням залежності методів пізнання від властивостей, особливостей та завдань суб'єкта, його концептуальних орієнтацій та ракурсів підходу до дійсності; припускає можливість виправданого використання різноманітних методів, які можуть поєднуватись між собою на засадах доповнюваності. Цитата за: [399]), вважав, що існує безліч рівноправних типів знання і методологій, які сприяють розвитку знання і людини). Як відомо, найпродуктивнішими періодами в розвитку науки є періоди створення і боротьби альтернатив: розвиток пізнання здійснюється завдяки критиці несумісних теорій за наявності фактів. Доречним є використання принципу «пролефірацій» [25, р. 7] (розмноження) теорій: створення альтернативних теорій (парадигм) у відношенні до існуючих (відповідного конкретно-історичного періоду), навіть якщо останні підтверджені та мають загальне визнання.

Альтернативи захищають науку від догматизму і застою, а принцип методологічного плюралізму вказує на те, що можна створювати теорії, які не відповідають загальноприйнятим поглядам. Так наукова раціональність стала провідним і загальновизнаним чинником формування картини світу, головним засобом осмислення питань першорядної світоглядної значущості.

Вона обумовила секуляризацію (процес, унаслідок якого всі сектори суспільства, культури, різні суспільні групи та окремих індивід звільняються від релігійного світогляду та впливу. Цитата за: [479]) і тотальний прагматизм суспільної свідомості, духовного життя суспільства.

При цьому процес пізнання загальної цілісної картини економічної реальності відбувається на основі проведення наукового аналізу всього різноманіття взаємозв'язків між економічними явищами та процесами, які відбуваються у господарських системах. У свою чергу, пошук та використання нових підходів для розуміння структурних характеристик, закономірностей, тенденцій еволюції і розвитку складає основу для формування новітніх теоретичних конструкцій.

Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів є результатом послідовного застосування принципів системного аналізу до процесів історичного розвитку та функціонування суспільства. Першим кроком у характеристиці її природи є опанування основних принципів системного аналізу та особливостей їх застосування у дослідженні проблем розвитку господарських систем. Йдеться про виняткову роль цілісності суспільства, розкриття природи емерджентних властивостей господарської системи та оцінку взаємодії всіх структурних елементів, визначальний вплив цивілізаційних факторів на процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільства. З метою виокремлення переваг застосування цивілізаційного підходу у дослідженні генези господарських систем доцільним є порівняння основних положень тих парадигм, які можна використати при вивченні та проведенні аналізу розвитку господарських систем від їх виникнення до нашого часу.

На сьогодні, як відомо, у вивченні еволюції людського суспільства, насамперед його господарської системи, вчені використовують переважно дві парадигми – формаційну та цивілізаційну.

Формаційний підхід, запропонований К. Марксом [272, с. 10], завдяки якому історичний розвиток суспільства був представлений як єдність певних

закономірних етапів суспільно-економічного розвитку, був історично та науково виправданий. Його розробка уможливила вперше дати цілісне уявлення про історичний розвиток суспільства, розкрити закономірності функціонування його складників, причини та тенденції змін, що очікують людство; застосувати науковий принцип єдності історичного й логічного до розвитку суспільства й побачити послідовні етапи сходження людства до вершин цивілізації [200, с. 69-104]. Формаційний аналіз пізнання суспільних процесів відповідав історичній епосі від виникнення держав і зародження класів до другої половини XIX ст., відображаючи в цілому тенденції (матеріально-технічні, соціально-економічні, наукові) саме цього періоду розвитку.

У сучасних умовах господарювання формаційна парадигма виявилася недостатньою для пояснення значно складніших і взаємообумовлених суспільних процесів (в порівнянні з доіндустріальним та індустріальним періодами розвитку людства). Окремі складові формаційного підходу, зокрема, такі, як визначеність історичного розвитку суспільства, лінійне сходження від однієї стадії суспільно-економічної формації до наступної, відсутність свободи вибору в шляхах розвитку, ігнорування суб'єктивного чинника економічної еволюції та мотивації людської поведінки і абсолютизація класових суперечностей, викликають сьогодні критику з боку дослідників.

На цьому тлі виникла потреба в змістовній цілісній концепції, в якій би всебічно розкривалися фундаментальні риси сучасної цивілізації і сутнісні моменти еволюції господарських систем.

В другій половині XX ст. з метою більш адекватного відображення закономірностей розвитку суспільства наукою було запропоновано нову, - цивілізаційну, - парадигму пізнання суспільних процесів, яка у своїх фундаментальних принципах дослідження суттєво відрізняється від класичної загальнонаукової методології. Перш за все, це стосується системно-синергетичного аналізу соціальних процесів; відмови від

однобічного тлумачення історії та ідеї антагоністичної боротьби класів, за допомогою якої вчені-дослідники намагалися пояснити закономірності соціального руху; визнання альтернативності та багатоваріантності суспільного розвитку господарських систем тощо. Розробка та використання нової парадигми були підготовлені всім попереднім розвитком економічної теорії та накопиченням у ній наукових спостережень та гіпотез.

Цивілізаційна теорія (система узагальненого знання, пояснення різнобічності подій, ситуацій, що відбуваються у суспільстві. Цитата за: [386]. Вчений пише: «... близко подойти к подлинной теории и осознать ее точное применение – две совершенно разные вещи, как учит нас история науки. Все истинно значимое уже было сказано раньше кем-то, кто этого просто не осознал сам...»), на відміну від інших концепцій (це система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів, єдиний, визначальний задум. Вона істотно відрізняється від теорії не тільки своєю незавершеністю, а й недостатньою верифікованістю; її головне призначення полягає в інтеграції певного масиву знання, у прагненні використовувати його для пояснення, пошуку закономірностей. Цитата за [281]. Мертон Р. пише: «...история науки включает разумные, но ошибочные концепции, убедительные на момент их формулировки, но позднее не выдержавшие эмпирических проверок...») (парадигм – сукупність загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періодові розвитку науки та цивілізації), стала тим підґрунтям, на якому можна будувати новий, цілісний підхід (думка, погляд, з позиції якої розглядається об'єкт), заснований на методології, адекватній масштабу і сутності сучасних змін.

Вирішальний внесок у розробку цивілізаційної парадигми суспільствознавства зробили М. Данилевський, А. Тойнбі, С. Хантінгтон і їхні сучасники. Слід відзначити також праці вітчизняних науковців Ю. Пахомова, Ю. Павленка, С. Кримського, С. Степаненка, А. Чухна та ін., в яких обґрунтовано не лише фундаментальні положення цивілізаційного

аналізу, а й розкрито стадії, рівні та етапи формування Західної цивілізації, а також сутнісні характеристики цивілізаційної парадигми. Остання розглядається як новий етап у розвитку методології пізнання суспільства, що приходить на зміну позитивізму.

Нова методологія досліджень має ряд фундаментальних принципів, що суттєво відрізняються від засад класичної загальнонаукової методології: по-перше, об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта (ідея атомізму змінюється на ідею всебічної залежності та взаємозв'язку з навколишнім середовищем); по-друге, об'єкт є цілісним утворенням (на рівні цілісності існують більш глибокі емерджентні властивості, ніж сума властивостей структурних елементів); по-третє, вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними; по-четверте, причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не тільки у зовнішньому впливові, а розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, саморух та саморозвиток об'єкта; по-п'яте, взаємообумовленість та взаємозалежність усіх складових цілісного об'єкта наукового аналізу знімає проблему пошуку першопричини його розвитку.

Аналізуючи співіснування формаційної та цивілізаційної парадигм, еволюційний прогрес використання нової цивілізаційної парадигми сучасними дослідниками слід узагальнити певні особливості цивілізаційного підходу (основою якого є поняття «цивілізація»).

Так, вивчаючи цивілізаційну парадигму, Б. Єрасов розкриває її евристичне та методологічне значення, спрямоване на створення нових наукових парадигм, аргументовано відстоює необхідність застосування цивілізаційного підходу в історичних дослідженнях та дослідженнях суспільних процесів [175, с. 62]. Відмінність цивілізаційного аналізу від формаційного, на його думку, полягає у тому, що останній, спираючись на моністичний підхід, виділяє спосіб виробництва як ядро і рушійну силу

суспільного розвитку, і, як наслідок, не дає можливість виявити багатогранні взаємозалежності суспільної діяльності у різних сферах життя суспільства.

Інший дослідник А. Радугін не тільки визначає переваги і позитивні ознаки цивілізаційного підходу, а й доволі ґрунтовно окреслює їх в своїй роботі [339, с. 18-23]. По-перше, на його думку, з точки зору наукового дослідження методологія цивілізаційного підходу є універсальною, зорієнтованою на пізнання історії суспільства, з урахуванням специфіки окремих регіонів і країн. По-друге, цивілізаційна парадигма передбачає єдність і цілісність людської історії. Цивілізації, як цілісні системи, можна порівнювати одна з одною, що дає змогу широко використовувати в дослідженні порівняльно-історичний підхід. У результаті його застосування історія економіки окремого регіону чи певної країни розглядається не відособлено, а в порівнянні з іншими цивілізаціями, що, в свою чергу, дає можливість краще зрозуміти історико-економічні процеси та зафіксувати їхні особливості. По-третє, розподіл окремої цивілізації на певні складові виникнення, розвитку і утвердження, виділення специфічних її ознак дає можливість оцінити рівень розвитку тих чи інших країн, народів і регіонів, їх внесок у становленні світової цивілізації. По-четверте, спрямованість і орієнтація цивілізаційної парадигми на врахування особливостей, притаманних окремим об'єктам (країнам, системам) передбачає уявлення й дослідження історії економіки як процесу. По-п'яте, належну роль в історичному процесі цивілізаційна парадигма відводить духовно-моральному, інтелектуальному та людському факторам. У даних підходах важливе значення для оцінки і характеристики цивілізації мають релігія, культура, менталітет населення та ін.

Слід, також, відзначити вагому роль у науковій розробці осмисленні значення цивілізаційного підходу вітчизняного дослідника Ю. Павленка [319, с. 12]. Сформульована ним методологія взаємодоповнення принципів стадіальності, поліваріантності та цивілізаційної дискретності сприяє

цілісному осмисленню явищ і процесів суспільного життя, в тому числі й господарської сфери [318, с. 164].

Велику увагу обґрунтуванню універсальності цивілізаційної парадигми приділяє С. Степаненко [204, с. 11]. Він окреслює істотні її переваги над формаційною, виводить своє бачення подальшого розвитку цивілізаційного підходу – компонує наявні критерії цивілізаційної парадигми, доповнює їх та виділяє характерні особливості. До переліку методологічних підходів аналізу системи дослідник відносить системність, монадність, антропологічність, генезис, а серед методологічних принципів виокремлює цілісність, суб'єктність, процесність, самоорганізацію суспільства та господарської системи, які спрямовані на характеристику внутрішніх сутнісних зв'язків, що пов'язують складові системи [364, с.9; 366, с. 64-74].

Окреслені підходи та принципи надають можливість розкрити характер господарської системи та сприяють дослідженню механізму впливу на неї з боку суспільства та держави. А саме, системний підхід передбачає змістовний аналіз залежності національної економіки від складових зовнішнього середовища її існування (природних факторів, підсистем та ін. чинників), коли зв'язки мають постійно змінюваний характер, нелінійний та розглядаються у взаємозалежності. Монадність, яка за Г. Лейбніцем, передбачала урахування при аналізі суспільних об'єктів єдність матерії та духу [233, с. 47], дає можливість подолати односторонній акцент на пріоритетності матеріальної сторони суспільних утворень та розглядати їх на основі єдності зі свідомістю.

Антропологічність (виділяють три етапи розвитку: антропоморфність, антропоцентризм, антропність. Антропоморфність вказує на відокремленість людини від процесів, які проходять у суспільних об'єктах, функціонування та їх розвиток здійснюється незалежно від ролі та свідомості людини. Антропоцентризм передбачає розглядати індивіда як основу суспільних (економічних) процесів, коли їх проходження повністю підпорядковане інтересам індивіда. Антропність полягає в тому, що індивід розглядається

включеним у кожній суспільний процес та бере активну участь у його проходженні, діє з урахуванням реально існуючих умов та дозволяє розкрити рушійні сили економічних процесів та показати вплив суспільства та держави на формування мотивації економічних суб'єктів в цілому) передбачає вивчення всіх суспільних утворень (системи) з позиції способу їх зв'язку з суспільними індивідами. Генезис дає можливість розглядати зміни системи у часі на основі послідовного проходження нею низки стадій (виникнення, утвердження, розвитку на власній основі, деградації та трансформації). Використання цих загальних положень, на нашу думку, дозволяє отримати якісний методологічний фундамент для проведення наукових досліджень.

Цивілізаційна парадигма реалізує підходи, обґрунтовані не лише системним аналізом, а й онтологією, і спирається на арсенал наукових категорій, понять і законів, розроблених діалектикою. Зокрема, вона передбачає дослідження суспільних процесів на основі таких принципів, як цілісність, структурність, організованість.

Діалектика є загальною теорією розвитку всього сутнього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах, поширюється на всю навколишню дійсність і є теоретичним відображенням розвитку. Розвиток – це незворотна, спрямована, необхідна зміна. У його результаті виникає нова якість, що є наслідком руху суперечностей, їхнього розв'язання. В процесі руху як розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення. Саморух у такій організованій і цілісній системі як суспільство, здійснюється як саморозвиток, тобто як самоперехід на вищий рівень організації [96, с. 518-519].

Онтологія з'ясовує основні, фундаментальні принципи буття, першопочаток всього сутнісного. Онтологічний підхід в центрі наукових досліджень передбачає розгляд людини, яка діє в реальному середовищі. На відміну від гносеології, коли головна увага зосереджується на пізнанні

людиною об'єктивного світу, онтологія охоплює як пізнавальну, так і предметно-перетворювальну діяльність людей. Використання здобутків системного аналізу, онтології та діалектики дало змогу сформуванню нової методології пізнання суспільства – цивілізаційну парадигму (рис. 1.1).

Окреслений підхід може бути створений тільки на основі методології постнекласичної науки, яка увібрала в себе останні досягнення людського знання. Це підтверджується тим, що «криза суспільних наук, в тому числі економічної теорії, про яку авторитетні вчені ведуть мову починаючи з 1970-років, має певний підтекст. Вона пояснюється далеко не в усьому адекватними спробами обґрунтувати принципово нові явища суспільного розвитку за допомогою методологічного інструментарію попередньої епохи» [409, с. 54; 411, с. 39-47; 365, с. 7].

Відтак, для розкриття теми дослідження вважаємо за найбільш доцільне використання головних положень цивілізаційної парадигми суспільствознавства.

По-перше, суспільство розглядається як цілісне утворення, що належить до більш широких систем: людства; однієї з світових цивілізацій; регіону, що об'єднує сусідські держави і народи; або загалом до природного середовища. Кожна з цих систем впливає на стан та історичний розвиток суспільства. Це проявляється у використанні ним надбань людства і світових цивілізацій, у характері зв'язків (війни, торгівля, входження до складу імперій) з іншими народами, у впливі клімату та інших природних умов на життя людей. Основним виміром цивілізаційного аналізу історичного розвитку людства є конкретне суспільство, що має власні, лише йому притаманні ознаки, і яке проходить свій шлях історичного розвитку. Він зумовлений особливостями поєднання чинників, що відображають вплив вищеназваних систем, до яких належить суспільство, та дією внутрішніх рушійних сил суспільного розвитку і особливостей його організації [454].

Рис. 1.1. Формування цивілізаційної парадигми дослідження генези господарських систем

Джерело: складено автором

По-друге, сутність суспільства характеризує діалектична єдність двох сторін, а саме суспільних індивідів, які виступають в ролі суспільних суб'єктів (тобто усвідомлюють власні цілі та діють заради їх досягнення) та суспільства як цілісного утворення, яке вони створили. Статус суспільного

суб'єкта індивіди набувають лише у суспільстві, яке своєю чергою виникає в результаті об'єднання індивідів. Має місце взаємозалежність та взаємозв'язок сторін, коли кожна з них існує завдяки іншій і призначена для іншої.

Філософські та психологічні основи дослідження людини стають фундаментальною основою міждисциплінарного підходу до проблеми суб'єктності в господарській діяльності. В царині економічної науки сьогодні не існує однозначного трактування суб'єкту, оскільки його поняття тісно пов'язане із домінуючим загальнонауковим типом раціональності: класичним, некласичним та постнекласичним. На наш погляд, суб'єктність – це суб'єктивно осмислене перенесення фізичної, розумової, духовної енергії людини на перетворення природи, творіння культури та особистості, у ній одночасно поєднується всезагальне (у вигляді сутнісних сил людини) та елементарне – сучасний рівень особистісного людського розвитку. Крім цього, суб'єктність проявляється у здатності ставити та коригувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно здійснювати дії та проводити їх рефлексію, тобто зіставляти одержані результати і початкову мету, коригувати їх. Таким чином, з позиції суб'єктності господарської діяльності, цінності людини визначають її цілі.

Цивілізаційна парадигма дослідження та системний аналіз суспільних процесів передбачає розглядати як першооснову взаємозалежність суспільства та людини. Відомий вчений А. Тойнбі, досліджуючи суспільство, наголошував, що воно «є системою взаємозалежностей між людськими істотами, які є не лише індивідами, а й суспільними утвореннями в тому розумінні, що вони не могли б існувати, якби не перебували в залежності одне від одного... Суспільство – це продукт взаємозалежності між індивідами» [374, с. 158]. Взаємна залежність між суспільством як цілісністю та суспільними індивідами утворює системотвірний (основний) зв'язок, що відіграє важливу роль у його історичному розвитку, а також забезпечує збереження суспільства від розпаду.

Суспільна залежність зумовлює функціональне призначення усіх структурних складників суспільства. Історичні зміни форм суспільної залежності та способів їх реалізації вирішальним чином впливають на ключові характеристики дослідження еволюції суспільства та господарських систем зокрема. Тому вона по праву стає сутнісною характеристикою наукових предметів суспільних дисциплін, в кожному з яких відображаються окремі аспекти суспільної залежності.

Іншою сутнісною характеристикою суспільства є існування так званих системних, або емерджентних, характеристик або властивостей. Їх особливість полягає в тому, що вони породжені системою як цілим, а не окремими складниками суспільства (тобто не зводяться до суми їх властивостей – це суспільна свідомість, духовно-культурні цінності, мова, звичаї, менталітет, релігія, цілі, морально-етичні норми). Вони становлять надбання багатьох поколінь людей, в них узагальнюється їх історичний досвід, вони об'єднують людей у просторі та часі. Разом із головним зв'язком системні (емерджентні) характеристики суспільства дають змогу розкрити його сутність та відіграють вирішальну роль у збереженні цілісності суспільства в процесі функціонування та історичного розвитку.

По-третє, суспільство, як і кожне системне утворення, має власну структуру із підсистемами: політичною (владною), економічною, соціальною та духовно-культурною. Вони поступово формувались як відносно самостійні сфери суспільного життя для більш ефективної реалізації життєво важливих функцій. Разом з тим, ці всі підсистеми органічно взаємозв'язані та впливають одна на одну такою самою мірою, як пов'язані між собою функції суспільства: 1) функція забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення життєвих потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя); 2) функція регулювання і організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування політичних, правових, моральних, релігійних відносин) та 3) функція

акумуляції і збереження людської духовності в соціальних формах науки, перетворення їх у засоби духовного зростання особистості (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Взаємозв'язок підсистем та функцій суспільства

Джерело: складено автором

Економічні науки досліджують господарську систему суспільства, призначення якої полягає у створенні матеріальних благ і послуг для забезпечення потреб суспільства. Господарська система своєю чергою розглядається як цілісне утворення, на функціонування і розвиток якої впливає навколишнє (зовнішнє) середовище (рис. 1.3).

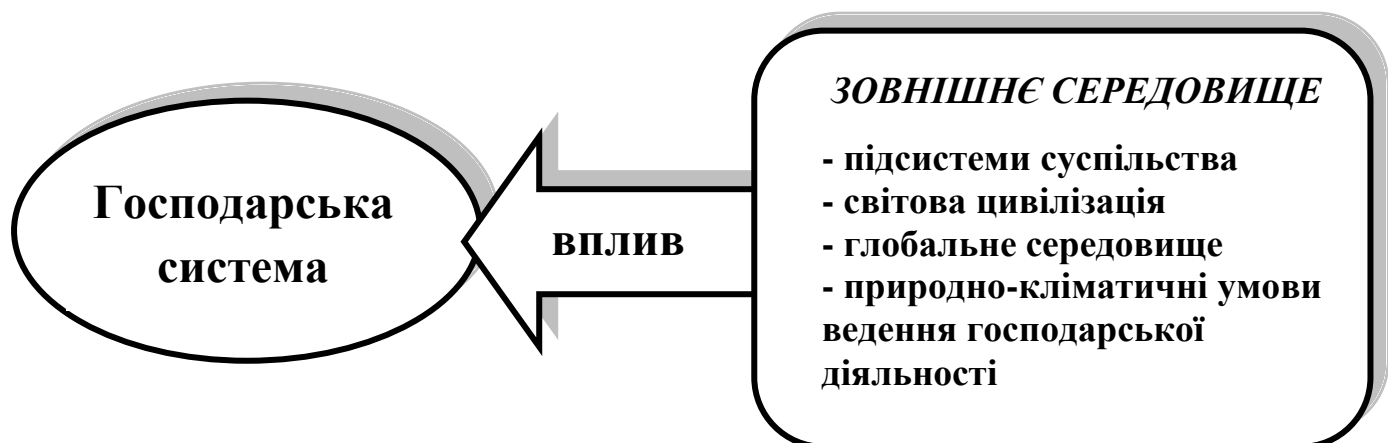

Рис. 1.3. Вплив елементів зовнішнього середовища на функціонування і розвиток господарської системи

Джерело: складено автором

Зовнішнє середовище у відношенні до господарської системи включає політичну, соціальну і духовно-культурну підсистеми суспільства; світову цивілізацію, до якої належить суспільство; глобальне середовище (людство); природно-кліматичні умови ведення господарської діяльності.

По-четверте, розвиток суспільства здійснюється шляхом розгортання двох взаємозв'язаних процесів: диференціації та інтеграції. В основі диференціації лежить безмежний поділ суспільства та його структурних складників на частини заради адаптації до постійних змін навколишнього середовища та більш ефективного виконання своїх функцій, а інтеграція передбачає об'єднання нових елементів у структуру, утворення нових структурних рівнів та формування між ними нових зв'язків [454].

Розвиток господарської системи здійснюється головним чином на основі поділу праці (її диференціації за функціями) та розвитку форм власності на засоби виробництва (соціальної диференціації) з наступною їх інтеграцією. Інтеграція здійснюється через об'єднання індивідів та засобів виробництва в суспільному середовищі і проявляється у формуванні різноманітних господарських одиниць (тобто форм господарств). Історично форми господарських одиниць та інших структурних складників господарської системи пройшли шлях від патріархального домогосподарства античного суспільства до транснаціональних корпорацій, що переростають межі національної господарської системи та інтегруються до світового господарства.

По-п'яте, головна мета суспільства, а саме, збереження його від розпаду досягається його організацією. «Щоб зв'язати між собою різні рівні опису та врахувати взаємозв'язок між поведінкою цілого й окремих частин, необхідне поняття організації» [365, с. 11]. Організація будь-якої системи має дві взаємозв'язані сторони: організацію структури і організацію процесу взаємодії між її складниками та суспільством у цілому. Перша передбачає формування суспільних суб'єктів та їх об'єднань, встановлення зв'язків між ними, а друга – створення суспільних умов, необхідних для взаємодії

суспільних суб'єктів. Середовище взаємодії суспільних суб'єктів представлено сукупністю суспільних інститутів, які покликані направляти і координувати їх взаємодію.

Після розпаду кровноспорідненого суспільства виникає централізований спосіб його організації, пов'язаний з утворенням держави. Сьогодні почав проявляти себе і децентралізований спосіб, тобто формування громадянського суспільства. Особливість першого способу полягає в існуванні організаційного центру – держави, що покликана забезпечити реалізацію життєво важливих функцій суспільства, перелік яких історично змінюється. Свою місію держава виконує, спираючись на верховну (суверенну) владу та органи її виконання. Ключовою ознакою державної влади є її легітимність, що означає визнання усіма членами суспільства права здійснювати законні дії державними органами. Державна влада діє різноманітними методами: від формування суспільних інститутів, прийняття правових актів та владних рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства, до застосування сили та примусових дій.

Організація процесу взаємодії полягає у налагодженні сукупності прямих і зворотних зв'язків між державою, як організаційним центром суспільства, та суспільними суб'єктами. Форма та спосіб реалізації прямих і зворотних зв'язків історично змінювалися, що принципово впливало на особливості та ефективність організації суспільства. Посилення демократичних тенденцій у розвитку суспільства проявляється в пом'якшенні цих зв'язків, взаємодії з демократичними формами тощо.

В організації суспільства велику роль відіграє суспільна свідомість. Співвідношення між свідомими організаційними діями людей і держави (влади) та стихійним перебігом подій свідчить про рівень організованості суспільства. У боротьбі зі стихією дуже важливими є наукове пізнання суспільства, закономірностей його розвитку, демократизація держави (влади) як його організаційного центру.

По-шосте, центральне місце в аналізі суспільства належить дослідженню людини, її статусу, діяльності та суспільного розвитку. Людина – це гранична неподільна одиниця, основний елемент суспільства, яка виступає протилежним щодо цілісності суспільства полюсом. Будучи наділеною свідомістю, людина має власні цілі, є носієм різних соціальних якостей, виступає джерелом внутрішніх рушійних сил суспільного розвитку, розглядається як первинний (базовий) суспільний суб'єкт. Заради досягнення власних та суспільних цілей індивіди, об'єднуючись, утворюють колективні суб'єкти різного масштабу та спрямування.

Цивілізаційна парадигма органічно пов'язує нові принципи та фундаментальні положення, що слугують методологічною основою наукового дослідження суспільних процесів. Зокрема, важливим є уточнення співвідношення між такими поняттями, як «цивілізація» та «суспільство», що досить часто ототожнюються дослідниками. На нашу думку, поняття цивілізації є ширшим, бо відображає історичну реальність та сферу практичної діяльності людей, що є об'єктом наукового аналізу. А вже суспільство розглядається в рамках певної цивілізації як конкретно-історичне утворення. При цьому береться до уваги лише той бік практичної діяльності, що залежить від суспільних факторів, а сама людина розглядається як родова соціальна істота (розвиток якої обумовлений соціальними детермінантами). Відповідно, цю спрямованість історичного розвитку людства і відображає поняття цивілізації.

Сучасна наука при широкому зверненні до поняття «цивілізація» та цивілізаційної проблематики загалом в той же час знаходиться в стані невизначеності та розмитості змісту самого цього терміну, різноманіття його трактувань в тих концепціях наукової думки, з якими він пов'язаний. Така позиція окремих науковців дала можливість історику та філософу А. Уайтхеду зробити висновок, що «межі цивілізації невизначені, про щоб не йшла мова, про географічні рамки, часові інтервали або про сутнісні принципи» [386, с. 397].

Наукова думка щодо визначення сутності такої суспільної форми, як цивілізація, тривалий час формувалася переважно в працях істориків, соціологів, культурологів, філософів і політологів. У зв'язку з цим «цивілізація» як термін трактується по-різному.

При величезній кількості значень, які надаються поняттю цивілізації, існують два основних значення, в яких воно вживається: по-перше, цивілізація розуміється як певна стадія розвитку суспільства (господарської системи) або певний тип суспільства; по-друге, як культурно-історична спільність (ототожнюється з поняттям «культура» - до нього належить все те, що є позитивним досягненням і гуманізує індивіда, суспільство в цілому, характеризує те, що складає родові сутнісні сили людини; «цивілізація» означає ступінь відходу людини від природи і характер протистояння їй, виражає структуру і механізми взаємозв'язків суспільства і природи, людини з людиною, зміст і форму виробництва, споживання і обміну, розподілу і регулювання, координації і субординації, інтеграції і диференціації. Цитата за: [97]), як правило, прив'язується до того чи іншого регіону.

В методології цивілізаційного підходу важливим залишається і використання принципів методологічного індивідуалізму в його сучасному розумінні, тобто первинності людини і змін у ній, як головної змістовної складової глобальних трансформацій та еволюції господарських систем.

Цивілізація як наукова категорія, є багаторівневим поняттям, що відображає всю багатогранність цивілізації як явища реальності. Традиція пов'язувати цивілізацію з досягнутим рівнем суспільного розвитку (найбільш ранні приклади) зародилася ще в творах маркіза де Мірабо «Друг людей» (1756). Взагалі, з кінця XVIII і до початку XX століття спостерігаються численні дослідження, пов'язані з цивілізаційною теорією, що здійснювалися, в основному, французькими, німецькими та англійськими вченими. Так, на думку французького історика Люсьєна Февра, термін «цивілізація» в науковий обіг увів французький інженер Буланже в книзі «Старовина, виявлена у своїх звичаях» (1766). Серед перших робіт із цивілізаційної теорії

слід назвати праці французького історика Франсуа Гізо «Історія цивілізацій Європи» (1828) та «Історія цивілізацій у Франції»(1862), а також роботу англійського історика Генрі Томаса Букля «Історія цивілізацій в Англії» (1861), книгу українського етнографа А. Метлінського «Про сутність цивілізації та про значення її елементів» (Харків, 1839), наукову працю російського соціолога М. Данілевського «Росія і Європа» (1869).

Окремі дослідники підкреслюють, що виникнення теорії цивілізації не збігається з появою терміну «цивілізація», тому що: по-перше, багато дослідників того часу, вживаючи це поняття, часто мали на увазі діаметрально протилежний зміст; по-друге, не була досліджена структура, перспективи існування і основні положення феномена «цивілізації»; по-третє, і головне, теорія цивілізацій ще не виділилася в окрему галузь досліджень.

Новий рівень аналізу теорія цивілізацій отримала в ХХ ст., коли відбувся перехід цивілізації до другої стадії розвитку. Світові війни, великомасштабні зміни в економіці, технологіях, геополітичному впливові держав зробили проблеми дослідження цивілізації досить актуальними, проте лише в їх найменшому, «локальному» масштабі.

Початковий імпульс розвитку цивілізаційного підходу дала книга О. Шпенглера «Занепад Європи», що вийшла у світ в 1918 році. У ній стверджувалося, що цивілізація є завершальною стадією розвитку певної локальної культури на останній стадії її циклу. О. Шпенглер обґрунтував ідею відсутності всесвітньої історії, виділивши чотири історичні епохи, за якими слідує великі культури. «Кожна культура, кожна рання пора, кожен підйом і спад, кожен із її внутрішньо необхідних рівнів і періодів має певну, завжди рівну, завжди... періодично повторювану діяльність...» [466, с. 55]. У його роботі можна знайти ідеї поліциклічності і поєднання циклів розвитку цивілізацій різної тривалості.

Серйозний внесок у розвиток цивілізаційного підходу зробив А. Тойнбі. У своїй книзі «Осягнення історії» він виділив п'ять, існуючих

в середині ХХ столітті, цивілізацій. Причому, це було вже третє покоління локальних цивілізацій. Всього ж їх, на думку А. Тойнбі, налічується тридцять сім. Цивілізації, на його думку, «є не статичними формаціями, а динамічними утвореннями еволюційного типу» [375, с. 87]. Причини еволюції цивілізацій, на думку А. Тойнбі, слід шукати у відповідях на кризовий стан їхнього суспільства. Окрему увагу він приділив механізму розпаду цивілізації. Загалом модель, запропонована А. Тойнбі, є повним оглядом зміни поколінь локальних цивілізацій, а також їх життєвих циклів.

На нашу думку, найбільш повно визначення поняття «цивілізація» сформулював колектив авторів на чолі з академіком Ю. Пахомовим: «Цивілізація – це окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої виміри у просторі і часі, базові духовно-культурні основи та відносно стійкі, довготермінові структури економічних, суспільно-політичних і культурних форм» [324, с. 8].

Розглянувши існуючі визначення поняття «цивілізація» (табл. Б.1, додаток Б), ми поділяємо наукову позицію вчених стосовно того, що цивілізація пов'язана, передусім, з духовними аспектами розвитку суспільства, а саме з тією його частиною, яка визначається не лише наявним технологічним способом виробництва, оскільки, матеріально-речові аспекти в розвитку цивілізації відходять на другий план. Тому цивілізаційний підхід, який ґрунтується на визнанні критерію духовності як умови та результату економічного, соціального, культурного розвитку суспільства в межах даної цивілізації, на нашу думку, є одним із ключових варіантів подальших досліджень у сфері вивчення еволюції національного та світового господарства.

Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку як методологічна основа сучасних досліджень господарської системи передбачає врахування впливу політичної, духовно-культурної, соціальної, економічної та інших сфер суспільного життя. В центрі аналізу стає людина (наголошується на

первинності соціогенезу у формуванні людини), яка є не лише головним суб'єктом господарства і цивілізації в цілому, але й їхньою безпосередньою метою. Саме у межах цивілізаційної парадигми стає можливим вивчення економічних процесів, які відбуваються в суспільстві та в господарській системі, у динаміці.

Цивілізаційний підхід, на відміну від інших підходів, розглядає глобальне господарство (сучасну стадію розвитку господарської системи) у всій його повноті, не обмежуючись вузько економічною сферою. В основі методології цивілізаційного підходу лежить принцип, згідно з яким вирішальна роль належить духовній сфері, а не тільки соціально-економічним і технологічним аспектам. До того ж глобальні зміни розглядаються крізь призму змін у самій людині та її свідомості. При цьому людина постає не як *homo economicus* з однією мотивацією, а як біо-соціо-духовна істота.

Господарський розвиток розуміється як складний процес, що проходить точки біфуркації, в результаті якого кардинально змінюється системна якість і актуальна структура. Вирішальна роль у виборі напрямку розвитку належить суб'єкту господарювання і залежить від його якостей. Глобальна цивілізація є складним людинорозмірним комплексом, що історично розвивається, де усвідомленим діям людини, що базуються на моральних цінностях, належить все більш важлива роль.

Розвиток особи визначається свободою реалізації її внутрішніх потенцій. Поняття свободи постає необхідною умовою самоствердження особи, реалізації її здібностей, творчого потенціалу. Ступінь свободи, яку суспільство здатне забезпечити особі, детермінується складним комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, що у сукупності визначають цивілізаційний процес [324, с. 77]. Отже, основним критерієм розвитку цивілізації є свобода, яку суспільство здатне забезпечити особі у процесі її саморозвитку.

Історія цивілізації – це не лише історія економіки, але й історія людей у єдності їхнього матеріального і духовного життя. Кожна епоха є відображенням унікальної культури, вагомими складовими якої є економічна та екологічна культура. При цьому роль цінностей настільки вагома, що деякі автори підкреслюють їх визначальну функцію щодо господарської системи та інших складових соціуму. Так, Б. Гаврилишин, аналізуючи архітектуру суспільного ладу, виокремлює три його складові: панівні цінності; політичне правління та господарську систему, причому відводячи першій пріоритетну роль [133, с. 145-157].

Цивілізаційний підхід до розвитку суспільства дає можливість розглядати людину не тільки як головний суб'єкт виробництва, а й як його безпосередню самоціль, тобто відображати людиноутверджувальну лінію економічно-історичного процесу. Спільним для провідних теоретичних концепцій постіндустріалізму, інформаційного суспільства і суспільства знань у межах цивілізаційного підходу є те, що головним критерієм періодизації еволюції господарських систем у них слугує розвиток техніки, технології і суспільства як системи, включаючи панівні суспільні цінності та відповідні суспільні інституції, розвиток духовної сфери та дотримання прав людини.

Вирішивши цю важливу методологічну проблему, сучасні дослідники продовжують дискутувати щодо ролі і співвідношення цивілізаційного та формаційного підходів до дослідження господарських систем. Так, російські економісти А. Колганов і О. Бугалін, відроджуючи, як слушно зауважують П. Леоненко та О. Черепніна, інтерес до соціалістично орієнтованих теорій у межах постеконічної проблематики, намагаються довести актуальність «оновленого» формаційного підходу «...для опису метасистеми, яка визначає характер розвитку і трансформації соціально-економічних систем» [220, с. 43]. Водночас вони відзначають, що попри постмодерністську розпливчатість цивілізаційний підхід, у сфері порівняльного дослідження господарських систем зберігає своє значення як певне тло, на якому

виразніше проступає специфіка соціокультурних чинників, врахування яких особливо важливе для дослідження трансформаційних економік. Враховуючи відмінності форм суспільної свідомості (релігія, ідеологія, панівна ментальність), цивілізаційний підхід дає змогу виявити важливі конкретно-історичні особливості, чинники, специфічні для конкретних господарських систем на зламі XX – XXI ст.

Український вчений А. Чухно, аргументовано доводив, що «ситуація докорінно змінюється, коли людство переходить на якісно нову, інформаційну (постіндустріальну) стадію суспільного розвитку... Панівним у суспільстві стає так званий середній клас, тобто не буржуа, не капіталісти, але й не пролетаріат, робітничий клас. Інакше кажучи, класова природа суспільства, яка тисячоліттями визначала характер суспільно-економічного розвитку, підривається, а разом з тим втрачає свою визначальну роль формаційний підхід» [410, с. 60].

На вищій стадії цивілізаційного прогресу істотно змінюється характер розвитку людського суспільства, оскільки в його основі є не класові інтереси, а цивілізаційні, загальнолюдські цінності. Не соціальні революції визначають розвиток людини, а навпаки, розвиток людини визначає розвиток суспільства. Отже, економічна теорія має всебічно і послідовно розкрити роль і місце людини в економіці через систему таких нових категорій, як інтелектуальна праця, інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал. Сучасна цивілізація, на думку деяких дослідників, принципово відрізняється від попередніх тим, що вона розвивається у напрямі поступового переростання сумарної цілісності світу в структурну. Формування структурної цілісності сучасного світового процесу супроводжується зростанням ролі та значення загально цивілізаційних принципів розвитку. При цьому поступове вирівнювання суспільного розвитку окремих націй не виключає, а навпаки, передбачає широкий розвиток їхніх національних особливостей. Український дослідник С. Кримський вважає, що цивілізаційний процес є багатопверховим: на його

верхніх поверхах знаходяться науково-технічний прогрес, соціально-економічні інновації та політичні реалії міжнародного значення. Базовий рівень – підгрунття цивілізаційного процесу визначається національно-етнічними цінностями, менталітетом людських спільнот, традиційною культурою та стереотипами побуту, звичаїв, укладу буття. Якщо «верхні поверхи» цивілізаційного процесу перебувають під владою інтеграційних тенденцій світової історії і, отже, маніфестують загальнолюдське, то «базові» рівні працюють на національно-культурну диференціацію людства [232, с. 38-40].

Підкреслимо, що зважаючи на необхідність вивчення внутрішніх основ людського розвитку, застосування методів класичної науки зовсім недостатньо. Тому в аналізі духовної сфери глобальної цивілізації, поряд із традиційною методологією, необхідно застосовувати внутрішні підходи дослідження, засновані на положеннях постнекласичної науки. Таким чином, цивілізаційний підхід, уявляється найбільш цілісним поглядом на сучасні глобальні трансформації, а базові положення його методології є адекватними для аналізу особливостей сучасних змін господарських систем у всій їхній повноті [454].

1.2. Формування поняття «господарська система» в процесі розвитку економічної науки

Сутність змін, що відбулися у реальному процесі історичного розвитку господарської системи, розкривається за допомогою все більш точних визначень наукових понять та категорій. В розвитку наукових понять фактично проявляється приріст знань про історичну еволюцію господарської системи. При цьому історичні факти і події, в яких втілені зміни в об'єкті пізнання, є контекстом розвитку наукових понять, джерелом емпіричних

даних про реальний стан його на різних етапах дослідження та інформації про фактичний перебіг подій. Так, використання методу розвитку наукових понять на практиці передбачає встановлення переліку та домінуючих в літературі їх визначень, що використовуються для пояснення справжнього стану господарської системи. Поступове збагачення змісту понятійно-категоріального апарату відображає реальні процеси ускладнення господарської системи, дію факторів, що впливають на неї, важливі тенденції змін та історичного досвіду організації економічних процесів. Це дає можливість розкрити всю глибину категоріального апарату пізнання, використовуваного нині для дослідження дійсного стану економічної системи.

За філософським визначенням система – це сукупність елементів, що знаходяться у певних зв'язках і відношеннях один до одного, яка створює єдність і цілісність [288, с. 232-236]. Один із основоположників загальної теорії систем Л. Берталанфі визначав систему як комплекс взаємодіючих елементів. Водночас окремі автори розмежовують онтологічний і гносеологічний аспекти цієї категорії. В онтологічному аспекті поняття «система» постає як система елементів і зв'язків між ними, що існують об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людей. Загалом, поняття «система» є центральним у системному підході наукового пізнання, який набув поширення у другій половині ХХ ст. [12, р. 46].

Сучасні дослідження вчених (П. Леоненко, Л. Корнійчук, В. Фещенко, Т. Гайдай, Н. Супрун, В. Небрат, Ю. Ущатовський, В. Тарасевич) частково спираються на емпіричну реальність, узагальнюють окремі процеси та категоріальну ієрархію, яка відображає вихідне поняття господарської системи та разом з тим формує можливу теоретичну схему дослідження даної категорії. В зазначених дослідженнях розвиток господарської системи розглядається із застосуванням історичного методу дослідження, системного підходу, синергетики, як процес планомірних змін, внаслідок чого виникає якісно новий стан економічної системи. Однак, незважаючи на очевидні

здобутки економічної теорії та наукових шкіл світової та вітчизняної економічної думки в дослідженні окреслених наукових проблем, присвячених визначенню сутності та характерних рис господарської системи з використанням цивілізаційної парадигми розвитку суспільства, багато питань і на цей час залишаються невирішеними насамперед у теоретико-методологічному аспекті.

Згідно з зазначеним підходом господарська система, на нашу думку, є способом існування об'єктивної реальності, з підсистемами та елементами, взаємодія між якими та зовнішнім середовищем зумовлює якісну та сутнісну інтегративну цілісність. Доцільним є застосування критерію дослідження господарських систем за етапами розвитку науки. Поступове збагачення змісту понятійно-категоріального апарату («поняття, що розвиваються») відображає реальні процеси ускладнення господарської системи, дію факторів, що впливають на неї, важливі тенденції змін та історичного досвіду організації економічних процесів. Це дає можливість розкрити всю глибину наукового інструментарію, використовуваного нині для дослідження дійсного стану системи (табл. 1.2).

Над проблемами дослідження господарських систем вчені замислювалися ще здавна, в XVI – XVIII ст. Але методологічною основою становлення теорії господарських систем послужили соціальні концепції економіки [140, с. 26]. (Аналіз наукових підходів в дослідженні господарських систем в економічній науці наведений у додатку Б).

Першим теоретиком ринкової економічної системи був А. Сміт, який обґрунтував ідею соціальної природи економічного життя і першим проаналізував економічну сферу життєдіяльності як самодостатню і багатокomпонентну суспільну економічну систему. Для сучасної науки важливо те, що теорія економічного лібералізму А. Сміта побудована на міцній соціально-філософській базі, що уможливорює комплексний підхід до трактування змісту, особливостей і спрямованості господарських систем [355, с. 112]. Точкою відліку в історії розвитку соціальних концепцій

економіки слід вважати 1776 р., саме тоді побачила світ праця А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів».

Таблиця 1.2

Еволюція поняття «господарська система» на різних етапах розвитку науки

Період	Етап розвитку науки	Наукові течії і школи	Зміст поняття
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
кінець XVII ст. – 70-ті рр. XIX ст.)	класична наука чи наука Нового часу	Класична школа та марксизм (Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль, К. Маркс, Ф. Енгельс)	«економічна система» функціонує на засадах саморегулювання; потуга людини і суспільства оцінюється економічним багатством
		Німецька історична школа (Ф. Ліст, Б. Гільдебранд, В. Рошер)	«господарство» розглядається як єдине ціле, яке керується особливими законами і частини якого знаходяться в постійній взаємодії між собою
70-ті рр. XIX ст. - 70-ті рр. XX ст.	некласична наука	Кембриджська школа (А. Маршалл, А. Пігу)	«економічна система» функціонує на засадах рівноважного розвитку
		Неолібералізм та соціальне ринкове господарство (О. Рюстов, В. Репке, Ф. Хайек, В. Ойкен, Л. Ерхард, М. Алле, А. Мюллер-Армак)	«економічна система» - ринкова, конкурентна організація господарства; поєднання аналізу переваг вільної конкуренції з уявленнями про економічну свободу і регулюючу роль держави
		Монетаризм (М. Фрідмен, Г. Шварц, К. Бруннер, А. Мелцер, Д. Лейдлер, Р. Кейган, Д. Фенд, Р. Селден)	«ринкова система», що функціонує в оптимальному режимі; відхилення від стану рівноваги трактуються як закономірне й неминуче породження господарського механізму (на відміну від традиційного підходу, де негативні явища представляються результатом дії «зовнішніх факторів»)
		Кейнсіанство (Дж. М. Кейнс)	«господарська система» - «економічна система» (у Дж. Кейнса поняття-синоніми), що ґрунтується на ринкових принципах, за допомогою держави здатна прогресивно розвиватися, забезпечуючи добробут своїх громадян
		Неоінституціоналізм (Р. Коуз, Дж. Б'юкенен, Д. Канеман, А. Алчіан, Г. Демсец, Дж. Стігліц)	«господарська система», в якій рушійними силами поряд з матеріальними чинниками діють духовні, моральні, правові та інші фактори, що розглядаються в історичному контексті

Продовження табл. 1.2

1	2	3	4
70-ті рр. XX ст. по теперішній час	пост-некласична наука	Теорії посткейнсіанства (Р. Кан, Н. Калдор, Дж. Робінсон, С. Вайнтрауб, Х. Мінські)	«ринкова господарська система» розглядається як синтез макро- і мікроекономіки
		Теорії нового кейнсіанства (Б. Грінвальд, Г. Манків, О. Бланшар, Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф, М. Гертлер, Б. Бернанк)	наявність в «ринковій господарській системі» факторів макроекономічної нестабільності, неповного використання ресурсів та визнання необхідності вдосконалення коригуючого впливу держави на економічні процеси
		Нова інституційна теорія (Д. Норт, О. Вільямсон, Е. Остром, Р. Фогель)	«господарська система», в якій інститут виступає як продукт суспільного розвитку і форма, в рамках і при участі якої протікає господарська діяльність

Джерело: складено автором за [372, 137, 188, 365, 395, 425]

Визнавши працю основою багатства суспільства, її автор підкреслив, що продуктивна праця має набагато вищу за інші види діяльності цінність, а за ступенем розвитку виробництва оцінюється розвиток самого суспільства. Вважається, що від цього моменту у суспільній свідомості глибоко вкоренилася так звана психологія економізму, тобто пріоритет економіки і виробництва у сприйнятті вченого і політика. А. Сміт також дійшов висновку, що праця є загальним мірилом цінності товарів, тому всі види праці з соціальної точки зору рівнозначні. Якщо товари рівні на ринку, то й праця їх виробників однакова і вони рівнозначні як особистості. Визначаючи соціальну структуру суспільства, А. Сміт спирався на методологічний принцип, згідно з яким основні класи суспільства визначаються з урахуванням економічних відносин і видів доходу. Динаміка соціального добробуту працівників, на його думку, залежить від зростання капіталу: якщо попит на робочу силу високий, то й ціна робочої сили вища, а тому працівники повинні бути зацікавлені у капіталістичному розвитку суспільства, та вони часто не усвідомлюють і не розуміють своїх істинних цілей [355, с. 112].

Вважаючи основою економічного розвитку суспільства індивідуальні інтереси, філософія класичної школи стверджувала, що матеріальне, економічне життя суспільства визначає інші форми суспільної діяльності – мораль, етику, право і декларувала принцип невтручання, який не лише передбачав створення умов для дії механізмів ринкового саморегулювання, а й проголошував індивідуальні інтереси єдиною силою, що формує особистий і суспільний добробут. При цьому діяльності держави та її соціальним функціям уваги майже не приділялося. Саме тому класична політекономія була визнана космополітичною [205, с. 217-316].

У своїй праці, досліджуючи соціальні принципи, на основі яких функціонує економіка, та те, яким чином забезпечується рівновага економічної системи, А. Сміт насамперед звертається до аналізу поведінки людини і доходить висновку про те, що природа цієї поведінки – утилітарно-раціональна. Раціональний «егоїзм» виступає визначальним принципом економічних відносин людей: ми люди споживаємо свіжий хліб, тому що пекар надто дбає про свій власний інтерес [355, с. 93]. Така людська поведінка, на його думку, є природною, одвічною і незмінною, власне на ній і будується економіка.

Повністю сприйняв соціальну концепцію А. Сміта і поглибив економічний зміст його теорії економічного лібералізму англійський економіст Д. Рікардо. У своїй праці «Основи політичної економії та оподаткування» (1817), що тривалий час слугувала дороговказом економічної політики Англії, він, продовживши розробку теорії трудової вартості, розвинув теорію розподілу, згідно з якою основними видами самостійного доходу є прибуток і заробітна плата, а основними класами – підприємці і робітники.

Заохочення дрібного капіталу, де працівник є власником засобів виробництва, участь робітників у прибутках, обмеження тривалості робочого дня, встановлення гарантованого мінімуму заробітної плати при відкритті нових виробництв, законодавче обмеження застосування нової техніки,

організація галузей виробництва і праці за принципом цехової структури як основні умови економічного розвитку відстоював Ж. Сімонді [112, с. 274-276]. На його думку господарську систему слід оцінювати насамперед за її соціальними результатами – добробутом усіх верств населення; економіка не може існувати лише на базі механізму конкуренції, бо при цьому порушується баланс виробництва і споживання у суспільстві; економіка не є автономною і самостійною сферою суспільного життя, відповідно держава повинна втручатися в економічні процеси з метою регулювання темпів зростання і забезпечення справедливого розподілу.

Закладені А. Смітом, Д. Рікардо та Ж. Сімонді основи уявлень про те, що таке господарська система і як вона пов'язана з суспільством, на яких соціальних принципах вона має базуватися, які її соціальні наслідки, які існують типи поведінки людей в економічній сфері, послужили методологічним фундаментом для вивчення теорії господарських систем, а деякі міркування вчених не втрачають своєї актуальності дотепер.

Системний аналіз капіталістичного господарства здійснив К. Маркс, представивши трактування термінів «спосіб виробництва», «надбудова», «суспільно-економічна формація». За визначальний критерій їх типологізації вчений обрав панівну форму власності на засоби виробництва. В своїх роботах («Економічно-філософські рукописи 1844 року» і першому томі «Капіталу» (1867)) він дослідив роль праці, виробництва у житті людини і суспільства загалом, а також охарактеризував конкретну соціальну форму праці за умов капіталістичної господарської системи, назвавши її визначальною ознакою відчуження [139, с. 126]. Присвятивши «Капітал» головно з'ясуванню економічних законів і категорій капіталізму, К. Маркс кожен економічну категорію розглядає у ньому з точки зору її соціального змісту. Вихідним елементом капіталістичного виробництва в його концепції є товар.

З одного боку, всі речі і відносини набувають товарної форми і пов'язані соціальним змістом. З іншого, оскільки всі товари мають вартість,

що сама по собі лише соціальна, це – загальне суспільне відношення обмінюваності товару, за якого товари залучаються в систему суспільних відносин. З'ясовуючи роль економіки у процесі суспільного розвитку, К.Маркс вбачає в економічному базисі ту основу, на якій розвивається вся надбудова – політична, правова, релігійна, мистецька, наукова та ін. [271, с. 18]. Кожне суспільство, на його думку, є суспільно-економічною формацією – єдністю базису і надбудови, де рух базису визначає рух надбудови [91, с. 104]. При цьому надбудова може впливати на розвиток базису, але детермінантою цієї взаємодії є базис.

Економічний матеріалізм як єдина філософія марксистської політичної економії дуже багато запозичив від класичної політичної економії. Але він не спроможний пояснити рух господарської системи суспільства, хоч і має під собою життєвий ґрунт, оскільки породжений епохою, яка пронизана психологією економізму. Цей економізм означає, що життя і світ сприймаються як господарство, потуга людини і суспільства оцінюється економічним багатством. Проте заслугою К. Маркса, на нашу думку, є акцент на трактуванні економіки соціальних аспектів економічних явищ і процесів як суспільної системи, що пов'язана, нехай і за детермінуючою схемою, з політичними і духовними процесами [271, с. 18].

Абсолютно протилежний погляд на сутність господарської системи (суб'єкти, рушійні сили, структура тощо) демонструє німецька історична школа, що виникла у 40-х рр. XIX ст.

Представники історичної школи політичної економії Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер, В. Зомбарт, К. Бюхер та ін. розпочали з критики класичної теорії А. Сміта. Зокрема, Ф. Ліст у своїй праці «Національна система політичної економії» критикує англійську класичну школу за космополітизм, що знайшов відображення у спробі створення універсальної економічної концепції, придатної для всіх країн. За Ф. Лістом, кожна нація має свій шлях економічного розвитку, а економіка кожної країни підпорядковується власним законам. Як самостійний суб'єкт, що підкорює

собі дії індивідів Ф. Ліст розглядає націю: якщо індивід керується особистою вигодою та схильністю до обміну, то нації дбають про забезпечення безпеки та розвиток продуктивних сил [260, с. 335].

Якщо англійська класична школа зосереджувалася на аналізі сучасного капіталістичного господарства, розглядаючи його як природний стан, то Ф. Ліст відстоював значущість історичного підходу до економіки, виокремивши в розвитку національної економіки п'ять стадій: дикунство, землеробську, землеробно-мануфактурну і землеробно-мануфактурно-комерційну стадію.

Досягти найвищої стадії, на думку вченого, можна лише за умови державного втручання, «виховного протекціонізму», що має на меті створення єдиного національного ринку, усунення внутрішніх бар'єрів і водночас захист від пригнічення національного господарства більш розвиненими, більш могутніми продуктивними силами інших держав [260, с. 7].

Держава за умов ринкової економіки вважає Ф. Ліст, повинна відігравати активну роль в економіці, створюючи матеріальні, інституційні та культурні передумови для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів і спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей [215, с. 396].

В. Рошер, відзначив важливість для господарської оцінки таких сфер суспільного життя, як мова, релігія, мистецтво, національність, право, держава і господарство, причому державу, господарство і право він пов'язує воедино [349, с. 16]. На думку дослідника, економіка є не просто поєднанням багатьох дрібних господарств, як народ не є натовпом людей. Ці господарства гармонійно поєднуються соціальними відносинами, а поведінку економічного суб'єкту визначає не лише «розумний егоїзм», як казав А. Сміт, а й інші, протилежні за змістом чинники – прагнення людини до справедливості, її орієнтація на мораль і звичаї. Між людьми виникає якийсь

особливий «дух спілкування», завдяки якому «...війна, що породжується егоїзмом, затихає в упорядкованому механізмі» [349, с. 21-26].

В. Зомбарт характеризує господарську систему як абстрактно-теоретичну конструкцію, очищену від історичної конкретики модель, а господарська епоха, на його думку, – це реальність, яка слугує об'єктом емпіричного дослідження. Але самі епохи виділяються тільки на підставі сформованих теоретичних моделей (господарських систем).

Дослідження господарства з точки зору залежності економіки та етики продовжив Г. Шмоллер. Він запровадив в економічну теорію «етичний принцип», що набув значного поширення у світовій економічній практиці. Учений доводить, що господарське життя визначається не тільки природними й технічними чинниками, а й моральними: без міцної моральності нема повноцінного ринку, грошового обігу і навіть держави [463, с. 135]. На його думку, процес праці – це не просто раціональна, а й, що достатньо важливо, етична діяльність людини, спрямована на щось визнане у системі цінностей і цілей суспільства. Економічні дії не є лише діями задля виробництва засобів задоволення потреб, а й діями, які визначаються етичними засадами (на підставі домовленостей, угод, взаєморозуміння, визнання). У своїй економічній поведінці індивіди заздалегідь об'єднані – спільністю мови, історії, звичаїв, ідей. За словами Г. Шмоллера, це – спільний «колективний етос господарства» [463, с. 169]. Тому економічна теорія повинна починати з дослідження не тільки індивідуальної (як це робив А.Сміт), а насамперед, колективної поведінки людей. З часом Г. Шмоллер погодився з висновком В. Рошера про те, що нема чисто економічних процесів, – усі вони регулюються або звичаєм, або мораллю чи правом. Аналізуючи питання справедливості в господарській системі, Г. Шмоллер вважає, що люди можуть і повинні порушувати питання удосконалення економічних відносин і, насамперед, відносин розподілу, виходячи з принципів моралі і права [463, с. 116]. Це досягається втручанням держави, яка через зміну правових відносин повинна усувати несправедливість.

Важливість врахування при вирішенні економічних проблем співвідношення політичних, юридичних, моральних і психологічних сил відзначив також Г. де Грееф у праці «Соціальна економія: її предмет, метод, історія», в якій суспільство визначив як соціальне ціле, що складається з підсистем: економіки, генетики (форма сім'ї, народжуваність, смертність і тощо), естетики, колективної психології (релігійні почуття і тощо), етики, права і політики [153, с. 70]. Економічна система виконує функцію «харчування», яке є умовою функціонування і розвитку суспільства. На думку дослідника, у сучасних суспільствах головне не виробництво, а обіг, точніше влада над ним (банки, фінанси, кредит). Соціальна економія аналізує економічну систему крізь призму взаємовідносин економіки з генетикою (як економічний лад формує тип сім'ї, народжуваність, смертність, шлюбність); з естетикою (яким чином економіка створює умови для дозвілля, для занять населення різними видами мистецтва), з колективною психологією (як релігійна свідомість формує ставлення до праці), з етикою (як мораль визначається економічними умовами); з правом (як господарське право підпорядковує всі інші розділи права); з політикою (як політична діяльність визначається економічними інтересами).

Своє бачення сутності господарства у контексті зв'язку з соціумом представив і німецький соціолог початку ХХ ст. М. Вебер. Він обґрунтував у своїх працях («Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) та «Господарство і суспільство» (1921)) капіталістичну господарську ринкову систему як певну форму економічного раціоналізму, що побудована на розрахунку прибутку та раціональному прогнозуванні виробничого процесу, складовою якої є використання найманої праці формально вільного виробника. За М. Вебером, людина не володіє «капіталістичною» природою, усупереч твердженню А. Сміта, це досягається лише тривалим вихованням та етикою поведінки [125, с. 162].

У країнах, де панував раціоналізм, як у Франції, капіталізм був розвинений найменше і, навпаки, ринкове господарство досягло найбільшого

розквіту в Нідерландах, Англії, Німеччині і США. Намагаючись пояснити цей феномен, М. Вебер зазначає, що у цих країнах відбувся перехід від традиційної католицької релігії до протестантизму з його багатьма різновидами, що й змінило усталений спосіб господарської діяльності. Послідовники М. Вебера, встановили, що більшість представників європейського великого бізнесу, які вважають себе віруючими, належать, як правило, до протестантської церкви. Це й підштовхнуло його до висновку, що саме протестанти виявляють специфічну схильність до економічного раціоналізму. М. Вебер зауважує, що релігійна атмосфера в країні і сім'ї впливає на формування своєрідного складу психіки, що визначає вибір професії і подальшу професійну діяльність. Ціннісне ж ядро протестантської культури становлять норми і приписи аскетичного характеру, які вимагають від віруючого пуританської поведінки, суворого раціонального контролю за способом життя, відмови від гедоністичної життєвої поведінки. Ці вимоги пов'язані «вибірковою спорідненістю» з вимогами економічного раціоналізму. Завдяки цій спорідненості і виникає, на думку М. Вебера, та унікальна здатність повністю віддаватися діяльності у межах своєї професії, яка завжди була однією з найхарактерніших ознак капіталістичної культури і яка залишається такою ж до сьогодні [125, с. 163]. Однак взаємозв'язок етики протестантизму з розвитком капіталістичної економічної системи М. Вебер не вважав універсальним законом. На його переконання, ринкова система зумовлена багатьма чинниками, серед яких не останню роль відіграла протестантська етика як виховання працелюбства, прагнення до нагромадження багатства, як раціоналізація та індивідуалізація економічного життя.

Для комплексного дослідження господарських систем важливими є висновки М. Вебера про те, що релігійна течія, духовна сфера сприяють утвердженню нової етики економічної поведінки людини, коли праця розглядається не лише як засіб, а й як справа життя, обов'язок, причому праця набуває аскетичного характеру. Господарське життя людини – набуває

більш індивідуалізованого і раціоналізованого характеру. Як наслідок визнані суспільством соціальні ролі – ролі підприємця і найманого працівника.

Проблема сутності господарства, його форм була предметом глибокого дослідження і у вітчизняній економічній думці наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Яскравим прикладом цього є теорія господарства С. Булгакова [117, с. 727]. Зазначений історичний період відзначався різноманітністю течій і напрямів, багатством економічних ідей і визначними здобутками, які піднесли вітчизняну економічну думку до рівня світової (західноєвропейської) і збагатили тим останню. Характерним при формуванні наукових поглядів видатних вчених цього періоду було критичне переосмислення теорії марксизму та спроба побудови нових теорій. А етична зумовленість теорії господарства визначає неординарний ракурс розгляду низки проблем, що є актуальними й сьогодні.

Для більш змістовного і ґрунтовного розгляду загальних основ господарського процесу з метою теоретичного подолання економізму С. Булгаков застосував у науковому дослідженні досягнення філософської та богословської думки. Вчений наголошував на необхідності поєднання філософського та наукового способів пізнання суспільних процесів. Оскільки філософія дає можливість цілісного погляду на явища, господарська теорія С. Булгакова отримала змістовну форму у філософії господарства. Він розробив категоріальний апарат філософії господарства, відійшов від класичних підходів та розширив тим самим рамки дослідження поняття праці, власності, свободи та багатства. Всі ці категорії визначаються у взаємозалежності. Власність взаємопов'язана з основами функціонування суспільства, а трудові відносини і перерозподіл багатства впливають з етичних складових власності. Власність, на думку С. Булгакова, - це певний обов'язок індивіда перед суспільством (етична сторона). Праця, згідно тлумаченню вченого, є головною ознакою, що вирізняє господарство на фоні інших процесів, визначається як активний вихід суб'єкта за свої межі.

Багатство трактується як умова свободи та передбачає позитивну оцінку зростання народного багатства, як прогресу людської свободи. Значення свободи і багатства взаємозалежні. Свобода усвідомлюється як потенційний інструмент утвердження і розвитку особистості, як позитивна можливість примноження багатства [118, с. 12].

Саме концепція С. Булгакова пропонує цілісне сприйняття господарської системи, і тим самим дає змогу зняти протиріччя, яких неможливо уникнути в межах інших теорій. В своїй теорії вчений поставив ряд філософсько-економічних питань, вирішення яких дозволило проаналізувати йому спектр фундаментальних соціально-економічних аспектів. Його узагальнена інтерпретація господарства як суспільного феномену уможлиблює побачити сутнісну та історичну обмеженість економіки та розширити її розуміння до підсистеми суспільства. С. Булгаков досліджує сутність господарської системи через єдність двох начал – зовнішнє середовище, в якому проявляється господарювання як вид діяльності, та морально-етичну основу господарюючого індивіда.

Основоположник історії народного господарства П. Лященко, одним із ключових положень своєї історико-економічної концепції вважає обґрунтування генетико-еволюційного підходу до вивчення господарства [264, с. 15], що передбачає виявлення витоків і передумов формування його сучасних рис та економічної системи загалом у минулому, в попередній траєкторії розвитку економічних відносин. Дослідник розглядав історичний процес розв'язанні господарських, культурних, соціальних і політичних змін.

У соціальних концепціях економіки кінця XIX – першої половини XX ст. господарська система розглядається як частина більш широкої соціальної системи, простежується її взаємодія з іншими підсистемами суспільства, економічна поведінка розкривається у тісному зв'язку з іншими видами діяльності, враховуються неекономічні чинники економічного розвитку [365, с. 11]. Такий методологічний підхід не втратив конструктивності і придатний для розробки теоретико–методологічних засад

дослідження господарських систем. Інтерес до проблеми господарських систем виявляли також інші представники української економічної думки в окреслений часовий період.

Українська економічна теорія розвивалася у контексті європейської науки, а деякі наукові новації з'являлися на українських теренах навіть швидше, ніж у Західній Європі [231, с. 65]. Це свідчить про певну так звану «автономність» вітчизняної економічної науки, представники якої критично переосмислювали здобутки своїх зарубіжних колег, інколи заперечували або ж творчо розвивали їх, чи висували якісно нові оригінальні ідеї та концепції. Досліджуючи еволюцію господарських систем, окремі українські мислителі, більшою чи меншою мірою, намагалися теоретично обґрунтувати, утвердити ідею про незалежність України не просто як мету суспільного розвитку, а й як головну передумову формування гармонійної національної господарської системи, процвітання, добробуту, економічної та національної свободи українського народу [241, с. 110-111]. При цьому тлумачення логіки економічного прогресу, діяльної природи людини ґрунтується на основних християнських цінностях, повністю позбавлене месіанства щодо інших народів і передбачає відновлення політичної незалежності, економічний розквіт тільки на споконвічних теренах Вітчизни і власними зусиллями [241, с. 110-111]. Економіст і географ початку ХХ ст. Степан Рудницький, вважав, що «ідеалом українців є вільна Україна в її етнографічних межах» [412, с. 47].

Видатний економіст-теоретик європейського масштабу М. Балудянський першим з українських мислителів підійшов до розуміння людини у контексті еволюції господарських систем. Його лекції з політичної економії та публікації, які збереглися під загальною назвою «Економічна система» містять глибокий аналіз важливих європейських економічних концепцій [147, с. 15]. Головною заслугою українського економіста стали всебічний аналіз і популяризація теорії ринкової економіки А. Сміта на теренах Російської імперії. У своєму вченні М. Балудянський, зауважив, що

А. Сміт, спираючись на попередні політекономічні концепції, з'ясував першопричину всякого багатства у праці і довів при цьому, що у всіх галузях людської діяльності діють одні й ті ж мотиваційні механізми: «...Після багатьох попередніх праць вчених нарешті Адам Сміт в частині політичної економії, здається, відкрив нам істину... Шукаючи першопричину будь-якого багатства, він знайшов її в праці, розробив її складові частини, показав їх внутрішню та зовнішню силу. Після ретельних спостережень всіх феноменів цивільної промисловості і її своєрідності він окреслив теорію, але не систему. Ґрунтовним аналізом він довів, що у всіх галузях цивільної діяльності бувають одні й ті ж рушійні сили, одні й ті ж засади. Він показав ці засади і описав, яким чином люди живуть у громадянському суспільстві, як набувають здобутків, досягають добробуту і занепадають» [106, с. 68-78].

Суть «народного багатства», на думку М. Балудянського полягає у нагромадженні продуктів продуктивної праці: всякий товар, на виробництво якого використано більше праці, при обміні має і більшу вартість [197, с. 168]. Дотримуючись цього методологічного принципу А. Сміта, М. Балудянський підкреслює, що для забезпечення будь-якого виробництва потрібні такі складові: 1) праця, 2) капітал, 3) земля [106, с. 68-78]. І на підставі цього доходить висновку, що тільки праця щось виробляє, а всі інші складові господарської системи впливають з праці, людської діяльності. Усякий капітал здобувається головно старанням і бережливістю. Жодне знаряддя обміну не має творчої сили. Кредит взагалі оснований на достатку позичальника і продуктах праці, правосуддя, покровительство і свобода промисловості, спільно з освітою громадян і розповсюдженням торгівлі, є єдиними дійсними засобами збагачення нації [197, с. 170]. Розвиток господарської системи учений пов'язує з державними гарантіями особистої свободи, свободи економічної діяльності, охорони приватної власності [106, с. 68-78].

Також людську діяльність у межах господарської системи досліджував відомий український економіст XIX ст. І. Вернадський. Як прихильник

класичної політичної економії він заперечував втручання держави в економічні процеси і наголошував на позитивних аспектах вільної конкуренції. Його цікавили насамперед проблеми праці і потреб як внутрішнього стимулу людської діяльності, еволюція господарських систем і прогрес людства загалом. Зокрема, у докторській дисертації «Критико-історичне дослідження італійської політико-економічної літератури до початку XIX ст.» він визнає працю головним і єдиним джерелом багатства і, на відміну від класиків політекономії, вважає продуктивними всі види праці [205, с. 217]. Політичну економію він розглядає переважно як теорію праці, а працю і капітал – як єдині чинники виробництва, а також підкреслюючи, що важливою умовою розвитку різних галузей є присутність не речового, духовного капіталу [127, с. 179-189].

Аналізуючи проблему обміну економіки держави як системи, І. Вернадський в своїй опублікованій лекції «Про обмін і торгівлю» наголошує, на тому що, обмін є метою економічної діяльності, з ним ми маємо справу всюди і повсякчас: «Обмін, як всім відомо, є взаємне передавання цінностей. Ця передача цінностей від одного до іншого зумовлює відому вигоду для обох сторін і як наслідок – послуги з обох сторін. Тому обмін є, кажучи іншими словами, не більше, як взаємні послуги, що надаються людьми». Дослідник розвиток і мету господарської системи бачив у обміні, у його важливості для суспільства – «... значення обміну виявляється величезним, якщо ми його застосуємо до цілого суспільства. Розглядаючи життя людей, ми бачимо, що обмін складає постійну мету їхньої діяльності, суттєву умову їхнього життя...» [128, с. 93]. Процес обміну за словами вченого, пов'язаний з проблемами економії праці, часу і ступенем задоволення зростаючих потреб; а результати, які досягаються обміном, полягають у збереженні наших сил за якомога більшого задоволення наших потреб [128, с. 181]. І. Вернадський підкреслює, що ефективний обмін можливий лише за економічної свободи людини, він «передбачає існування

незалежних одна від одної осіб, між якими тільки він і може відбуватися в чистій формі» [128, с. 95].

Відомий український економіст другої половини XIX ст. М. Бунге тривалий час теж перебував під впливом теорії А. Сміта, ставши у зрілому віці на позиції її критичного переосмислення. У праці «Основи політичної економії» (1870), всебічно охарактеризувавши предмет політекономії як науки про природу і діяльність людини [119, с. 141-156], він зауважує, що роль знання про економічну систему особливо підсилюється в умовах державної незалежності, утвердження ідеалів свободи [119, с. 142]. М. Бунге, як і М. Балудянський, поділяє точку зору, згідно з якою природа, праця і капітал діють у державній системі, яка являє собою сукупну діяльність виробників [119, с. 144], до якої їх спонукають потреби, тобто природні властивості людини, прагне до досягнення особистих і суспільних цілей. «...Людина призначена самою природою жити і діяти в суспільному середовищі, тому в багатьох випадках важко провести чітку межу між потребами особистими і суспільними» [119, с. 143]. Це застереження підкреслює суспільний характер людської діяльності, тісний взаємозв'язок особистого та суспільного і підводить ученого до розуміння діяльності у межах господарської системи.

Таким чином, загальна схема функціонування господарської системи, за М. Бунге, має такий вигляд: «...господарські явища, що розглядаються з громадської сторони, знаходяться в непорушному органічному зв'язку: потреби вимагають засобів для свого задоволення, засоби – сил для виробництва, сили виявляють свою діяльність у вигляді поділу і поєднанні діяльності і праці. Звідси виникає обмін. При обміні встановлюється і ціна того, що обмінюється, і розподіл доходів, призначених як для виробництва, так і для задоволення потреб».

М. Бунге доводить позитивну роль суперництва, конкуренції як рушія економічного розвитку суспільства, вважаючи їх виявом природної схильності людини до змагальності. Крім того, він виступає за забезпечення

свободи, гідності людини у процесі її економічної діяльності, що у кінцевому підсумку, визначає ефективність усієї національної господарської системи [119, с. 141-156].

У своїх економічних працях досліджував філософію господарських систем, суспільно-економічний прогрес, закономірності еволюції суспільства та його господарської системи І. Франко. Спираючись на системний метод, вчений дослідив і обґрунтував ідею соціальної активності як основи безмежного розвитку цивілізації у її економічному і духовному вимірах. за головний критерій оцінювання будь-якої господарської системи він обрав ступінь економічної і політичної свободи людини [401, с. 18].

Виходячи із загальної теорії еволюції, І. Франко обґрунтував власну концепцію економічного і соціального прогресу [242, с. 394-398]. З цього приводу у праці «Думки о еволюції в історії людськості», він писав: «У понятті еволюції містяться поруч себе і понад собою два супротивні процеси: поступ наперед і поступ назад. Поступ наперед є проявою первісною, переважаючою і нормальною: поступ назад - проявою пізнішою і хворобливою» [401, с. 129].

Аналізуючи теоретичну концепції К. Маркса і Ф. Енгельса, український мислитель аргументовано критикує ідею класової боротьби як рушія історії людства і заперечує економічний детермінізм, вважаючи рушійними силами економічного і соціального прогресу комплекс фізичних і духовних потреб людини. Про це йдеться у фундаментальній праці «Що таке поступ?» (1903), Розкриваючи механізм прогресу цивілізації, І. Франко зазначає, що, по-перше, не весь людський рід рухається вперед, по-друге, поступ йде не рівномірно, хвилеподібно, по-третє, поступ не пов'язаний одним місцем, він мов буря, кидається з одного краю до іншого, лишаючи за собою пустоти і занепад [401, с. 309]. Глибокого проаналізувавши Енгельсову народну державу, мислитель дійшов висновку, що така держава не витворила б раю на землі, а була б у кращому разі, великою перешкодою для економічного і соціального прогресу [401, с. 328].

Марксистську концепцію еволюції господарських систем, прогресу людства І. Франко критикує також у праці «Питання шлунка й питання прав політичних». Підхід К. Маркса до проблеми переходу від одного суспільного ладу до наступного він називає дещо спрощеним, навіть фантастичним [401, с. 226]. Таким чином, вченому вдалося розкрити внутрішні теоретичні суперечності і довести неспроможність марксизму за багато десятків років до того, як сама світова практика довела його повну економічну неефективність і політичну антигуманність.

Неоціненний внесок у вирішення низки важливих проблем економічної теорії, у т. ч. проблем господарських систем, зробив М. Туган-Барановський.

Обмежившись висвітленням лише тих поглядів ученого, які стосуються предмета нашого наукового аналізу, зауважимо що М. Туган-Барановський став засновником інвестиційної теорії циклів, що послужила механізмом функціонування і прогресу господарських систем [196, с. 3-9; 231, с. 56; 239, с. 15].

Згідно зі сформульованим ним основним законом інвестиційної теорії циклів, фази промислового циклу визначаються активністю інвестування, а збільшення інвестицій у галузях, що виготовляють засоби виробництва чи, за Дж. Кейнсом, капітальні блага, породжує мультиплікаційний процес усіх елементів економічної активності. У праці «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894) український економіст критично переосмислив теорії ринку та криз і високо оцінив теорію реалізації Ж.-Б. Сея, стверджуючи, що пропозиція здатна породжувати попит. Він підкреслював правильність думки Д. Рікардо і Ж.-Б. Сея, про те, що межі виробництва визначаються продуктивними силами людства і аж ніяк не розмірами його споживання [378, с. 378]. Особливого значення у проблемі відтворення учений надавав виробничому споживанню і вважав, що попит на товари створюється самим виробництвом і не існує жодних зовнішніх меж для розширеного відтворення, окрім продуктивних сил [378, с. 427].

М. Туган-Барановський показав, що циклічний характер розвитку економіки визначається закономірностями циклічного відтворення основного капіталу, що це не якісь зовнішні фактори, а внутрішні властивості господарської системи, яка потребує для свого розвитку нової техніки і технології. Отже, рушійною силою еволюції капіталістичної господарської системи є інновації. Кризи, за М. Туган-Барановським, є лише однією з фаз капіталістичного циклу і, до того ж, необов'язковою. На відміну від неокласиків причини циклів і криз вчений виводив із недосконалості регулятивної ролі реального ринкового механізму у сфері нагромадження та витрачання суспільного капіталу, що призводило до порушень пропорційного його розподілу між різними сферами прикладання.

Відповідне регулювання інвестицій, правильний їх розподіл хоча б у галузях, що виготовляють капітальні блага, на думку М. Туган-Барановського, відкриває можливості для безмежного розширення капіталістичного виробництва і розвитку капіталістичної господарської системи загалом. Якщо Ж.-Б. Сей вважає, що попит і пропозиція збалансовуються автоматично, а пропозиція викликає негайне перетворення заощаджень в інвестиції, то М. Туган-Барановський враховує можливість невикористання частини доходів на закупівлю товарів або інвестування виробництва, тобто вважає, що частина заощаджень не перетвориться в інвестиції. Проте обидва вчені називають зв'язок «заощадження – інвестиції» головною пружиною економічної активності.

Усебічно проаналізувавши концепцію еволюції господарських систем К. Маркса, М. Туган-Барановський дійшов висновку, що найбільш конструктивною у ній є ідея про концентрацію та централізацію суспільного виробництва. Водночас на відміну від К. Маркса, який пророкував капіталістичному ладові хронічну кризу, а потім – і саморуйнацію [378, с. 240], М. Туган-Барановський дійшов іншого висновку, справедливості якого дуже скоро підтвердила історія. Він писав: «Зростаюча концентрація і централізація суспільного виробництва найлегше пояснює, яким чином

з нещадної боротьби, гноблення, експлуатації та ненависті, що панують нині, виростає з необхідністю природного процесу сім'я мирної, вільної та рівноправної асоціації майбутнього» [378, с. 186].

Обмірковуючи внутрішній зміст і розвиток людського суспільства, М. Туган-Барановський висловлює такі думки: «Людське суспільство виступає агрегатом, який є у вищій мірі гнучким, що легко адаптується до зовнішніх умов свого існування шляхом відповідних внутрішніх змін свого ладу. На противагу окремим, ніби застиглим формам неподільного, які представляють собою дещо незмінно дане самою природою неподільного, форми людського суспільства дуже мінливі і можуть складатися з дуже різних частин, в залежності від умов середовища. За такої природи людського суспільства будь-яка зміна зовнішнього середовища повинна викликати глибокі зміни внутрішнього устрою суспільства. А історичне середовище неперервно змінюється під впливом неповторного руху всесвітньої історії» [384, с. 143]. І доходить висновку про те, що розвиток людського суспільства лише частково має стихійний, несвідомий характер, у деякій частині ним керує свідомо воля людини. Завдяки останньому, зростання людського знання складає, само собою, суттєву зміну умов, у яких «живуть і розвиваються різноманітні народи в різні історичні епохи».

Обґрунтовуючи свій погляд на проблему типологізації господарських систем, М. Туган-Барановський пропонує як основний критерій типологізації «...взаємне відношення суспільних груп, що складають частину суспільного цілого» [384, с. 152]. Господарські системи він поділяє на дві групи: гармонійні та антагоністичні. У гармонійних господарських системах інтереси окремих господарств не суперечать одні одним; така суперечність характерна для антагоністичних систем» [384, с. 152]. Своєю чергою гармонійні господарські системи М. Туган-Барановський поділяє на три підгрупи: 1) первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; 2) товарне господарство дрібних самостійних виробників; 3) поки що неіснуюче

соціалістичне господарство, за якого засоби виробництва належатимуть широким групам виробників. Групу антагоністичних господарських систем він поділяє на три системи: 1) рабського господарства, за якого робітник є власністю власника засобів виробництва; 2) кріпосного, за якого власники засобів виробництва мають право на працю робітника; 3) капіталістичного, за якого робітник юридично вільний, але, позбавлений засобів виробництва, економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва [384, с. 153].

Дослідження ринкової капіталістичної господарської системи дало М. Туган-Барановському підстави для висновку про необхідність її регулювання з боку держави. У праці «Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1905) він зазначає: «Вивчення законів вільної гри економічних сил, у чому полягає найважливіший зміст політичної економії, привело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою» [378, с. 18].

Як демократ і гуманіст, український учений найвищим ідеалом будь-якої господарської системи вважає забезпечення максимальної свободи людини, що на його думку, можливе лише за умови «поліфонічної» господарської системи, яка спирається на різні форми власності і господарювання. М. Туган-Барановський був впевнений у тому, що соціалізм у його прогресивному і демократичному виявах «...не тільки не підкорює особистість суспільству, а, навпаки, прагне підпорядкувати весь лад суспільства інтересам особистості» [378, с. 10]. Він був переконаний, що забезпечити свободу особистості можна тільки за умов складної господарської системи, побудованої на різних принципах, системи, яка складається з господарських утворень «...від міжнародних союзів та держави до виробничих асоціацій та одноосібних трудівників» [382, с. 95-96].

М. Туган-Барановський критикує К. Маркса за економічний детермінізм, моністичний погляд на розвиток суспільства, розуміння людини виключно як продукту суспільних обставин, за ігнорування психології

людей, їхньої моралі. Натомість він пропонує методологію дослідження господарських систем, згідно з якою суспільні явища трактуються не тільки як наслідок економічних причин, а й як результат ідеальних засад, продукт усвідомленої діяльності людини. Учений багато уваги приділяв психологічній вмотивованості людської діяльності, розглядаючи людину з її потребами та індивідуальною психологією як основний активний елемент суспільства. Він писав, що суспільство «складається з окремих осіб, кожна з яких прагне до задоволення своїх потреб..., які закладені в нашому єстві і які вивчають кінець-кінцем всю нашу поведінку» [383, с. 21-22]. Стоячи на таких позиціях учений трактує економічну діяльність як визначальну сферу життєдіяльності суспільства. Під господарською діяльністю М. Туган-Барановський розумів «сукупність людських дій, що спрямовані на зовнішній світ та мають за мету не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальних обставин, необхідних для задоволення людських потреб» [383, с. 75].

Наприкінці XIX ст. учений опублікував низку праць, у яких заперечував однобоке трактування людських інтересів і мотивацій, надаючи великого значення соціальним і психологічним чинникам в економічного розвитку [384, с. 21-22]. Так, міркування про господарство як безперервну взаємодію людини (суб'єкта) з природою (об'єктом), учений дійшов висновку про особливе значення вивчення психологічного аспекту господарської діяльності як системи [379, с. 2-28]. Крім того, він наголошував, що з розвитком суспільства, з його економічним і соціальним прогресом роль стихійних, матеріальних чинників у суспільному житті буде знижуватися, а психологічних навпаки, зростатиме [150, с. 3-55]. Український учений підкреслював істотністю зворотного впливу на економіку духовності, національного, етнічного чинника, місце патріотизму у духовному портреті громадянина з прогресивними, демократичними поглядами: «Національність часто виступає, як крайня межа для симпатичних почуттів сучасної людини» [150, с. 3-55]. Однією

з наймогутніших історичних сил суспільному розвитку учений вважав релігію [150, с. 62].

Отже, як впливає з міркувань М. Туган-Барановського, соціальне життя не збігається з господарюванням. Частка останнього в діяльності тим менша, чим на задоволення більш високих потреб ця діяльність спрямована. Із зростанням потреб у процесі історичного розвитку суспільства роль господарювання поступово зменшуватиметься, а значення інших форм діяльності зростатиме. При цьому духовна, інтелектуальна діяльність не є жорстко залежною від господарської діяльності, а має у суспільстві самостійне значення.

Предмет політичної економії М. Туган-Барановський розглядає в історичному аспекті, у контексті змагання основних форм власності на засоби виробництва і, відповідно, двох видів економічної діяльності. У підручнику «Політична економія» (1919) підкреслюється: «Політична економія вивчає сучасний господарський лад в його історичному розвитку. В цім ладі ми спостерігаємо боротьбу двох родів господарства: капіталістичного господарства, в котрому працююча людина підлягає власникові засобів виробництва – капіталістові, і трудового господарства, в якому на чолі господарства стоїть сам працівник. Від розвитку цієї боротьби залежить більший чи менший добробут працюючих народних мас і загальний напрямок світової історії» [384, с. 23]. Український економіст вважав економічний і соціальний прогрес людства магістральним спрямуванням історії: «Людство не стоїть на місці, але йде вперед. Коли порівнюємо людське суспільство нашого часу до того, яке було сотні й тисячі років тому, то будемо страшенно вражені тими великими успіхами, яких досягли люди» [384, с. 61].

Твердо стоячи на гуманістичних позиціях, заперечуючи вузько класовий підхід до тлумачення змісту рушійних сил і закономірностей еволюції господарських систем, М. Туган-Барановський пропагує людину як вищу цінність і мету суспільного виробництва.

Учень М. Туган-Барановського, М. Кондратьєв, розглядав термін «господарська система» з позиції необхідності вирішення завдань побудови теорії трансформацій. Господарство (або господарський лад суспільства) – це суспільство, що розглядається з цього боку як реальна сукупність ідей, система взаємовідносин яких спирається на їхні дії, спрямовані до забезпечення засобів задоволення потреб. При цьому мова йде про матеріальні засоби задоволення потреб та про те, що господарство є тільки одна сторона життя суспільства. Слід відзначити, що при аналізі великих економічних циклів М. Кондратьєв виділив їх соціальні аспекти, зокрема динаміку доходів різних соціальних верств. Великі соціальні трансформації виникають на ґрунті реальних економічних умов, і соціальні потрясіння виникають саме в період підвищення хвиль великих економічних циклів, коли бурхливий розвиток продуктивних сил вступає в протиріччя з відсталими економічними відносинами і, соціально-правовим устроєм суспільства [325, с. 151-156]. Вихідним для М. Кондратьєва є виділення двох рівнів ринкової рівноваги: пропозиція – попит і виробництво – доходи. Господарство, таким чином, досліджується як система, організована ринком через механізм цін. Третій рівень рівноваги – між потребами і можливостями суспільства – з одного боку і нагромадженою масою і структурою всього суспільного капіталу – з іншого, пов'язаний з розширенням і оновленням основних капітальних благ, з радикальними змінами та перегрупуванням продуктивних сил суспільства. Тобто динаміка господарської системи визначається динамікою продуктивних сил. Підхід, що спирається на характер зв'язку в господарській системі між споживанням і виробництвом К. Бюхера, виявляє розвиток в системному розширенні господарства від замкнутого домашнього через міське до народного господарства. У суспільному розвитку він виділяє командно-планову, ринкову, змішану та перехідну господарські системи. Таким чином, все частіше сталий розвиток господарських систем асоціюється з цивілізаційним підходом господарсько-культурного та історичного циклу розвитку замкнутих груп, народів та

держав. Поширене уявлення про цивілізацію, як розумно організованому ладі економічних і соціально-правових відносин у розвинених країнах. Популярною стає і теорія циклічного розвитку господарських систем у вигляді історичної зміни цивілізацій.

Господарські системи досліджував також український економіст В. Голубничий, який став співзасновником теорії порівняльних господарських систем [197, с. 428-432; 55, р. 39]. Віхою у дослідженні господарських систем, стала й написана на початку 80-х років ХХ ст. праця ще одного вченого української діаспори – Б. Гаврилишина [133, с. 7; 33, р. 88-104]. Господарські системи він аналізує з урахуванням їх цінностей і взаємодії з іншими складовими архітектури суспільного ладу.

Крізь призму соціального господарські системи досліджували вчені першої половини ХХ ст. Й. Шумпетер у працях «Суть і основний зміст теоретичної політекономії» (1908), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) «Історія економічного аналізу» (1954) намагався з'ясувати механізм функціонування, чинники розвитку і перспективи капіталістичної господарської системи. Зосередивши увагу на проблемі динамічного розвитку економіки, він по-новому, із застосуванням соціологічного підходу, проаналізував людську поведінку, людський чинник, що формується в історичному часі та конкретно-історичному інституційному середовищі. На діяльність людини впливають ступінь освіченості та культури, невизначеність економічного розвитку та інші фактори, тобто система норм і правил людської поведінки. Еволюційного характеру людській діяльності надає врахування як попереднього досвіду людини, так і впливу поведінкових, інституційних, інформаційних і часових чинників [410, с. 28-37].

Новою ідеєю в економічній науці стало визнання Й. Шумпетера, що саме підприємець виступає головною рушійною силою розвитку економічної системи. Визначальними соціальними рисами підприємця є не право власності, а особисті якості: ініціативність, далекоглядність, авторитет,

готовність до ризику, дар передбачення, рішучість, відповідальність, несхитність у досягненні мети та ін. Ці якості необхідні для «творчого руйнування», для того, щоб порушити звичний хід економічного процесу, нехтуючи традицією і суспільною думкою, зламати звичний перебіг економічного мислення, протистояти опору який соціальне середовище чинить будь-яким спробам привнести в нього щось нове.

Функція підприємця в економічній системі пов'язана із створенням і втіленням «нових комбінацій», «інновацій», під якими учений розуміє розповсюдження нововведень у різних формах, що забезпечує економічну динаміку: виробництво якісно нового товару, запровадження нового методу виробництва, освоєння нових ринків збуту, залучення нових джерел сировини, запровадження нових організаційних та інституційних форм [410, с. 40; 468, с. 58; 469, с. 118]. Як зазначає А. Чухно, у працях Й. Шумпетера тісно поєднуються дослідження внутрішньої динаміки економічної системи чи економічних систем із глобальними світовими економічними і соціальними процесами, він розкриває складний процес руху цивілізації від феодалізму до капіталізму, хоча й не вважає, що це був болючий розлом, акцентує увагу на розвитку демократії, раціоналізації та підвищенні ролі індивідуума. Капіталістична цивілізація не тільки породжує нові економічні цінності, а й глибоко змінює поведінку індивідуума, що зумовлює усунення мілітаристських тенденцій, які на його думку, успадковані від феодалізму. Він переконаний, що розвиток капіталізму неминуче породжує пацифізм і веде до поступового зникнення ворожих атавістичних проявів [410, с. 42-43].

Підсумовуючи проведений аналіз, можна погодитись з думкою М. Крупки, який вважає, що світовий досвід другої половини ХХ ст. засвідчив тенденцію до інноваційного типу економічного розвитку цивілізації [234, с. 12; 210, с. 556-557].

Ідеї Й. Шумпетера послужили точкою відліку для формування теорій трансформації капіталістичної господарської системи, її переміщення на вищий щабель розвитку, що виявилось в еволюційній економічній теорії,

становленні еволюційної парадигми економічної теорії. Шукати вирішення цих життєво важливих проблем капіталістичної економіки англійський економіст Дж. Кейнс запропонував не у сфері пропозиції ресурсів, як це робили представники неокласичної економічної школи, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів.

У своїй праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936) учений зазначає, що відомий постулат про досконалу конкуренцію, за якої всі чинники вільні для застосування і регулюються законом попиту-пропозиції, у реальному житті порушується, адже такі важливі економічні категорії, як ціна і заробітна плата характеризуються «негнучкістю». Принцип ефективного попиту, тобто тотожності попиту і пропозиції (так звана тотожність Ж.-Б. Сея) так само на практиці порушується. Істотну роль у забезпеченні зайнятості вважає Дж. Кейнс, відіграє кількість грошей.

Саме через схильність за нормального стану ринкової господарської системи попит нижчий за пропозицію, що й зумовлює неповну зайнятість, а отже, нерівновагу. І якщо раніше вважалося, що соціальна несправедливість є неминучою платою за прогрес ринкової економіки, то Дж. Кейнс обґрунтовує необхідність і доводить можливість створення такої господарської системи, яка б забезпечила повну зайнятість, добробут, справедливий розподіл багатства і доходів. Сформувати стабільну господарську систему і забезпечити їй стійке зростання, на думку вченого, можна лише за допомогою виваженої державної політики. У період спаду держава повинна стимулювати попит шляхом перерозподілу сукупного доходу з допомогою податкових інструментів, регулювання норми відсотка для стимулювання інвестицій, а також використання прямих видатків для підтримування рівня зайнятості. Державне стимулювання він розглядає лише як початковий імпульс, за яким йде ефект мультиплікатора [210, с. 571-587].

Таким чином, для того щоб дати визначення поняття «господарська» або «економічна система», необхідно враховувати основні методологічні підходи дослідження. Системна методологія покликана інтегрувати

аналітичний та холістський, послідовно науковий та інтуїтивний, об'єктивний та ціннісно-орієнтований методи пізнання. Саме системний метод надає можливість розглянути суспільство у сукупності його істотних властивостей і особливостей. Як вже було підкреслено в роботі, згідно з цим підходом господарська система є сукупністю підсистем та елементів, взаємодія між якими та зовнішнім середовищем зумовлює її якісну або сутнісну інтегративну цілісність.

Багатоформатність та широта значень цього поняття охоплює його трактування як об'єктивної єдності закономірно пов'язаних між собою предметів, явищ, знань про природу і суспільство та окремими математичними визначеннями «сукупності елементів і зв'язків між ними, або певного числа взаємопов'язаних елементів (підсистем), що володіють властивостями, які не зводяться до суми властивостей окремих елементів чи підсистем» [387, с. 15].

Таким чином, система – це складна, динамічна багатоманітність процесів і структур, кожен з яких має власні пріоритети, однак загалом виявляється необхідним для функціонування господарської системи, забезпечення її рівноваги та стійкості, а характер зв'язку між підсистемами визначає цілісність господарської системи і змістовність емерджентних властивостей, які є найхарактернішою її властивістю. Цілісність господарської системи суспільства безпосередньо забезпечується її економічним центром в особі ринку, економічних органів держави та сукупністю функцій, які вони покликані виконувати. У сучасному парадигмальному контексті вивчення природи та характерних властивостей господарських систем можливе через їх еволюцію, яка трактується як нелінійний, багатоваріантний процес господарських змін. Еволюція розглядається у досить широкому контексті, як процес поступових кількісних та якісних перетворень у всіх підсистемах суспільства. У даному дослідженні еволюція господарської системи розглядається крізь призму провідних течій

та наукових шкіл світової економічної думки в хронологічних межах кінця XIX – початку XXI ст., тобто ринкового етапу розвитку господарства.

1.3. Сучасна економічна думка про проблеми методології аналізу розвитку господарських систем

У пошуку нових концептуальних рішень сучасна економічна думка намагається дослідити ті питання, які досі знаходились поза межами інтересів дослідників, тобто питання щодо місця людини в господарстві та господарства в суспільній системі, мети та позаекономічних чинників мотивації особистості до господарської діяльності, спрямованості людської діяльності тощо. Саме вирішення цих питань і є характерною рисою філософії господарства, яка, відійшовши від засад класичної науки, надає цілісності уявленню про господарство шляхом використання міждисциплінарного дискурсу, загальнонаукового знання та морально-етичних аспектів аналізу історико-економічної дійсності.

Цивілізаційна стратегія визначення та дослідження (економічного зіставлення) господарських систем передбачає насамперед обґрунтування пріоритетних концепцій економічної еволюції. Сучасні вчені дедалі більше уваги зосереджують на формуванні методології вивчення економічної еволюції. Передусім йдеться про те, що розробка моделей національних економічних систем, їх порівняння неможливі без усвідомлення економічної цілісності світу, його окремих регіонів, з'ясування загальних тенденцій економічної еволюції, обміну теоретико-економічними надбаннями у масштабах світу.

Дослідники обґрунтовують три головних підходи до еволюції економічних систем у історичній протяжності, ретровивченні і перспективі. Перший – це прогресивно-поступальний шлях розвитку, суть якого полягає

в ускладненні господарських систем, у зміні періодів революційного та еволюційного розвитку, в якісному удосконаленні одних елементів та відмиранні інших. Другий, усвідомлення циклічного характеру руху господарських систем, яке виходить з того, що поряд з поступально-прогресивний розвиток супроводжується зворотним рухом не лише окремих елементів, а й цілих систем, що переживають стадії стагнації й занепаду, повернення до вихідного рівня. Розвиток набуває форми приблизно однотипних циклів, які повинні пройти окремі цивілізації, етноси та держави. Третій підхід, намагаючись подолати обмеженість перших двох і вирішити закладені у них суперечності, розглядає розвиток як хвилеподібну структуру з безліччю переходів і критичних поворотних точок біфуркації, у яких подальша еволюція видається невизначеною, стохастичною, недетермінованою, як у перших двох випадках, що й становить головну таємницю розвитку, його непередбачуваність та нелінійність. Це, своєю чергою, унеможлиблює соціально-економічне проектування і прогнозування.

Серед теоретичних положень та методологічних принципів сучасної економічної науки важливе місце при виборі стратегії дослідження господарської системи займає принцип генезису, який покликаний розкрити сутність та направленість (спрямованість) змін в господарській системі та їхній вплив на дійсний стан системи. Оскільки однією з проблем історико-економічних досліджень слід вважати вибір методологічних підходів встановлення характеристик змін в розвитку господарської системи, проведемо аналіз використання в сучасних умовах цих стратегій, які представлені принципами історизму та генезису.

Принцип генезису передбачає встановлення не лише спрямованості, але і сутності змін, які відбуваються на кожному з етапів становлення (формування) та розвитку цілісності господарської системи. Як уже наголошувалося, цілісність характеризується єдністю структурних складових господарської системи і наявністю емерджентних властивостей. Ці властивості формуються в результаті взаємодії між елементами системи і

представляють собою новий рівень її ознак, які безпосередньо не виводяться з властивостей складових господарської системи, та в цьому разі виникає ситуація, коли ціле більш ніж сума складових. Важливою вимогою до дослідження об'єкту пізнання (господарської системи) на засадах принципу генезису є встановлення особливостей структурної будови та міри взаємної відповідності складових на кожному етапі з необхідним встановленням рівня розвитку системних властивостей.

Господарська система, як відомо, є складовою суспільства. Саме звернення до поняття господарської системи обумовлене необхідністю виокремлення в суспільстві як цілісному утворенні економічної сфери. Поняттю господарської системи відводиться основне місце в історичному аналізі господарської сфери.

Слід відмітити, що у сучасних історико-економічних дослідженнях відсутня єдність наукових поглядів щодо трактування поняття як «господарська система», так і «економічна система». Існуючий плюралізм наукових позицій відносно інтерпретації природи та властивостей, характеристик та сутнісних ознак вказаних систем зумовлений схильністю дослідників до власних завдань та теоретико-методологічних засад аналізу, а також використанням наукового апарату представників різних шкіл світової економічної думки, які послуговувалися як поняттями «господарська система» (М.Туган-Барановський, прихильники німецької історичної школи, повоєнного неолібералізму), так і «економічна система» (А. Маршалл, представники неокейнсіанства, монетаризму). У працях Дж.М.Кейнса, зокрема, обидва поняття використовувалися як рівноправні.

Зазначені терміни «господарська система» та «економічна система» є дотичними або «категоріями, що перетинаються». Згідно з антропологічним принципом саме людина шляхом встановлення цілей, установок та потреб визначає основні засади функціонування господарських (економічних) систем та обумовлює вектори їх розвитку. Сукупність наукових визначень системи

можна звести в групи залежно від напрямів і завдань дослідження їхньої сутності, характеристик та чинників розвитку.

Дефініції «господарство» та «економіка» відображають реальний процес функціонування, у той час, як «система» є науковою категорією, що використовується для пояснення цих процесів у суспільстві. «Економіка» є першою назвою науки про господарське життя, яке змінювалося у процесі еволюції неодноразово, а нині це поняття вживається в таких значеннях, як сфера господарського життя або як наука, що вивчає цю сферу.

Закономірності функціонування систем крізь призму процесів створення, взаємодії, еволюції, трансформації та ліквідації економічних систем були досить ґрунтовно досліджені угорським теоретиком Я. Корнаї у розробленій ним системній парадигмі [227, с. 4-22]. У межах дисциплінарної матриці системної парадигми Я. Корнаї визначає систему, як «відносно відокремлену в просторі та відносно стійку в часі об'єктивну реальність, що охоплює упорядковану та відокремлену множину підсистем та елементів», взаємодія між якими характеризується «властивостями зовнішньої цілісності та внутрішнього різноманіття».

Варто зазначити, що процес еволюції господарських систем характеризується фазами їхньої відносної стабільності й розвитку, а також відповідними трансформаційними періодами. Заслуговує на увагу підхід польського вченого В. Квасніцького, який в еволюції господарських систем і соціально-політичних відносин виокремлює фазу заміни і фазу відносного розвитку [40, р. 44]. Його міркування важливі для оцінки процесів, які відбуваються у національних господарських системах, у тому числі перехідних економіках, особливо у частині, що стосується фази заміни господарських і політичних систем, яка триває від 30 до 100 років. Український дослідник А. Філіпенко [399, с. 3-6] вважає очевидною необхідність розробки для цієї фази відповідної теорії, визначення основних параметрів трансформації та формування на цій основі виваженої економічної політики. Питання економічного розвитку фахово досліджує

О. Мельник. Під економічним розвитком вчений розуміє «процес удосконалення економіки, її перехід до принципово нових якісних характеристик» [280, с. 3]. В своїй роботі він аналізує циклічний характер та лінії розвитку (прогрес, регрес, еволюція, революція).

Визначальним підходом трактування економічної еволюції, а також дослідження та порівняльного аналізу сучасних господарських систем є цивілізаційний, утвердження якого стало наслідком тривалого історичного розвитку господарських систем та, відповідно, наукової економічної думки.

Для характеристики змін у дослідженнях на початку ХХІ ст. сучасна методологія аналізу господарських систем має максимально враховувати посилення екологічної та глобалізаційної доміанти сучасного цивілізаційного розвитку, спиратися на розширене трактування господарської системи як складного системного утворення, що охоплює всі сфери життєдіяльності, а також враховувати об'єктивний процес руху людства до постіндустріальної економіки, інформаційного суспільства та суспільства знань, де людина, її становище у суспільстві виступатимуть самоціллю розвитку і визначальним критерієм порівняльного аналізу господарських систем.

Інтенсивність і наслідки структурних змін господарської системи характеризуються такими поняттями, як трансформації та структурні зрушення. Актуальним є концептуалізація базових понять, які пов'язані з істотними перетвореннями і змінами в економіці. Структурні зміни відбуваються під впливом низки закономірних чинників (які виражають логіку еволюційного розвитку структури господарської системи) і чинників випадкового характеру (циклічні та стадіальні флуктуації). Таким чином, у результаті поступового накопичення наслідками структурних змін стають несистемні зміни та значні зміни інтегральних властивостей системи. Тобто структурні зміни є джерелом еволюції як господарської системи загалом так і її окремих елементів.

На основі історичного аналізу теорій економічних шкіл слід виділити загальні концептуальні підходи до визначення трансформаційних перетворень (структурних зрушень) як складних процесів глобальних економічних змін. Наукова думка містить значну кількість досліджень структурних трансформацій як теоретичного, так і емпіричного характеру на рівні національної господарської системи та світового господарства загалом (рис. 1.4). Автор погоджується з думкою вченого О. Мельника [280], що марксистська теорія закладає перші підвалини теорії структурних трансформацій, які розвивалися у ХХ ст. Український вчений А. Філіпенко [397] вважає, що структурні трансформації відображають історичний процес переходу в глобальному масштабі від аграрної до індустріальної моделі економічного розвитку, для розвинутих країн цей період завершився на початку ХХ ст., а для країн, що розвиваються, він продовжується до теперішнього часу.

Рис. 1.4. Теорії та підходи вивчення процесів трансформації на сучасному етапі дослідження проблеми економічною наукою

Джерело: систематизовано автором

Крізь призму історичної еволюції можна стверджувати, що кінець 90-х рр. ХХ ст. був відзначений в історії економічної думки як розвиток структурних трансформацій в країнах постсоціалістичного простору. Економічна думка всебічно трактує структурні зміни в країнах з перехідною економікою. В цей час структурні трансформації відбувалися як процес цивілізаційного руху (зміна ролі секторів економіки) та зміни економічної системи (пов'язані з формуванням ринкової економіки). Ці питання більш детально досліджено автором у розділі 5 дисертаційної роботи.

Наслідки структурних зрушень класифікують за типом (прогрес, еволюція, модернізація) та за параметрами (розвиток, зростання, рецесія, стагнація, криза) змін. Поняття «трансформація» або «структурні зрушення» не отримало однозначного трактування у науковців. У економічному словнику поняття трансформація тлумачиться як «перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості», економічна енциклопедія визначає як «перетворення однієї економічної системи на іншу, що супроводжується відмиранням одних елементів, рис, властивостей і появою інших». Сучасні дослідники трактують цей процес як: «зміну структури будь-якого об'єкта в рамках процесу самоорганізації» (С. Єрохін) [114]; «процес перетворення та зміни рівня функціонування економічної системи, який супроводжується комплексом структурних зрушень і призводить до перебудови її елементів, вираженої в зміні її якісних та кількісних характеристик» (Т. Романова) [382]; «загальна форма розвитку економічних систем, пов'язана з еволюційними та революційними змінами, постійними переходами економічних систем зі стійкого в нестійкий стан і навпаки ... або... внутрішня складова процесу загальної еволюції, пов'язана з порушенням рівноваги та поступовості, невизначеністю, незавершеністю, альтернативністю розвитку, наявністю особливих перехідних форм і специфічних елементів перехідних структур» (Н. Гражевська) [157]. Спираючись на логіку трансформаційних перетворень (рис. 1.5), виходячи з вищезначених визначень автор вважає, що трансформація – це істотні зміни

структури системи, які є результатом зрушень, що приводять до значних якісних модифікацій існуючих та появи нових властивостей, характеристик та рис господарської системи суспільства.

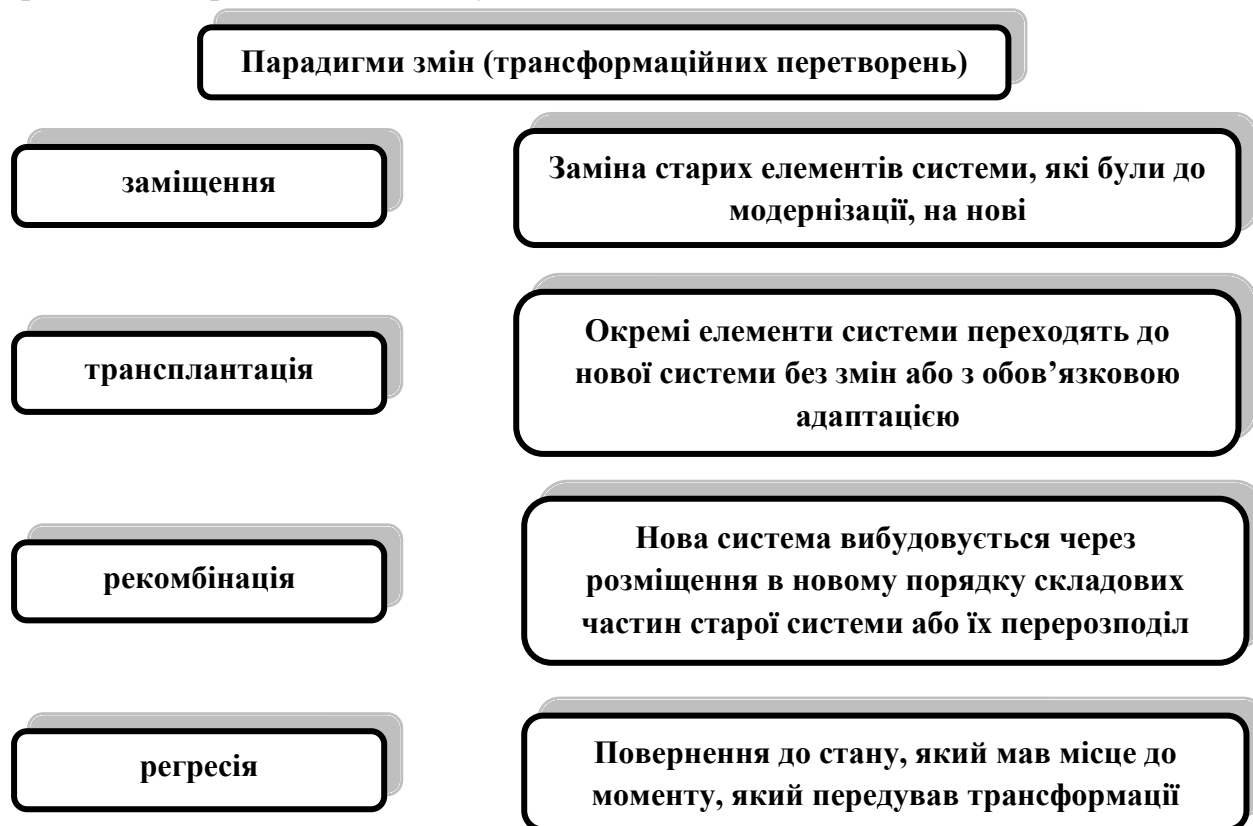

Рис. 1.5. Логіка трансформаційних перетворень

Джерело: систематизовано автором

Зарубіжні дослідники господарських систем останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. – М. Борнстейн [15], М. Шніцер [464], А. Аслунд [10; 11, р. 22-38], Р. Інглехарт [199], М. Кастельс [209], Т. Сакайг, С. Роузфілд, Т. Ковалік, В. Іноземцев [200, с. 69-104], А. Колганов [220], О. Бузгалін [220] – намагалися врахувати новітні обставини трансформації господарських систем розвинених країн, функціонування перехідних економік внаслідок планетарних політичних змін і зазирнути у майбутнє світової економічної еволюції.

Таким чином, розробка теоретико-методологічних засад дослідження сучасних господарських систем об'єктивно передбачає виявлення

пріоритетних доміант їх трансформації, якими у ХХІ ст. є глобалізація. Саме ці процеси здійснюють нині вирішальний вплив на функціонування і трансформацію існуючих чи становлення нових господарських систем [464, с. 164; 467, с. 12-20] та визначають цю категорію.

Економіко-суспільні трансформації у розвинутих країнах наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. свідчать про те, що має місце не тільки процес циклічних глибоких перетворень в економічних системах, а й безперервні інституційні та інші зміни в суспільстві, як цілісній господарській системі. У цьому контексті багато вчених, обґрунтовуючи засади політичної економії, економічного зростання країн, що розвиваються, вихідними принципами вважають необхідність тотальної трансформації економіки та всього суспільства. Загалом, національна економіка України має цікавий феномен сучасності – формування та розвиток нової держави і водночас утвердження нової економічної моделі [363, с. 85-99].

На думку вчених, процес трансформації – це криза насамперед інституціональна, а потім вже економічна. Чимало дослідників (зокрема, Т. Парсонс) схиляються до усвідомлення суспільства як багаторівневої відкритої системи. Результати трансформації власне економічної системи всебічно позначаються на суспільній трансформації і подальшому функціонуванні суспільства [4, р. 7; 59, р. 214; 87, р. 42]. Для життєстійкості і розвитку господарських систем надзвичайно важливо, що інституціональна основа економічного механізму залишає великий простір для вибору форм реалізації властивих йому економічних і соціальних відносин. У рамках нового неокласичного синтезу залишається нерозв'язаною проблема, яка стосується фундаментальної характеристики господарської системи, а саме циклічності її розвитку [263, с. 150].

У більшості визначень система господарства виступає не простим набором різних елементів, побудовою з системоутворюючими структурними ланками, що визначають природу економічних систем.

На думку Ю. Ольсевича господарська система – це, перш за все «визначальна система організації виробництва, обміну, розподілу, використання суспільного продукту» [310, с. 5]. Відомий ідеолог західнонімецьких реформ В. Ойкен в своїй праці широко використовував категорію «економічний порядок», яка в його трактуванні була близька до категорії Ю. Ольсевича, це «сукупність реалізованих форм, в яких протікає економічний процес». Господарську систему вчений розглядає крізь введену ним категорію «економічний порядок», який забезпечує діяльність у суспільстві. В. Дармограй визначає господарську систему, як певним чином упорядковану сукупність продуктивних сил та організаційно-економічних відносин, соціально-економічних відносин, організованих з метою здійснення господарської діяльності та отримання соціального та економічного ефекту. Дана система, на його думку, має такі властивості: може автономно функціонувати, здатна відтворювати основні ресурсні чинники саморозвитку або умови їх отримання, відрізняється економічною стійкістю, динаміка її розвитку багато в чому обумовлена розвитком соціуму, має ієрархічну структуру побудови [165, с. 124-131].

Сутність господарських систем вивчали і сучасні російські вчені А. Гаврилов, І. Сироежін, Е. Ясін та ін. Так, А. Гаврилов визначає господарську систему, як цілісну сукупність виробничо-економічних відносин, яка встановлює порядок взаємодії господарюючих суб'єктів в рамках правил та умов. І. Сироежін зробив спробу розкрити економічну природу сучасної господарської системи, ґрунтуючись на положеннях системного аналізу. У нього господарська система – це «сукупність розпорядчих центрів, які мають визначальну єдність господарських інтересів при прийнятті рішень». Е. Ясіним була показана різниця між економічною та господарською системами.

Близьке за значенням поняття застосував Я. Корнаї, розкривши господарську систему через основні її елементи, а саме: склад організацій, що функціонують в економіці (підприємств, об'єднань, адміністративних

органів та інших установ, асоціацій і союзів, домашніх господарств); відносини власності, розподіл повноважень прийняття рішень, інформаційна структура (типи інформаційних потоків між організаціями); система стимулювання для осіб, які приймають рішення; роль політичних органів і уряду в керівництві економікою; закони та урядові установи (що утворюють формальний порядок регулювання економічної діяльності); неформальні «правила гри», рутинні стереотипи поведінки, що доповнюють формальний порядок.

Важливою ознакою сучасних господарських систем, головним чинником їх подальшої трансформації є інтелектуалізація економічної діяльності. У ХХ ст. інтелектуальну компоненту економічної еволюції досліджував американський учений Т. Шульц, який під «людським капіталом» розумів сукупність знань, здібностей і кваліфікації, що забезпечують провідну функцію засобів виробництва і предметів тривалого користування. Людський капітал, за Т. Шульцем, – це найцінніший виробничий ресурс, який постійно оновлюється, розвивається і виступає головним чинником економічного прогресу [70, с. 45]. Сучасні зарубіжні дослідники Ч. Фен, Дж. Оверленд, М. Спагат підкреслюють, що покоління з високим рівнем людського капіталу творить більш продуктивну економіку порівняно із суспільством, що має нижчий рівень розвитку людських ресурсів [24, с. 618-643].

Виокремлення інтелектуального чинника як провідного у трансформації сучасних господарських систем засвідчує становлення світової цивілізації нового типу. Інтелектуалізації економічної діяльності – це глибоке «проникнення» людини у механізми суспільно-економічного прогресу, еволюції господарських систем, розкриття об'єктивних закономірностей поступу та їх безпомилкове врахування у процесі визначення суспільних цілей, пріоритетів та інструментів вирішення конкретних економічних, екологічних, соціальних та інших завдань. Цей процес у розвинених господарських системах означає подолання відстані між

об'єктивним і суб'єктивним, усунення гострих суперечностей поступу, гуманізацію усієї системи суспільних та економічних відносин.

Інтелектуалізація економічної діяльності як чинника суспільно-економічного прогресу у площині соціальної практики означає оптимальне застосування природних і людських ресурсів для забезпечення економічної і політичної свободи як цілих народів, так і кожного індивіда, для зростання темпів і, головне, поліпшення якості суспільно-економічного прогресу як поступального руху світової історії. Володіння грошима, землею, технологією і робочою силою, що раніше вважалося необхідною і достатньою умовою успіху, вже не досить для перемоги у конкурентній боротьбі з новими факторами, заснованими на комп'ютеризованих наукових інноваціях та можливостях використання нових концепцій управління. У глобалізованій економіці новою формою власності та основою для створення і нагромадження багатства став інтелект [358, с. 71]. Як зауважує П. Друкер, глобальна економіка увійшла у період інтелектуальної економіки, або «економіки знань». Промислово розвинені країни намагаються сконцентрувати свою діяльність у сфері «hi-tech», на виробництві товарів з високою доданою вартістю [20, р. 31].

Інтелектуалізація економічної діяльності опосередковано спричиняє зміни у теорії і практиці функціонування господарських систем. Поступово виходить з ужитку термін «капіталістична господарська система», а натомість дедалі частіше вживається словосполучення «дезорганізований капіталізм» («disorganized capitalism»). Соціологи С. Леш і Дж. Уррі підкреслюють, що перехід до стадії дезорганізованого капіталізму супроводжується постійним «розмиванням» усіх можливих структурних меж. Капітал подрібнюється, зменшуються середні розміри підприємств, скорочується чисельність робітників. Суспільство класової диференціації замінюється більш складною стратифікаційною системою, в якій головну роль відіграє рівень освіти і зростає значення індивідуальних досягнень людини, водночас знижується роль великих міст. Послаблюється контроль

національних держав за національними ринками, спостерігається криза структур держави добробуту. У країн, що раніше були безперечними економічними лідерами, з'являються активні конкуренти з «третього світу», внаслідок чого господарсько-політична гегемонія заміщується складним балансом множинних сил.

С. Леш і Дж. Уррі відносять «дезорганізований капіталізм» до нового періоду розвитку глобальної економіки, яка менше орієнтується на природні ресурси, дешеву робочу силу і навіть на грошові ресурси, а більше – на здібності генерувати знання й швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації й телекомунікації, постійно орієнтуючись на розвиток сфер людської активності у часі й просторі [29, р. 84].

Якщо матеріалістичні орієнтири набули поширення завдяки становленню індустріального суспільства, то перехід до постіндустріального суспільства знову виведе на перший план духовні цінності [410, с. 118]. А. Чухно відзначає, що нині у США, поряд з «матеріалістами», тобто людьми, для яких у житті головним є матеріальний інтерес, виникла і набула поширення категорія «постматеріалістів», тобто тих, хто орієнтується на постматеріальні цінності: цікаву, осмислену роботу, пліч-о-пліч з близькими їм за духом людьми [410, с. 117].

Важливою методологічною проблемою дослідження господарських систем є окреслення контурів, виявлення ознак доктрини соціально-економічного прогресу, на яку спирається сучасна постіндустріальна парадигма. Вона включає низку складових, які вже сьогодні виявляються визначальними, субстанційними або стануть такими у ближчому майбутньому. Крім того, парадигма соціально-економічного прогресу охоплює цілий спектр параметрів, починаючи від переважно матеріальних, економічних і завершуючи духовними, гуманітарними та передбачає розгляд економічної діяльності як глибоко усвідомленого і стратегічно прогнозованого суб'єкт-об'єктного відношення, спрямованого на забезпечення всіх життєво важливих потреб суспільства. При цьому

домінантою сучасного економічного зростання є інтелектуалізація економічної діяльності [240, с. 165]. Методологічною основою типологізації і порівняння господарських систем виступає теоретична парадигма економічного і соціального прогресу, а її найважливішими ознаками вчені виділяють ступінь суспільної відповідальності та ступінь інтелектуалізації [241, с. 107]. Фундаментом теоретичної парадигми соціально-економічного прогресу є поняття «відповідальності». У широкому значенні відповідальність можна охарактеризувати як ставлення людини до світу, суспільства, економічної системи, природного довкілля і самої себе з точки зору дотримання нею правових норм і виконання морального обов'язку. Проблема відповідальності є питанням про реальну свободу людини. Усі дії людей, у тому числі економічні, тісно пов'язані між собою: безвідповідальний вчинок однієї людини, може мати згубні, катастрофічні наслідки для природного середовища, господарської системи і суспільства загалом.

Важливими складовими парадигми прогресу за сучасних умов, є екологічна і ресурсоощадна, взаємопов'язані з поняттям відповідальності, відповідального суспільства та відповідальної економіки. Екологічна складова на практиці може виступати у формах екологічної відповідальності та екологічної безпеки. У цьому контексті доречно згадати ідеї українських учених В. Вернадського і С. Подолинського про те, що людина і природа, космос творять одне ціле і проектування стійкого економічного зростання немислиме без вирішення екологічних проблем суспільства та господарської системи [241, с. 124].

Оскільки, уже зазначалося в дослідженні, соціальні «зсуви» істотно змінюють умови економічного та господарського розвитку. Важливою складовою парадигми соціально-економічного прогресу є соціальна. Збагнути механізми трансформації сучасних господарських систем на тлі суспільного поступу та обґрунтувати основні засади відповідної соціально-

економічної та екологічної політики неможливо без урахування соціокультурного контексту.

Теоретична парадигма соціально-економічного прогресу відзначається органічною єдністю процесів глобалізації та регіоналізації, включаючи становлення і трансформацію національних господарських систем. У різних регіонах світу актуальними нині є глибокі трансформаційні процеси, спрямовані на формування національних господарських систем поряд з розбудовою національних держав та утвердженням політики демократії. Такі процеси властиві для постсоціалістичних країн, включаючи Україну, а також для багатьох країн Латинської Америки, Африки, Азії. Це, своєю чергою, означає, що дослідження сучасних господарських систем, методологія їх порівняльного аналізу мають враховувати ці об'єктивні і складні обставини світової економічної еволюції. Як зазначає вітчизняний дослідник А. Чухно, «кардинальні зміни, зумовлені переходом на нову стадію цивілізаційного прогресу, потребують істотних змін у методології економічної теорії. Складність цього завдання полягає в тому, що Україна залишається на індустріальній стадії, тому висновки і пропозиції мають будуватися на основі діалектичного принципу взаємодії загального й особливого, загальносвітових закономірностей та особливостей соціально-економічного розвитку нашої країни» [410, с. 71].

Трактування економічних систем з позицій інституціоналізму у контексті постіндустріалізму набуває поширення у зарубіжних дослідників. На думку сучасного американського дослідника С. Роузільда, економічні системи - це «...сукупності саморегульованих та регульованих культурою видів діяльності, спрямованих на досягнення корисності, що їх здійснюють шляхом добровільного обміну, взаємних чи односторонніх обов'язків або доручень за умов обмеженості ресурсів» [348, с. 72]. Крім цього, вчений вважає, що важливу роль у функціонуванні економічних систем відіграють етичні норми, політика і культура суспільства.

Сучасний німецький дослідник українського походження І. Полулях вважає, що економічна система – це «...науковим методом створена модель, або віддзеркалення економічної чи економіко-політичної дійсності...» [330, с. 12]. Розмірковуючи над еволюцією економічних систем, учений приділяє увагу так званому парадоксу, коли духовні зміни людини призвели до розвитку індивідуалізму, одночасно виникає національна держава, яка в різний спосіб впливає на поведінку індивіда.

Сучасний польський дослідник Т. Ковалік пропонує трактування економічної системи, виходячи з власного розуміння її складових: учасників господарського життя, взаємозалежності між ними, засади, стимули, вказівки та обмеження. Він вважає, що економічна система – це «... об'єднання, комплекс організацій, сімейних та одноосібних господарств, які здійснюють діяльність на основі певних засад, стимулів, вказівок та обмежень у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання благ та послуг» [37, с. 43]. При цьому автор зазначає, що середовище, у якому функціонує економіка, не є частиною системи. Ознакою системи є політика визначення правових та організаційних рамок для господарської діяльності.

Інший сучасний польський економіст Т. Качмарек, аналізуючи різні підходи до трактування змісту економічних систем, зазначає, що економічна система певної країни є «...частиною цілісної інституційної системи країни» [34, р. 32]. Поняття економічної системи охоплює реально існуючі види господарювання, які організовані на основі визначених критеріїв. Згаданий автор чітко поділяє інституційний підхід і правильно наголошує на необхідності аналізу взаємозв'язків економічної системи з іншими системами суспільства.

Сучасний світогосподарський розвиток має ознаки трансформаційного процесу. За словами відомого західного дослідника І. Валлерстайна, соціум першої половини ХХІ ст. за складністю, нестабільністю й водночас відкритістю набагато перевершить усе бачене нами в ХХ ст. Нинішній стан

світосистеми вчений характеризує як «відхилення від стану рівноваги та досягненням точки біфуркації» [156, с. 5].

Відомі історики-економісти, фахівці в галузі методології економічної науки Т. Гайдай, П. Леоненко, В. Тарасевич звертали увагу на важливість методологічних представників сучасної науки до вивчення господарських процесів і господарської системи загалом.

Для національної господарської системи, на думку автора, є доцільним врахування параметрів кризи розвитку суспільства, які виступають основними об'єктами впливу в процесі управління світогосподарськими процесами в цілому й основним об'єктом вивчення у процесі їх пізнання із застосуванням цивілізаційного підходу дослідження та прикладних засад синергетичного аналізу.

Незважаючи на численні дослідження з аналізу господарських систем, їх еволюції, структури та чинників розвитку, проблема ще не отримала цілісного, комплексного висвітлення з позицій цивілізаційної парадигми крізь призму теоретико-методологічних засад її аналізу в світовій економічній думці.

Висновки до розділу 1

Здійснене нами дослідження теоретико-методологічних засад еволюції господарської системи у світовій економічній думці дає змогу сформулювати відповідні висновки та узагальнення.

1. Визначено, що цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів є результатом послідовного застосування принципів системного аналізу до процесів історичного розвитку та функціонування суспільства. Першим кроком у характеристиці її природи стало опанування основних принципів системного аналізу та особливостей їх застосування у дослідженні

проблем розвитку сучасних господарських систем. Річ іде про виняткову роль цілісності суспільства, розкриття природи емерджентних властивостей господарської системи та оцінку взаємодії структурних елементів (підсистем), визначальний вплив цивілізаційних факторів на процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільства. З метою виокремлення переваг застосування цивілізаційного підходу до дослідження генези господарських систем доцільним є порівняння основних положень тих парадигм, які можна використати при вивченні та проведенні аналізу розвитку (еволюції) господарських систем від їх виникнення до сьогодення.

2. Доведено, що в сучасних умовах є потреба в змістовній цілісній концепції, в якій би всебічно розкривалися сутнісні моменти еволюції господарських систем. Розробка та використання нової парадигми підготовлені всім попереднім розвитком економічної теорії та накопиченням у ній наукових спостережень та гіпотез. Цивілізаційна парадигма реалізує підходи, обґрунтовані системним аналізом, онтологією та спирається на арсенал наукових категорій, понять і законів, розроблених діалектикою. Крім того, вона передбачає дослідження суспільних процесів на основі принципів системності, цілісності, структурності, організованості тощо.

3. Установлено, що цивілізаційна парадигма суспільного розвитку як методологічна основа сучасних досліджень господарської системи передбачає врахування впливу політичної, духовно-культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя. В центрі аналізу стає людина (наголошується на первинності соціогенезу у формуванні людини), яка є не лише головним суб'єктом господарства і цивілізації в цілому, але й їхньою безпосередньою метою. Саме у межах цивілізаційної парадигми стає можливим вивчення економічних процесів, які відбуваються в суспільстві та в господарській системі, у динаміці. Цивілізаційний підхід, на відміну від інших підходів, розглядає глобальне господарство (сучасну стадію розвитку господарської системи) в цілому, не обмежуючись вузько економічною сферою. Таким чином, цивілізаційний підхід, уявляється найбільш цілісним

поглядом на сучасні глобальні трансформації, а базові положення його методології є адекватними для аналізу еволюції господарської системи та її сучасного стану.

4. Обґрунтовано, що сутність змін, які відбулися у реальному процесі історичного розвитку господарської системи, розкривається за допомогою все більш точних визначень наукових понять та категорій. Поступове збагачення змісту понятійно-категоріального апарату відображає реальні процеси ускладнення господарської системи, дію факторів, що впливають на неї, важливі тенденції змін та історичного досвіду організації економічних процесів. Це дає можливість розкрити всю глибину наукового інструментарію, використовуваного нині для дослідження дійсного стану економічної системи.

5. Проведено аналіз наукових підходів в дослідженні господарських систем у сучасній економічній науці. Обґрунтовано, що суспільство як система – це складна, динамічна багатоманітність процесів і структур, кожен з яких має власні пріоритети, однак загалом виявляється необхідним для функціонування господарської системи, забезпечення її стійкості та розвитку, а характер зв'язку між підсистемами визначає цілісність господарської системи і змістовність емерджентних властивостей, які є найхарактернішою її властивістю.

6. Проаналізовано теоретико-методологічні аспекти аналізу розвитку господарських систем в працях сучасних дослідників. Обґрунтовано три головних підходи до еволюції економічних систем: у історичній протяжності, ретровивченні і перспективі. Оскільки центральною проблемою історико-економічних досліджень слід вважати вибір методологічних підходів встановлення характеристик змін в розвитку господарської системи, проведено аналіз використання в сучасних умовах цих стратегій, які представлені принципами історизму та генезису.

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [71, 73, 416, 423, 425, 430, 454, 455].

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

2.1. Еволюція господарства на шляху до набуття ним рис системності і цілісності

Внутрішні чинники історичного розвитку господарських систем зумовлюють їх функціонування та розвиток як цілісних утворень. Їх вплив на господарське життя зумовлює виокремлення етапів (періодів) історичної еволюції господарських систем. В наукових дослідженнях розмежовують три рівні розвитку будь-якої системи залежно від тісноти та глибини зв'язків між її елементами: співіснування, симбіоз і синтез.

На історичному розвитку господарських систем відображується еволюція державного устрою та притаманний йому характер влади (рис. 2.1).

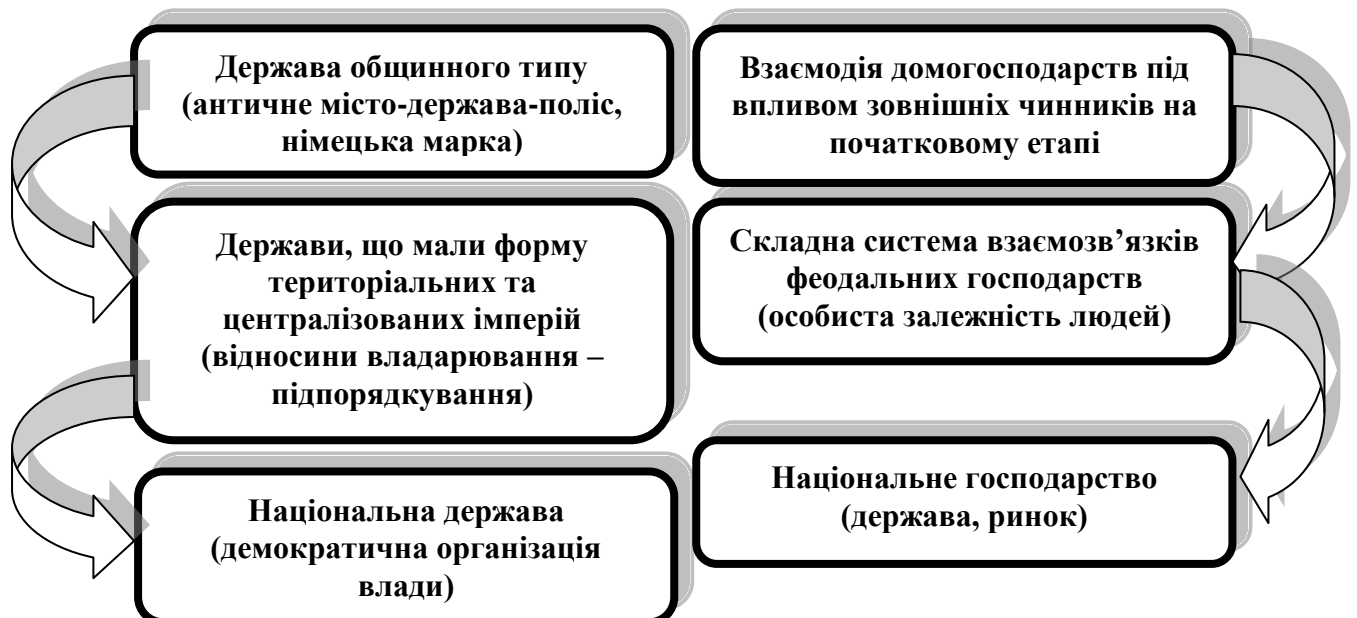

Рис. 2.1. Еволюція державного устрою в залежності від історичного розвитку господарських систем суспільств

Джерело: систематизовано автором за [204]

Господарська система – це цілісне утворення, що має власну структуру. Аналіз етапів, кожен з яких відображає різний рівень зрілості системи наведено на рис. 2.2.

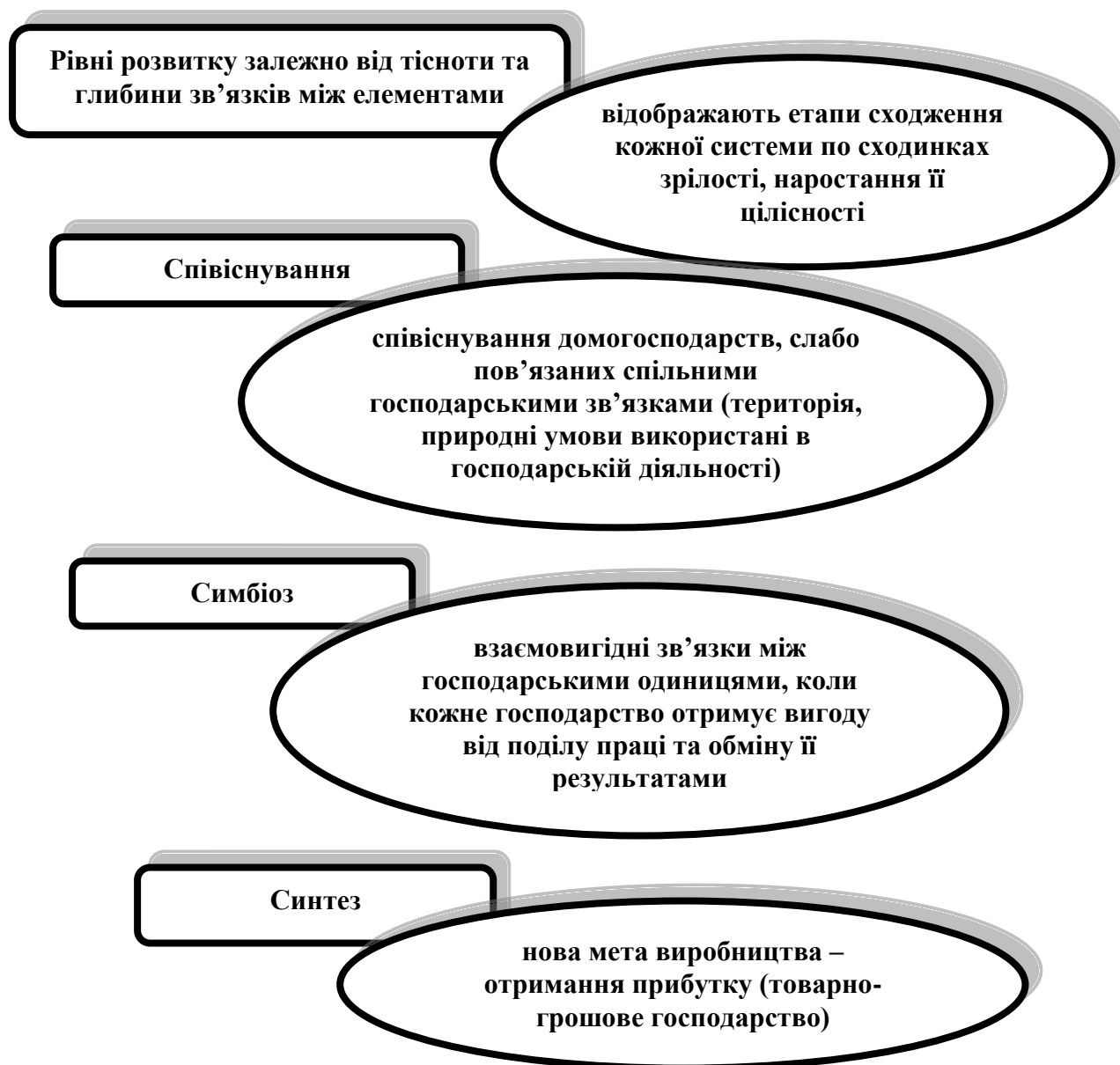

Рис. 2.2. Рівні розвитку господарської системи

Джерело: систематизовано автором за [204]

Формування Європейської цивілізації та розкриття її сутності пов'язані з утвердженням людини як суспільного індивіда, що відносно відокремлено веде господарську діяльність та виникненням держави (як нового способу організації суспільного життя). Був сформований суспільний зв'язок, що

робить суспільство цілісним утворенням. Індивід і держава виступають як два полюса суспільства. Перші теоретичні підходи, що розкривають сутність господарської системи як цілісного утворення, почали з'являтися, коли завершився процес становлення в країнах Західної Європи (відокремились від держави).

Розвиток господарства пов'язаний з існуванням різних його форм. Як відомо, першою формою господарювання було натуральне виробництво, при якому продукти праці призначаються для задоволення потреб безпосередньо виробників життєвих благ, а саме для внутрішнього господарського споживання. В межах натурального господарства все необхідне вироблялося та споживалося всередині господарської одиниці, продукти діяльності не підлягали угодам купівлі або продажу (С. Булгаков зазначає «...натуральне господарство, що супроводжується якщо не повним виключенням обміну, який спостерігається вкрай рідко, то вкрай слабким його розвитком, що характеризує звичайно ранні, патріархальні стадії історії людства, коли єдиною формою людського суспільства являлась родина, звичайно, не теперішня індивідуальна сім'я, але більш розширена, родова...»). Цитата за : [117, с. 727]). Ознаками натурального господарства виступають: ізольованість від інших виробників господарських благ, самозабезпечення засобами виробництва та робочою силою, можливість задоволення базових потреб за рахунок власних ресурсів. Відтак натуральне господарство характеризують як низькопродуктивне, консервативне, обмежене у виробництві та споживанні.

Натуральне господарство – це історично перший тип організації господарської діяльності людей. Воно виникло в період становлення первіснообщинного ладу, коли почалася виробнича діяльність людини і з'явилися перші господарські галузі – землеробство і скотарство. В чистому вигляді натуральне господарство існувало тільки у первісних народів, які не знали поділу праці, приватної власності та обміну. Натуральне господарство як тип господарювання залишалося домінуючим також в рабовласницькому

суспільстві та при феодализмі, незважаючи на розвиток обміну і товарно-грошових відносин. Слід зазначити, що елементи натурального господарства властиві економічному буттю людини і сьогодні (зокрема, це виявляється у прагненні деяких виробничих і сільськогосподарських підприємств до самозабезпечення; у осучасненій формі визначений тип господарювання властивий окремим господарям, сільськогосподарським угіддям тощо). Натуральне господарство поширене у слаборозвинених країнах, де таким чином зайнята більша частина населення. Однак, всі названі характеристики не виявляють повністю сутності натурального господарства. На зміну натуральному господарству поступово приходять товарна форма господарювання, яка тривалий час існує поряд із натуральною, проникаючи в неї та розкладаючи її. Такі риси натурального господарства, як замкнутість, відособленість, примітивність, патріархальність, застій капітулюють перед взаємним обміном, розвитком та прогресом. І натуральне, і товарне виробництво мають потребу в обміні результатами праці, оскільки в цих формах господарства існує поділ праці, який виступає загальною формою обміну незалежно від форми виробництва [208, с. 14]. Якщо в натуральному господарстві обмін здійснюється без умови еквівалентності, у вигляді продуктообміну, то товарне господарство об'єктивно вимагає іншої форми обміну. Продукт праці в товарному господарстві, як відомо, призначається не для власного споживання, а для обміну, продажу через ринок, що передбачає економічний взаємозв'язок між людьми, економічне спілкування, яке починається з придбання засобів виробництва та закінчується реалізацією готової продукції.

Зокрема, «в результаті трьох суспільних поділів праці виникає товарне виробництво» [303]. Товарне господарство є відкритою системою: продукти виробляються не тільки для власного споживання, а для продажу, тобто виходять за межі господарської одиниці. Ця форма господарської діяльності людей має високу адаптивність до різних економічних систем, в кожній з яких обслуговує реалізацію ситуативних вимог. Товарне господарство

виникає як просте виробництво, засноване на особистій праці власника, засобів виробництва, дрібне за своїми розмірами, йому властиві пряме поєднання виробника із засобами виробництва та відсутність експлуатації людини людиною. У формі товару тут виступають лише речові фактори виробництва та готовий продукт. Спрямованість простого товарного виробництва на потреби ринку стає основою прискорення процесу розшарування виробників через їхні різні особистісні якості, вміння використовувати кон'юнктуру ринку в конкурентній боротьбі. Також відбуваються істотні модифікації в самих товарних відносинах. З однієї сторони, з'являються власники грошей і засобів виробництва, а з іншої – люди, позбавлені їх. Перші з них стають підприємцями, які наймають робочу силу, інші – найманими працівниками, які не мають засобів виробництва, а тому й засобів для існування. І, таким чином, просте товарне виробництво стало підґрунтям для виникнення капіталістичного господарства та капіталістичних відносин в суспільстві. Крім цього, процесу значно сприяло первісне нагромадження капіталу, насильницьке відокремлення виробників від засобів виробництва, а також розвиток купецького капіталу. Як наслідок безпосередні виробники стають продавцями своєї робочої сили і покупцями продуктів своєї праці, бо позбавлені засобів існування. Це означає, що поряд з ринком засобів праці і предметів споживання виникає новий – ринок праці. Процес зародження товарного господарства та його перетворення в капіталістичне докладно розкрив К. Маркс в «Капіталі».

Оскільки на стадії капіталізму майже всі продукти праці виготовляються як товари, і робоча сила є товаром, товарне виробництво набуває загального характеру і стає всеохоплюючою формою прояву економічних зв'язків між людьми. Проте й на стадії розвинутого капіталізму існує дрібне товарне виробництво. Між розвинутою (яка застосовує найману працю) та простою формами товарного господарства існують спільні риси та відмінності. Виходячи з поглядів К. Маркса на товарне господарство, можна

відобразити спільні та відмінні риси між простим і розвинутим товарним господарством (рис. 2.3).

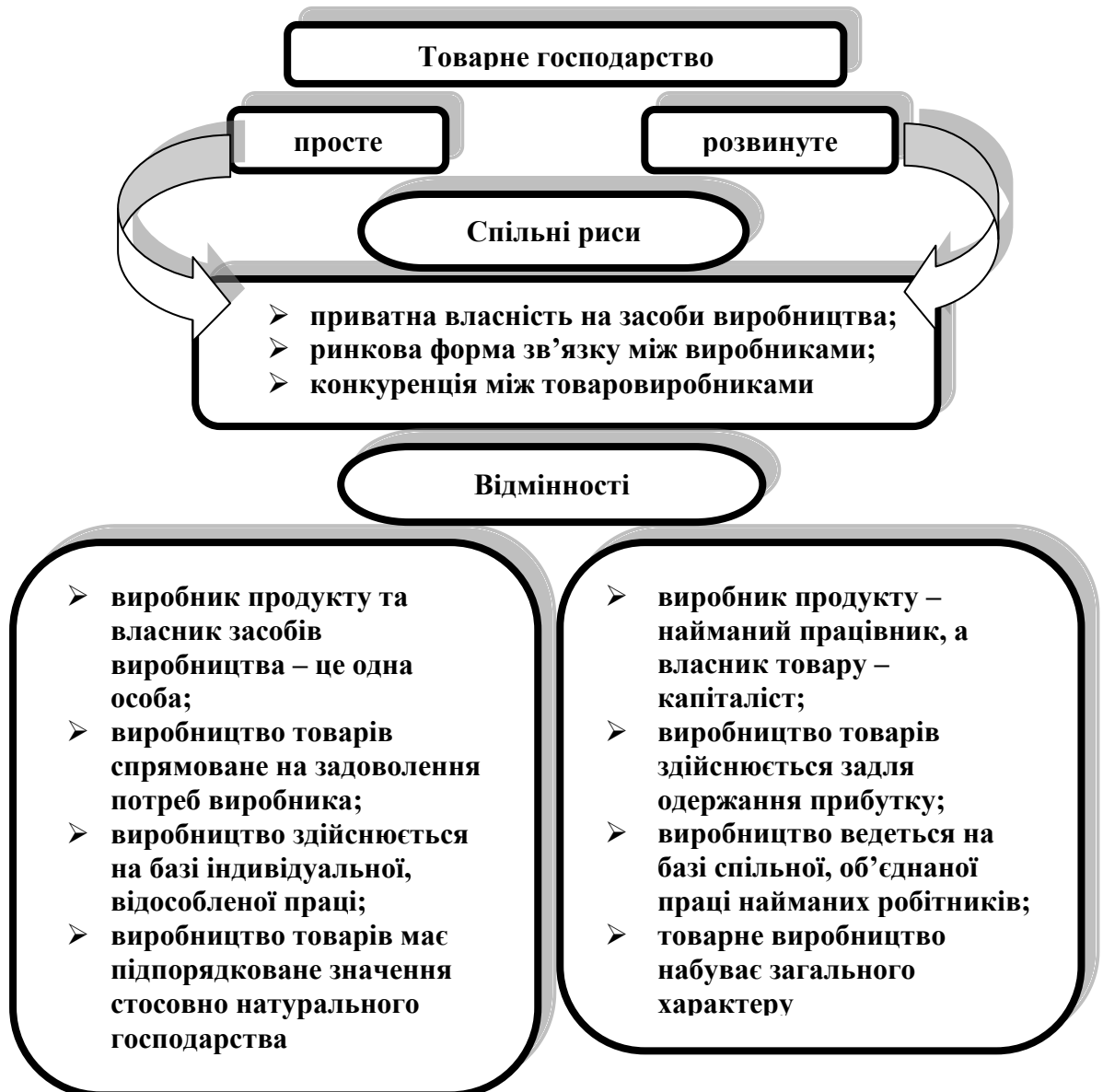

Рис.2.3. Спільні риси та відмінності форм товарного господарства

Джерело: систематизовано автором за [272]

Історичний аналіз переконує, що товарно-грошова форма господарства переростає в товарно-кредитну форму, яка відповідає вищому ступеню розвитку суспільного виробництва. Товарно-грошове господарство розвивається і вдосконалюється на основі вирішення внутрішніх суперечностей. Однією з головних передумов функціонування і розвитку товарно-грошового господарства є відповідність між масою товарів і

кількістю грошей, що забезпечують обіг товарів. Золото виконує функцію грошового товару та загального еквівалента за умови, що його кількість достатня для товарообороту цієї країни. Швидке зростання економіки та господарських зв'язків наштовхується на порівняно-обмежені обсяги видобутку золота і на його оборот як грошового матеріалу [469]. Спочатку ця суперечність розв'язується передусім через збільшення видобутку золота і розширення його обороту. Але зі зростанням обсягів суспільного виробництва посилюється невідповідність золотогрошової системи потребам його зростання, що, тим самим, зумовлює перехід до нової грошової системи – кредитної. Це пов'язано зі швидким розвитком системи кредиту, який долає обмеження, зумовлені наявністю золота. Кредит поширює межі розвитку суспільного виробництва, бо забезпечує взаємне погашення великих сум платежів, обмежує використання грошей виплатою балансової різниці, яка утворюється при масі взаємних придбань та продажу.

Таким чином, перехід від золотогрошової системи до системи кредитних грошей і розвиток кредиту, охоплення кредитними відносинами всіх сторін суспільного та економічного життя – це і є два взаємопов'язані шляхи переростання товарно-грошового господарства в грошово-кредитне. Це переростання розпочалося наприкінці XIX ст., коли відбулося зрощення промислового і банківського капіталу, утворення фінансового капіталу, що знаменувало швидкий розвиток кредитних відносин і нову роль банків, підвищення ролі кредиту у розвитку економіки і житті суспільства. Ці процеси ґрунтовно проаналізовано у працях представників імперіалізму Гільфердінга, Гобсона. Кредитні відносини почали все глибше опосередковувати товарно-грошові відносини, що зумовило трансформацію їх у грошово-кредитні. Кредитні відносини виходять за межі руху грошового капіталу і набувають всеохоплюючого характеру, вони вносять істотні зміни у систему ціноутворення. Основа ціни – ціна як капіталізована форма доходу, при визначенні якої ключова роль належить позичковому відсотку. Засоби праці, сировина, будівлі, земля, робоча сила та цінні папери оцінюються

з капіталізованим доходом. Ціни на капітальні блага встановлюються на ринку за їхньою капіталізованою вартістю (тобто оцінкою вартості певного активу, яку здійснюють з урахуванням отриманого на його основі прибутку і відсоткової ставки). Тобто в грошово-кредитному господарстві ціноутворення збагачується відносинами кредиту. Один і той самий капітал виступає у подвійній формі, як позичковий капітал – в руках кредитора, і як торговий, або промисловий, в руках функціонуючого капіталіста. Отже позиковий капітал дає можливість фінансувати капіталовкладення за рахунок не власних, а позичених коштів і використати їх для самозростання капіталу. А це означає, що розвиток кредиту, умов надання позичкового капіталу та зростання його обсягів сприяють розвитку продуктивного капіталу, зростанню виробництва і розширенню його відтворювальної ролі. Концентрація грошових коштів, перетворення їх на інвестиції, зростання значення позичкового капіталу у русі виробничого (продуктивного) капіталу означає виникнення і розвиток у грошово-кредитному господарстві принципово нової форми руху суспільного капіталу порівняно з товарно-грошовим типом господарства.

Розвиток кредитних відносин означає також істотні зміни відносин власності. У кредиті капітал-власність відокремлюється від капіталу-функції, що змінює не тільки систему застосування і використання капіталу, а й відносини привласнення. Позичкова форма капіталу (кредит) дає змогу підприємцям пристосуватися до змін у розвитку продуктивних сил, процесів концентрації та централізації виробництва, посилення його суспільного характеру. Історично так склалося, що індивідуальні капітали за своїми розмірами ще всередині XIX ст. відставали від потреб продуктивних сил, процесів концентрації та централізації виробництва. Криза індивідуальної приватної власності покликала до життя акціонерні форми капіталу, що, тим самим, забезпечило розвиток машинного виробництва, реалізацію об'єктивних можливостей швидкого розвитку продуктивних сил.

Кредитні відносини мають важливе значення в процесах розподілу і перерозподілу доходів, що впливає на зміни у відносинах власності. Так, у повоєнний період випереджаючий розвиток цих кредитних відносин порівняно із зростанням виробництва і суспільного продукту призвів до того, що доходи, отримані за відсотками, систематично випереджали масу доходів, які давав підприємницький дохід.

Нині грошово-кредитні відносини охоплюють усі стадії відтворювального циклу – від процесів інвестування та міжгалузевого переливання капіталів до фази товарної реалізації, розподілу і перерозподілу доходів. Саме кредиту належить важлива роль у процесі господарювання. Грошово-кредитне господарство, що склалося, опосередковує увесь відтворювальний процес [317]. Продукт праці з самого початку набирає не лише товарної, а й кредитної форми, що надає специфічних рис його руху. Тобто, грошово-кредитне господарство – це товарне виробництво на такому ступені суспільного розвитку, коли його рух опосередкований кредитними відносинами. Це якісно новий рівень розвитку економіки, коли виробничому процесу, обороту товару і грошей, передують кредит і кредитна операція, які стали завчасно визначати рух і зростаючі частини суспільного продукту на цілком певний ринок, чітко визначати кількість товарів, їхню якість і строки постачання. На відміну від стихійності, яка властива товарному виробництву, грошово-кредитне господарство нерозривно пов'язане з підвищенням свідомої складової у визначенні та погодженні розвитку виробництва та платоспроможного попиту, з розвитком відносин планомірності в суспільному виробництві. Якщо товарні відносини пов'язують виробників лише через ринок (після завершення процесу виробництва), то кредитні відносини виникають ще до цього процесу, існують у ході його здійснення, в сфері обміну і у сфері особистого споживання. Кредитор і позичальник взаємопов'язані спільним інтересом ефективного використання кредиту, починаючи з виробництва і закінчуючи реалізацією товарів, бо без цього не може бути повернена кредитна позичка, і тим більше не можуть бути

сплачені відсотки за її використання у певний строк. На основі кредитних відносин відбувається інтеграція виробничої, торгівельної та банківської сфер та забезпечується їх взаємодія і єдність. І все це означає, що для грошово-кредитного господарства властивий більш високий тип суспільно-економічних відносин, що й знаходить прояв у більш планомірному характері його організації, підвищенні економічної ролі держави і становленні системи державного регулювання економіки.

Відносини та зв'язки товарного господарства відтворюються і панують у межах ринкового середовища. З однієї сторони, ринкове господарство ототожнюється з процесом товарного виробництва, а з іншої – товарне виробництво є такою організацією господарства, коли продукти виробляються для обміну та купівлі-продажу. Саме поняття ринкового господарства є багатомірним. Воно містить багато складових – сферу виробництва, сферу обміну, наявність актів купівлі-продажу і збалансування попиту і пропозиції у процесі розширеного відтворення. Виходячи з цього, підкреслимо, що ринок є складовою частиною ринкового господарства, через механізм якого перетворюються на реальність товарно-грошові відносини. Формуючи конкурентне середовище, ринок виступає ефективним організатором товарного виробництва. Купівля-продаж товарів або їх обмін передбачає ринок. Природа, економічний зміст, функції і структура ринкової господарської системи зумовлюються товарним виробництвом, його принципами та законами [317]. Наведемо узагальнену характеристику типів господарських систем (табл. 2.1).

Характеристика типів господарських систем

тип господарської системи	основні характерні риси
система натурального виробництва	домогосподарства здійснюють діяльність задля забезпечення власних потреб його членів, яка не пов'язана постійними господарськими зв'язками з іншими господарствами
система товарного виробництва	потреби людей забезпечуються шляхом створення матеріальних благ і послуг в окремих, як правило, спеціалізованих і самостійно діючих одиницях через обмін, що відкриває шлях до більш результативної господарської діяльності; відбувається спеціалізація самостійних господарств та диференціація виробничого процесу
товарно-грошове (капіталістичне) господарство	результати виробництва набувають форм капіталізації благ і послуг, зв'язки виступають як певний рух різноманітних форм товару та грошей як його еквіваленту (гроші виступають еквівалентом на ринку і рухаються вслід за товаром); характеризується новим способом досягнення цілей функціонування господарської системи – забезпеченням ; історично сформувалось з появою національних держав, завоювання людьми особистої та домінування приватної свободи
грошово-кредитне господарство	кредитні відносини виходять за межі руху грошового капіталу і набувають всеохоплюючого характеру, вони вносять істотні зміни у систему ціноутворення; основа ціни – ціна як капіталізована форма доходу, при визначенні якої ключова роль належить позиковому відсотку. Засоби праці, сировина, будівлі, земля, робоча сила та цінні папери оцінюються за капіталізованим доходом. Ціни на капітальні блага встановлюються на ринку за їхньою капіталізованою вартістю

Джерело: систематизовано автором за [317]

Один із теоретиків по проблемам макротенденцій суспільного розвитку, К. Поланї, відмічав, що зародження ринкової системи господарства є результатом не стільки спонтанної еволюції, скільки усвідомленого інституціонального будівництва прибічників ліберальної доктрини у дусі А. Сміта. К. Поланї проявив у відношенні до ринку гіперкритицизм, підкресливши роль ринку як стимулятора корисних

пристрастей і залишив у стороні роль ринку як механізму стимулювання інновацій [126, с. 47].

2.2. Зв'язки господарської системи з зовнішнім середовищем

Господарська система, як уже відзначалося, характеризується цілісністю і є складно організованою, впорядкованою сукупністю економічних та соціальних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших підсистем суспільства. Однак, господарська система функціонує не сама по собі. Вона має вплив на зовнішнє середовище і відчуває його вплив на свої підсистеми.

Вплив зовнішнього середовища на розвиток господарської системи можна розглянути у двох аспектах. По-перше, статичному, через виділення складових, які безпосередньо впливають на розвиток; по-друге, історико-гносеологічному, який базується на дослідженні динаміки рівня впливовості на систему. Зазначимо, що розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матерії та свідомості, їх універсальна властивість; в результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкту – його складу або структури [356].

Аналіз поглядів економістів на фактори соціально-економічного розвитку суспільства виявив співіснування в економічній теорії цілої низки термінів, які так чи інакше чином відображають процес часових, просторових і якісних змін економіки. У працях вчених ми зустрічаємо вивчення цих процесів з точки зору функціонування системи, її розвитку (І. Бураковський, А. Гриценко, В. Дармограй, К. Єрохіна), економічного зростання, прогресу (В. Бодров, А. Гальчинський), модернізації та еволюції (В. Геєць, Б. Данилишин, А. Задоя).

Розгляд суспільства з погляду його змін і розвитку припускає пошук відповідей на такі питання: які сили, або фактори розвитку суспільства є рушійними; які є основні форми, у яких відбувається соціальний розвиток; яким чином розвивається суспільство і соціальні процеси.

Найважливішим є питання про рушійні сили, або джерела змін, що відбуваються в суспільстві. Під рушійними силами розвитку суспільства слід розуміти істотні, необхідні, довгостроково діючі чинники, що забезпечують його розвиток. Щодо вирішення цього питання серед вчених-дослідників немає єдиної думки. Прихильники натуралістичних концепцій (Ш. Монтеск'є, В. Вернадський, Л. Гумільов) пов'язували розвиток суспільства зі зміною природних основ соціального життя, кліматичними, біологічними і навіть космічними факторами. Послідовники марксистської соціологічної теорії і філософи-технократи (К. Маркс, У. Ростоу, З. Бжезинський та ін.) визначальну роль у суспільному розвитку відводили матеріальному виробництву, прогресу техніки і технологій. Інші дослідники пов'язували процес соціального розвитку зі змінами в культурному житті, системі духовних цінностей (О. Конт, П. Сорокін та ін.).

Зазначені фактори, безумовно, впливають на розвиток суспільства та господарської системи зокрема. Причому економічні, духовні і природні фактори найтіснішим чином переплетені і було б некоректно розглядати їх незалежно один від одного. Поряд з аналізом цих факторів важливе місце в теорії суспільного розвитку посідають питання, пов'язані з визначенням форм переходу суспільства з одного стану в інший. Як правило, цей перехід здійснюється революційним (революція – це стрибкоподібний перехід суспільства і держави з одного якісного стану в інший, від одного суспільно-політичного ладу до іншого, а еволюція (у вузькому змісті цього слова) – процесбезупинного, поступового нагромадження в суспільстві чи в його підсистемах (економічній, політичній, соціальній і т.д.) кількісних змін. У суспільстві можуть відбуватися різні революції: у продуктивних силах, науці і техніці, у свідомості і культурі. Якісні зміни в суспільних відносинах

здійснюються в процесі соціальної революції. Соціальна революція є способом вирішення протиріч, що назріли в суспільстві, і, на відміну від еволюції, являє собою стрибок, що приводить до виникнення нової якості – нових суспільних відносин. Відповідно до теорії марксизму, соціальні революції є не тільки закономірним явищем у суспільному житті, але і бажаним, оскільки, виконують роль «локомотивів історії». Цитата за: [271, с. 18-145]) або ж еволюційним шляхом і в суспільстві реалізується за допомогою реформ. В оцінці зазначених шляхів переходу дослідники далекі від одностайності (А. Тойнбі вважає соціальну революцію симптомом занепаду цивілізації і гальмом у розвитку суспільства. Такої ж точки зору дотримувався М. Бердяєв і В. Соловйов, які стверджували, що революція, як форма соціальної дії, є неефективною, марною, пов'язаною з колосальними витратами і у всіх відношеннях уступає еволюційним формам розвитку господарської системи. Досвід розвитку людства переконливо доводить слушність їхньої думки. Як правило, революційні перетворення в суспільстві неминуче призводять до періодів економічного безладдя, занепаду, погіршення матеріального становища значних груп населення та супроводжуються стражданнями і загибеллю людей. Такі революції необхідні і морально виправдані тільки в тому випадку, коли вони спрямовані протитоталітарних і диктаторських режимів, усунення національного гніту і коли еволюційний шлях розвитку зовнішнього середовища господарської системи в силу якихось причин став неможливим. Цитата за: [374]).

Проблема динаміки розвитку суспільства та взаємодії господарських систем із зовнішнім середовищем з урахуванням соціальних процесів, починаючи з О. Конта, знаходиться в центрі уваги більшості провідних вчених-дослідників – економістів, філософів, соціологів. Саме О. Конт вперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності і соціальної динаміки [19, р. 15]. Соціальна статичність, на його думку, відображає умови і закони функціонування суспільної системи. А соціальна динаміка описує закони розвитку і зміни соціальних систем.

Пізніше, спираючись на дослідження О. Конта, вчені так чи інакше почали пов'язувати соціалізм з поняттям соціальних процесів, що стосуються структури господарської системи і її складових соціальної підсистеми (елементів), тобто соціальних спільнот, груп і т. д. Було встановлено, що внаслідок дії різних рушійних сил, що можуть спричинюватися як суб'єктами суспільства, так і процесами та явищами, структура підсистеми (починаючи від групи і закінчуючи суспільством у цілому) видозмінюються, виникають її нові соціальні характеристики нові соціальні взаємодії.

Значний внесок у дослідження динаміки систем зробив відомий дослідник Т. Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, вчений виходить з того, що суспільство як система має стійкість, здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо в певний момент, внаслідок дії певних факторів порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (відбувається зростання впливу певної групи, формується новий склад державних органів і т. ін.), відбувається зміна (втрата) рівноваги. Господарська система в цілому, її структурні елементи залишаються при цьому незмінними і швидко відновлюють втрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів. Вона інтегрує в себе нові утворення, залишаючись в цілому незмінною.

Другим видом зміни, за Т. Парсонсом [323, с. 32], є зміна структури, яку він розуміє як ситуацію, за якої тиск на систему зсередини чи ззовні середовища стає настільки вагомим, що вона стає нездатною відновити втрачену рівновагу. У цьому випадку, щоб зберегти цілісність суспільства, підвищення його адаптивної здатності, відбувається трансформація його найважливіших структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми – економічна, політична,

і т. д. Отже, на думку вченого-дослідника, зміни соціальних систем можуть: по-перше, не призводити до структурних перетворень або, по-друге, призводити до структурних перетворень.

Поява концепцій самоорганізації господарських систем дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто так званої «класичної» соціально-філософської думки. Зокрема представники літератури постмодерна вважають, що соціальна підсистема в реальному історичному процесі приводить до впорядкованості структур соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації – через перехідні стани суспільства, які характеризуються неупорядкованістю, розбалансуванням сфер їхньої взаємодії. Перш ніж досягти рівноваги, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів проходять структурну перебудову, вибираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для господарських систем, що трансформуються від тоталітаризму до іншої форми соціально-політичного буття, до яких належить і національна економіка.

Своє розуміння феномена самоорганізації систем засновники синергетики Г. Хакен і І. Пригожин пов'язують насамперед з поняттям дисипативна структура, під якою вони розуміють структуру, що виникає спонтанно у відкритих невірноважених господарських системах. Порядок виникнення дисипативних структур викладений у книзі І. Пригожина і І. Стенгерса «Порядок з хаосу» [333, с. 42]. Вчені вважають, що «...поки система перебуває в стані термодинамічної рівноваги, її елементи поведуться незалежно один від одного, перебуваючи ніби у стані гіпнотичного сну». Через свою незалежність вони не здатні до утворення впорядкованих структур. Але коли ця система під впливом енергетичних взаємодій з навколишнім середовищем переходить у невірноважний або, так званий «збуджений» стан, ситуація змінюється. Елементи такої системи «пробуджуються від сну» і починають діяти узгоджено. Між ними

виникають кореляції, когерентна взаємодія, внаслідок чого з'являється те, що засновники синергетики називають дисипативною структурою. Властивістю такої структури є підвищена «чутливість» до впливів зовнішнього середовища, що виявляються для даної структури фактором генерації і фактором добору різних структурних конфігурацій. Матеріальні (у тому числі і соціальні) системи за цих умов включаються в процес структурогенезу, або самоорганізації.

Важливим моментом для розуміння процесу структурогенезу соціальної підсистеми є співвідношення двох протилежних джерел: самоорганізуючого, творчого джерела, що нарощує неоднорідність у соціальному середовищі, структурує її, і дисипативного, розсіюючого джерела, що розмиває неоднорідність, прагне перетворити соціальне середовище на «атомізовану масу», яка не має структурних зв'язків. Процес структурогенезу не може початися в середовищі, де переважає розсіююче, дисипативне джерело. Але і без процесу розсіювання структурогенез неможливий. Роль дисипації як фактора «видалення зайвого» Є. Князева і С. Курдюмов характеризують наступним чином: «Дисипація в середовищі з нелінійними джерелами відіграє роль різця, яким скульптор поступово, але цілеспрямовано відтинає все зайве від кам'яної брили. А позаяк дисипативні процеси, розсіювання є, по суті, макроскопічним проявом хаосу, то хаос на макрорівні – це не фактор руйнування, а сила, яка виводить на аттрактор, на тенденцію самоструктурування нелінійного середовища» [316, с. 15].

З позиції синергетики структурогенез, соціальні зміни в системах відбуваються в ситуації максимальної нестійкості. Поняття нестійкості в даній концепції втрачає негативний відтінок. Можна погодитися з думкою І. Пригожина, що «нестійкість може виступати умовою стабільного і динамічного розвитку. Тільки системи, далекі від рівноваги, ... здатні спонтанно організовувати себе і розвиватися. ... А коли так, без нестійкості немає розвитку» [143, с. 8; 302, с. 38].

Передбачається, що надмірна нестійкість притаманна не всій системі, а локалізована в частині, що забезпечує саморозвиток. З позиції нелінійної термодинаміки стійкості стаціонарного стану системи можуть загрожувати тільки стадії, що містять автокаталітичні петлі (де продукт реакції бере участь у синтезі самого себе). Такі стадії (структурні зрушення макрорівня) індукуються господарською системою (тобто недоліками керування, регулювання соціальних процесів), оскільки саме вона (система) у вигляді автокаталітичності здатна періодично знаходити неврівноваженість, нестійкість. Це у свою чергу, припускає, що будь-які проведені в суспільстві організації (реорганізації), які мають властивість амбівалентності, тобто здатності як упорядковувати, так і підсилювати хаос, мають проходити ретельну різнобічну експертизу. Така експертиза має ставити заслін будь-яким волюнтаристичним втручанням у живу тканину соціуму, прожектерству, «катастройкам», що призводять не до підвищення «здорової» стійкості господарської системи, а до посилення в ній «дурної» нестійкості: дисгармонічних тенденцій, диспропорцій, виникненню суб'єктивних суперечностей, конфліктів [333, с. 12].

Сучасна порівняльна економіка зорієнтована на вивчення плюралізму реальних систем господарювання та містить широкий спектр дослідних програм. Серед основних напрямів порівняльних досліджень, які достатньо повно репрезентують її теоретико-методологічні особливості, сучасна дослідниця Н. Гражевська виокремлює такі:

1) порівняльний аналіз систем, започаткований творчими колективами Т. Купманса - Дж. Монтіаса та Е. Нойбергера – У. Даффі, які займаються вирішенням дескриптивних завдань;

2) порівняльний інституційний аналіз А. Грейфа та М. Аокі, спрямований на наукове пояснення певних історичних ситуацій, висвітлення поліфонії економічної реальності;

3) ордолібералізм, започаткований В. Ойкеном, та зорієнтований на подолання антиномії між німецькою історичною школою (увага на

унікальності реальних систем) та австрійською школою маржиналізму (поза історична природа економічних суб'єктів);

4) французька школа «теорії регуляції», налаштована на економічну діагностику, як етап розробки економічної політики [150, с. 20].

Сучасний стан компаративістики пов'язаний із визнанням альтернативності та багатоваріантності розвитку складних систем за наявності певної історичної визначеності цих змін у точках біфуркації.

Центральне місце в теорії динамічних систем, що останнім часом усе ширше використовується при аналізі соціальних і політичних процесів в господарських системах, у тому числі й у перехідний період, займають категорії аттрактор і біфуркація.

Під аттрактором (від лат. *Attraction* – тяжіння) у літературі, присвяченій системам, що самоорганізуються, мають на увазі силу, що направляє розвиток системи за певною траєкторією (тимчасовою послідовністю). Водночас аттрактори не є силами в класичному розуміння цього слова, оскільки їхня дія, яка змінює динамічні якості системи, поширюється на систему в цілому, а також за межі конкретного положення цієї системи. При виході системи за межі певних величин, вона з одного набору аттракторів переходить на інший, тобто входить у новий динамічний режим. У точці переходу системи від одного динамічного режиму до іншого відбувається біфуркація (від лат. *Bifurcatio* – роздвоєння, поділ).

Один з найбільших фахівців з даної проблеми, автор книги «Століття біфуркації», засновник філософії систем та теорії загальної еволюції Е. Ласло [22, р. 5], під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску і напруги. Під впливом цих чинників системи переходять від динамічного режиму одного набору аттракторів, звичайно більш стійких і простих, до динамічного режиму набору більш складних і «хаотичних» аттракторів. Процес біфуркації, як підкреслює вчений-дослідник, показує, що, «... коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у фазу хаосу –

необов'язково фатального для неї: це може бути і передумовою до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовим і післякризовим порядком ніколи не буває лінійним – це не відношення просто причини і наслідків. Розвиток неврівноважених систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним».

Розгортаючи далі свою концепцію, Е. Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні і політичні підсистеми сучасності складні, нестабільні і шляхи їхнього розвитку мають рано чи пізно біфуркувати. До того ж, біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше і розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових значень своєї стабільності, тобто ведуть, на думку дослідника, «небезпечний спосіб життя». Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути декілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних чи невдало застосовуваних технічних нововведень, що Е. Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) – це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть викликати різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої кризи, що призводить до Е-біфуркацій. У ХХ сторіччі людство пережило дві найбільші хвилі біфуркації, перша з яких була викликана «деколонізацією» країн Азії, Африки і Латинської Америки, а друга – політикою «гласності» М. Горбачова.

Український дослідник Л. Мельник підкреслює, що дисипативна активність системи в змозі характеризувати як негативну, так і позитивну сторону діяльності системи. Ступінь неупорядкованості («економічне» недоскональство) системи характеризує її з точки зору ефективності її функціонування, а ступінь впорядкованості відображає рівень інформаційної складності системи (складності ієрархії, зв'язків між компонентами системи та ін.) [277, с. 226-229].

Досліджені підходи сучасних вчених економістів і філософів до динаміки соціальних процесів господарських систем особливо важливі при розгляді процесів, характерних для перехідних суспільств. Суспільство є найскладнішою з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність, перш за все, соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, які утворюють цілісний соціальний організм в господарській системі. Разом з тим, як один з елементів об'єктивної дійсності суспільство підлягає всім загальним закономірностям її розвитку. Це, з одного боку, а з другого – це особлива, специфічна частина дійсності, що характеризується, крім загальних закономірностей, своїми власними.

2.3. Аналіз рівня розвитку внутрішньої структури господарської системи та її цілісності

Національні особливості кожної держави відіграють важливу роль у формуванні та функціонуванні господарської системи. Все гостріше постає питання про оновлення інструментарію теоретичного осмислення реалій національної та глобальної економіки, формування нових підходів в їх розумінні та поєднанні економічної теорії з практикою господарювання. В сучасній літературі майже відсутня інформація щодо радикальних змін в господарських системах, що відбулися починаючи з 30-х років минулого століття. Сформовані в їх надрах нові форми господарювання надали господарським системам нової якості, а етапи таких змін дають можливість встановити особливості сучасного стану господарств. Сучасні дослідження проблеми спираються на емпіричну реальність, узагальнюють окремі процеси та категоріальну ієрархію, яка відображає вихідне поняття системи та разом з тим формує можливу теоретичну схему дослідження даної категорії. В них розвиток господарської системи розглядається із

застосуванням системного підходу, синергетики, як процес планомірних змін, внаслідок чого виникає якісно новий стан економічної системи.

Однак, незважаючи на очевидні здобутки економічної науки в дослідженні розвитку структури господарських систем, багато питань і на цей час залишаються невирішеними, насамперед у теоретико-методологічному аспекті. Усвідомлення недостатнього рівня науково-теоретичного обґрунтування низки окреслених питань зумовлює необхідність розкриття господарської системи крізь призму системно-синергетичного аналізу підсистем.

Методологія дослідження господарських систем передбачає застосування загальних положень системного аналізу. Урахування системних закономірностей дає можливість певною мірою передбачити процеси, що виникають у кризових ситуаціях, визначити оптимальні шляхи виходу. Розвиток системи на етапі цивілізації супроводжується кризами, суть яких закладені в самому типі системних зв'язків і властивостях її елементів.

Система – це об'єкт, що вирішує актуальні суперечності в певних умовах середовища за рахунок функціонування, своєї поведінки, розвитку та конструкції, що формується організаційними процесами. Таким чином, по-перше, поняття системи та принцип системності характеризують не лише конструкцію, але й динаміку відповідного об'єкта (поведінка і розвиток). По-друге, в системному проектуванні або дослідженні потрібно брати до уваги не просту суму конструкційного та динамічного аспектів, як це пропонується в деяких підходах, але й виявляти комплекс організаційних взаємозв'язків, що зумовлюють взаємосуперечність і функціональну додаткову конструкцію і динаміку у вирішенні актуальних суперечностей. Саме у взаємозв'язках цих системних аспектів криється ряд найважливіших проблем теоретико-системних досліджень. По-третє, необхідно підкреслити, що головною рисою пропонованого розуміння принципу системності є зафіксований у ньому сутнісний зв'язок категорій «система» і «суперечність». На думку дослідників, зв'язок цих категорій має в системному підході засадничий

характер, складає його суть, ідейну серцевину. Побудова системного підходу на основі діалектичної концепції суперечності означала б створення в цій сфері нової концептуальної парадигми, що просуває теоретико-системні дослідження на якісно вищий ступінь розвитку [225].

Синергетика вивчає процеси утворення колективної (або масової) взаємодії в нерівноважних умовах і супроводжується інтенсивним обміном енергією та матерією підсистем із системою і системи з довкіллям, характеризується довільністю (відсутністю жорсткої детермінації ззовні) у поведінці своїх об'єктів (підсистем) та має наслідком упорядкування, самоорганізації, зменшення ентропії і еволюції систем. Актуальність синергетичних знань вимагає усвідомлення генези синергетики як науки, а також механізмів синергетичної дії, аспектів прояву синергетичних явищ і процесів та їх сучасних моделей. В межах нашого дослідження інтерес до синергетики як науки пов'язаний із визнанням цивілізаційного характеру соціально-економічного розвитку через вплив на нього численних і повною мірою не вивчених позаекономічних факторів.

Крім того, актуалізація питань синергетичного аналізу останнім часом зумовлена подіями світової кризи та пошуком шляхів її подолання на нових конструктивних засадах. Спеціалізація розвитку наук, диференціація напрямів досліджень із часом спричинили проблему їх самозаглиблення і відриву від інших галузей знань, породивши прірву між ними, яку сьогодні і намагається заповнити синергетика. Міць будь-якої системи створюють системні функціональні зв'язки її структурних елементів. Таким чином, можна стверджувати, що синергетика є своєю інфраструктурою в системі наукового знання, яку доцільно використати при дослідженні наукової проблеми, окресленої в роботі.

Синергетика – це наука про суцільність і системність, бо саме численні й до кінця не вивчені чинники системи та комбінації їх взаємовпливу і породжують потужний синергетичний ефект – ефект міждисциплінарної взаємодії. Перевірка часом показує обмеженість, фрагментарність, формалізм

абстракцій суто економічного знання, заперечує лінійність економічного розвитку, його детермінованість винятково економічними факторами. Історія засвідчує багатоплановість економічного розвитку та альтернативність його сценаріїв залежно від характеру впливу на нього варійованих параметрів розвитку інших суспільних сфер і державних інституцій. Дія синергетики є актуалізацією зворотних системних взаємозв'язків. Ці зв'язки дають про себе знати переважно в довготермінованому періоді, тоді як у коротко термінованому переважно виявляється дія прямих зв'язків. Коли настає критичний момент, зворотні зв'язки активізуються. Відомий вчений В. Вернадський [129, с. 8] з цього приводу висловлював думку, що людство невпинно перетворює навколишній світ і тим самим руйнує не тільки його, а й самих себе, біосферу (так званий старий світ дії сил природи) людина трансформує у ноосферу (новий світ дії сил природи) завдяки озброєності науковими знаннями.

Сучасні соціально-економічні явища та процеси, зумовлені реаліями трансформаційних перетворень суспільства, загострюють потребу в фундаментальних дослідженнях сутності, структури та типологізації господарських систем. Вирішення цієї проблеми потребує звернення до філософського принципу системності, який здатен пояснити окремий вимір господарської реальності у сучасному суспільстві.

Започаткування системного підходу пов'язано з критичним переосмисленням аналітико-синтетичних концепцій класичної науки в творах Г. Спенсера [362, с. 5], К. Маркса [274, с. 128], Т. Парсонса [323, с. 41], К. Поланьї [59, р. 38], Й. Шумпетера [469, с. 8] та інших відомих дослідників. Головні ключові принципи системного підходу знайшли яскраве відображення в працях філософів та економістів. Так у праці відомого російського філософа та економіста О. Богданова «Загальна організаційна наука (тектологія)» наведено трактування організованості (системності) як «властивість цілого бути більшим за суму своїх частин» [115, с. 85]. Австрійсько-канадський біолог Л. фон Берталанфі, автор фундаментальної

праці «Загальна теорія систем» (1968), сформулював дефініцію системи як «сукупність елементів, що знаходяться у взаємодії» [13, р. 5]. Система – це насамперед впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, які володіють певною структурою і організацією. Таким чином, сформульована ще в античності теза про те, що цілісність є більшою, ніж сума її частин, мала вже не містичний смисл, а фіксувала знаковий етап і проблему організації мислення [100, с. 17]. Здебільшого методики системного аналізу залежать від типу систем, котрі за певними характеристиками класифікуються вченими-теоретиками, - всі вони єдині в думці, що господарські системи є системами найвищого рівня складності, оскільки характеризуються «множинністю надзвичайно різномірних компонентів, великою кількістю зв'язків між елементами системи, між системою в цілому і середовищем» [101, с. 51].

Аналізуючи наукові здобутки економічної теорії, зокрема праці дослідників – І. Бураковського [120, с. 21], А. Гальчинського [140, с. 11], Н. Гражевської [152, с. 34], Н. Литвиненко [262, с. 8-15], Є. Ходаківського [354, с. 18], С. Степаненка [365, с. 9], слід відмітити, у наукових дослідженнях щодо використання для аналізу господарських систем, наступні ознаки системного підходу:

1) дослідження системи як цілісного відносно зовнішнього середовища утворення, що складається з елементів, які не підлягають подальшій диференціації, та зв'язків, які породжують нові емерджентні властивості цілісності (як зауважив Роберт Мертон «зв'язок віддзеркалює динамічно-функціональний вимір життєдіяльності системи» [281, с. 131]);

2) робиться акцент на з'ясуванні сутності відносин та зв'язків у господарській системі, виокремлення тих з них, які є системоутворюючими, такими, що забезпечують відносно відособлене функціонування системи;

3) застосування характеристики елементів системи залежно від специфіки цілого з урахуванням того, що сутнісні властивості господарської системи визначаються не тільки властивостями елементів, а й властивостями

її структури та системо утворюючих зв'язків (виділяють домінування цілого над частинами);

4) акцент на тому, що будь-якій з підсистем властиві свої особливості формування та темп її розвитку, які не збігаються з загальною характеристикою господарської системи;

5) з'ясування принципів ієрархії елементів господарської системи, способів взаємовпливу та функціональної координації її підсистем.

Системна методологія покликана інтегрувати аналітичний та холістський, послідовно науковий та інтуїтивний, об'єктивний та ціннісно-орієнтований методи пізнання. Саме системний метод надає можливість розглянути суспільство у сукупності його загальних властивостей і особливостей. Згідно з зазначеним підходом, господарська система є сукупністю підсистем (політичної, економічної та ін.) та елементів, взаємодія між якими та зовнішнім середовищем зумовлює її якісну або сутнісну інтегративну цілісність.

Загалом, як ми вже відмічали, категорія «велика суперсистема» увійшла в науковий обіг у 70-х роках ХХ ст., однак чіткого її визначення не існує й дотепер. На думку науковців, потреба в цій категорії зумовлена не стільки необхідністю класифікації наявних систем, як виявленням методів дослідження еволюції господарської системи з урахуванням стану її всіх підсистем.

Структура господарської системи відображає сукупність сталих зв'язків об'єкта, які забезпечують його цілісність та визначають можливості його функціонування. Також можна виділити та узагальнити такі ознаки господарської системи, як керованість та цілеспрямованість (наявність у системи загальної мети); складність ієрархічної структури господарської системи, яка передбачає поєднання централізованого управління з функціональною автономністю підсистем; емерджентність (наявність інтегративних властивостей, які неможливо вивести зі спостережуваних властивостей елементів) системи; багатоканальність зв'язків елементів (взаємозв'язок підсистем по горизонталі та по вертикалі); складні відносини

між змінними величинами; наявність інформаційних зв'язків між підсистемами та зовнішнім середовищем; полікритеріальність оцінки результативності функціонування системи; наявність конкуруючих складових системи та конфліктних ситуацій.

Суспільству субстанційно не притаманна адитивність, тобто тип відношень між цілим та його частинами, коли властивості цілого повністю визначаються властивостями його частин. Натомість соціум функціонує за принципом холізму, згідно з яким цілісність принципово більша (якісно інакша), ніж сукупність її складових. Тут простежується світоглядна спадкоємність з ентелехією [95, с. 808-810; 214, с. 34] Аристотеля (внутрішня сила, що потенційно містить в собі ціль та кінцевий результат), яка стверджувала, що органічна цілісність завжди більша арифметичної суми її частин. Нові властивості, що виникають у результаті генерації соціальної цілісності, мають назву емерджентних. Поняття «емерджентні властивості» було сформульовано Талкотом Парсонсом у 1937 році в контексті функціональних особливостей соціальних систем [56, р. 24]. Науковець мав на увазі пов'язані між собою три властивості: 1) системи мають певну структуру, що виникає не сама по собі, а завдяки процесам соціальної взаємодії; 2) ці емерджентні властивості не можуть бути редуковані до звичайної суми характеристик соціальних суб'єктів; 3) значення будь-якої дії в суспільстві важко зрозуміти ізольовано від контексту соціальної підсистеми, в межах якої вона виявляє себе.

Результати теоретико-методологічних досліджень утворюють ґрунтовну базу про загальні закономірності систем, методи, напрями розвитку теорії систем. Аналіз фундаментальних властивостей (характеристик) систем загалом свідчить про можливість розмежувати їх на групи за критерієм загальних та специфічних (рис. 2.4).

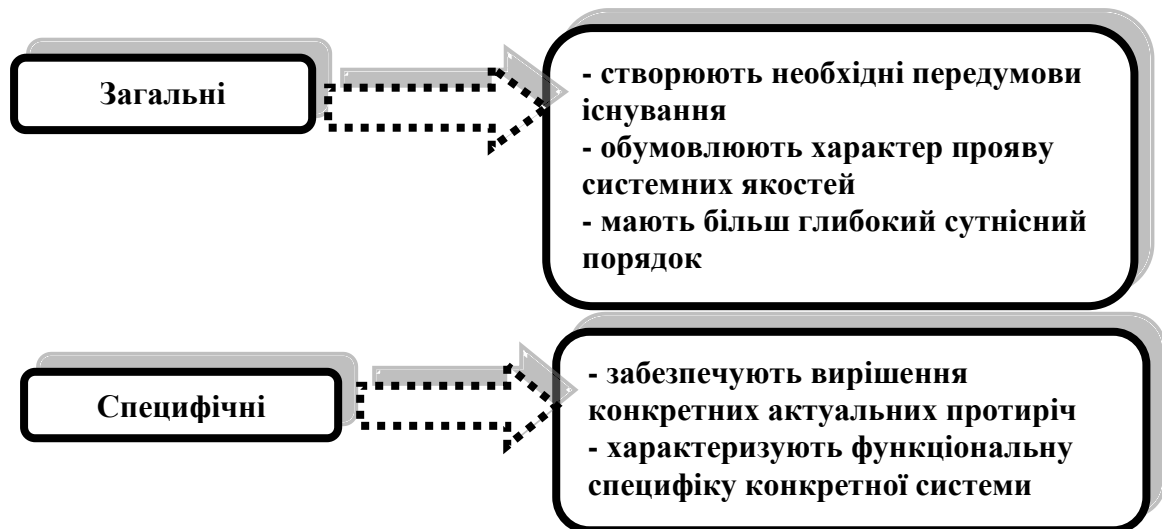

Рис. 2.4. Критерії розмежування фундаментальних властивостей (характеристик) систем

Джерело: систематизовано автором за [370]

Кількість загальних фундаментальних властивостей систем досить велика (рис. 2.5). Детальний аналіз їх специфіки та співвідношення показує складні процеси взаємозв'язку цих якостей, що знайшов відображення в працях багатьох дослідників, починаючи з ХІХ ст. (К. Маркс, М. Туган-Барановський, С. Булгаков) до сьогодення (Л. Мельник, В. Кириленко, Н. Гражевська, А. Задоя).

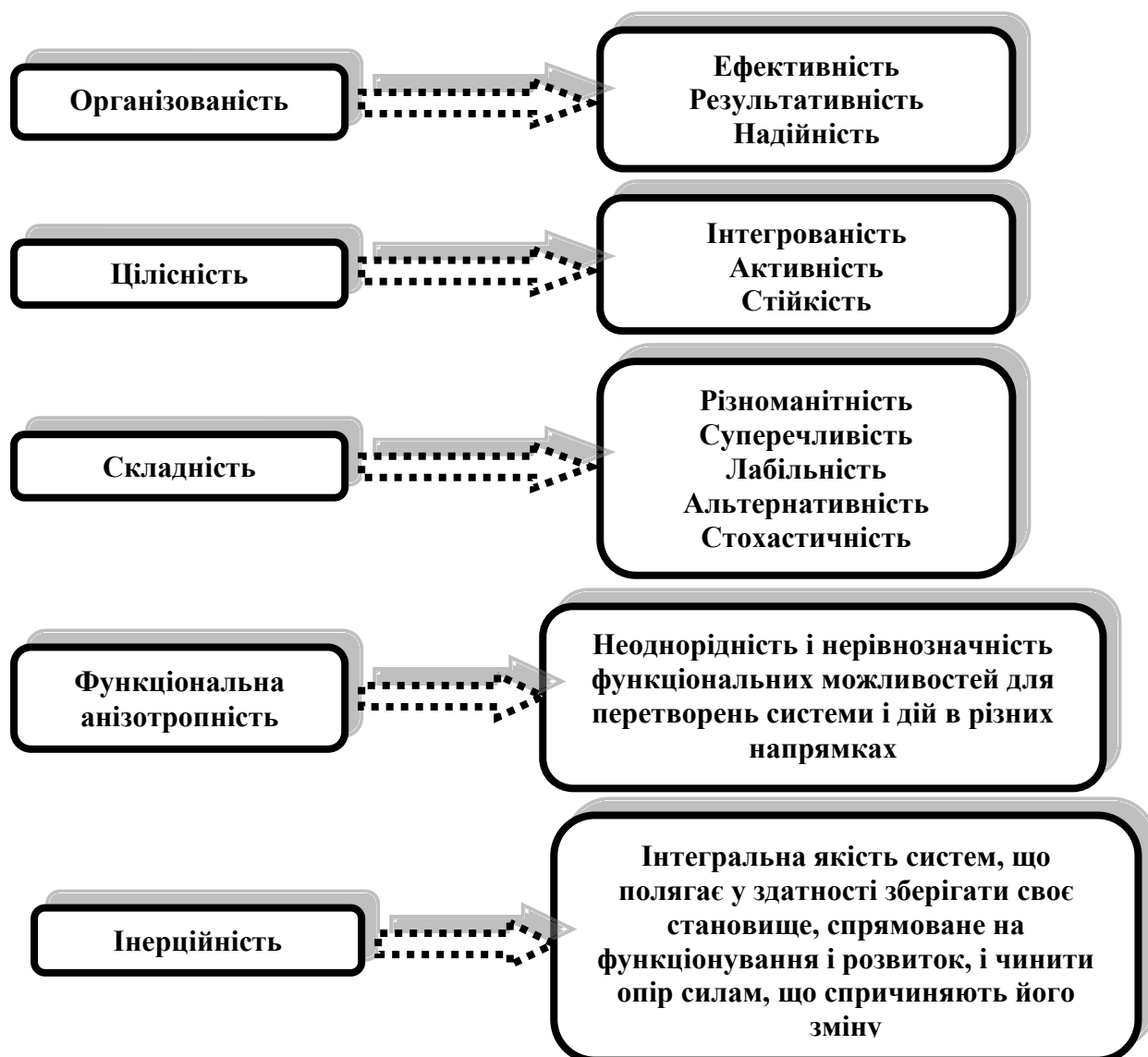

Рис. 2.5. Фундаментальні характеристики (властивості) систем

Джерело: систематизовано автором за [108, 225, 360, 370]

На сьогодні, автор виділяє наступні властивості господарської системи суспільства та її підсистем, які пов'язані між собою (рис. 2.6).

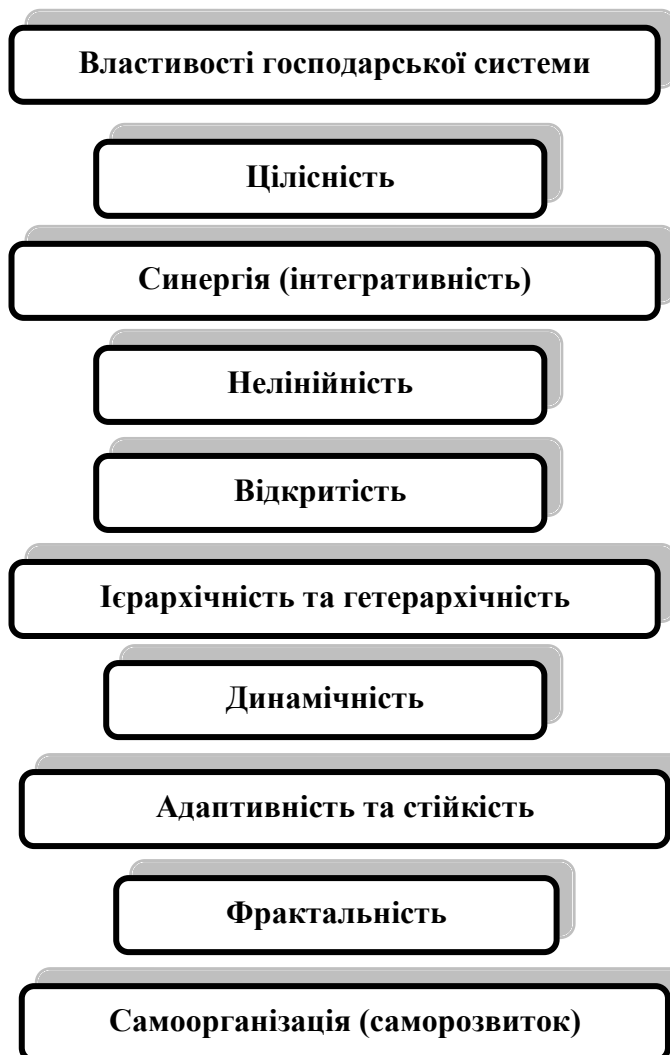

Рис. 2.6. Властивості господарської системи суспільства

Джерело: систематизовано автором за [152, 163, 194, 204, 269, 288]

Цілісність господарської системи – це такий стан системи, коли зміна будь-якого елемента впливає на всі інші її елементи і приводить до зміни системи в цілому, і навпаки, будь-яка зміна системи позначається на всіх її елементах. Тобто цілісність виражається через єдність різноманітних елементів в системі і передбачає таку взаємодію складових системи, яка характеризується прагненням до самозбереження за змістом та самовідтворення за формою. В результаті господарська система, яка набуває ознак самоорганізації, стає не тільки більш стійкою, але, що більш важливо, набуває здатності до еволюції.

Ієрархічність та гетєрархічність – це наявність системної структури з рівнями організації складових частин. Бо будь-яка система сама може виступати компонентом іншої системи, а сукупності елементів, поєднаних за функціональною ознакою, утворюють компоненти або підсистеми. Взаємозв'язок цих підсистем призводить до того, що окремий елемент може одночасно належати до декількох з них.

Синєргія (інтегративність) проявляється у наявності системи властивостей, відсутніх у її елементів, а її підсистеми (елементи) мають властивості, що не притаманні господарській системі.

Відкритість господарської системи свідчить про те, що система функціонує через обмін енергетично-інформаційними потоками з іншими підсистемами та зовнішнім середовищем (суспільством).

Нелінійність свідчить про те, через велику кількість зовнішніх та внутрішніх чинників та складність взаємодії між ними розвиток системи є щонайменш циклічним, тобто періоди кількісного та якісного прогресу змінюються періодами деградації, а з підвищенням складності системи можна констатувати наявність крос-циклічних явищ, коли фаза розвитку одних компонентів господарської системи накладається на фазу регресу інших. Крім того, нелінійність, відсутність жорстко заданого вектору руху системи обумовлює її невизначеність.

Адаптивність та стійкість – це здатність системи зберігати структуру, функціональність та доцільність (для цілеспрямованих систем суспільства) існування за наявності внутрішніх суперечностей та зовнішніх впливів. Однак рівновага системи може бути стійкою лише відносно. Значний вплив зовнішнього середовища приводить до усталення багатьох центрів нерівноваги в системі за рахунок дисипативних структур як механізму взаємопроникнення зовнішнього та внутрішнього середовища системи.

Самоорганізація (саморозвиток) – здатність системи до зміни внутрішньої структури під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників, яка

реалізується в процесі утворення дисипативних структур та прагнення до динамічної рівноваги [288, с. 232-236].

Фрактальність, як одна з властивостей господарської системи, свідчить, що характер функціонування та розвитку цілісної системи не залежить від масштабу її розгляду, якщо система більш високого рангу змінює власні характеристики певним чином, то всі підсистеми, які входять до її складу змінюються подібно. Спосіб функціонування системи обумовлює спосіб функціонування її компонентів, наслідком даної властивості виступає виконання вимоги узгодженості функціонування складових системи: якщо елементи (підсистеми) функціонально не доповнюють одне іншого, а функціонування компонентів не є подібним, то цілісність господарської системи порушується.

Кожна господарська система, як уже зазначалося, характеризується цілісністю своїх елементів (підсистем). Ці підсистеми можуть бути суперечливими і конкурувати між собою. Суспільство як система – це складна, динамічна багатоманітність процесів і структур, кожен з яких має власні пріоритети, однак загалом виявляється необхідним для функціонування системи, забезпечення її рівноваги та стійкості, а характер зв'язку між підсистемами визначає цілісність господарської системи і змістовність емерджентних властивостей, які є найхарактернішою її властивістю.

Цілісність господарської системи суспільства безпосередньо забезпечується її економічним центром в особі економічних органів держави та сукупністю функцій, які вони покликані виконувати. Наявність петлі зворотного зв'язку між центром та підсистемами є однією з ключових ознак системності господарської сфери суспільства.

На думку сучасних дослідників, зокрема С. Хайтун [405, с. 124-137], усвідомлення фрактальності господарських систем є науковим відкриттям ХХ ст., заснованим на визнанні правомірності існування структур різних

форм, типів, рівнів, що забезпечують величезну кількість взаємодій, максимально сприяючи інтенсифікації обмінних процесів між підсистемами.

У сучасному парадигмальному контексті розвиток господарських систем трактується як нелінійний, багатоваріантний процес господарської еволюції людства. Еволюція розглядається досить у широкому контексті, як процес змін у всіх підсистемах, що відбувається у формі поступових стрибкоподібних кількісних та якісних перетворень.

Під системною трансформацією слід розуміти всі перетворення, які охоплюють загальний спектр суспільного життя, його духовну, політичну, економічну та соціальну сфери (підсистеми) господарської системи. Системна трансформація охоплює структурні, функціональні та організаційні перетворення підсистем та структурних компонентів. На думку прихильників теорії господарського порядку, зокрема Дж. Гелбрейта [162, с. 89], Є. Кирилюка [211, с. 172-179], О. Панухник [322, с. 51-57], системна трансформація зачіпає всі часткові порядки суспільного життя.

У відповідності до синергетичної парадигми дослідження дезорганізація господарських систем (особливо яка зростає) проявляється у збільшенні ентропії, наближенні до біфуркаційного стану розвитку та виникненні загроз деструктивних та катастрофічних змін у суспільстві. Досить часто вчені-дослідники (Л. Бальцерович, І. Гавриленко, М. Головатий, В. Липов, О. Морозов, Л. Шинкарук, І. Штулер, Дж. Робинсон, Е. Ньюберг, П. Холл та Д. Соскайс) аналізують тільки динаміку соціально-економічної системи з урахуванням дії чинників, які зумовлюють різні режими розвитку процесів у нелінійному середовищі [107, с. 34; 132, с. 54; 146, с. 4-8; 258, с. 115; 289, с. 28; 460, с. 71; 467, с. 12; 2, р. 39; 50, р. 18; 87, р. 238]. Як правило, біфуркаційні механізми трансформації господарських систем ґрунтуються на зворотних зв'язках і передбачають втрату цілісності, принципів відмінних ознак та перехід їх в нову якість. Біфуркаційні механізми значно прискорюють процес розвитку господарської системи суспільства, породжуючи максимальну варіативність станів її підсистем

(структурних складових), невизначеність, незворотність та непередбачуваність майбутнього національних економік країн.

На думку багатьох сучасних дослідників (О. Гагарінов [134, с. 8], Д. Євдокимова [177, с. 21], Н. Литвиненко [261, с. 87], Т. Павлюк [376, с. 24], І. Шкодінна [462, с. 70]), біфуркаційні механізми є більш ефективними у порівнянні з адаптаційними, оскільки створюють належні (майже ідеальні) умови для розвитку та дають змогу різко прискорювати його темпи. Варіантність (розгалуженість) та дискретність підсистем дають змогу господарській системі ніби «змінювати» («забувати») старий неефективний (або менш ефективний) стан та на основі багатоваріантного пошуку «відбирати» новий, більш ефективний. Водночас біфуркаційні механізми забезпечують необоротність протікання трансформаційних процесів розвитку господарських систем та сприяють закріпленню змін, що відбулися.

В умовах сучасних викликів, трендів епохи глобалізації та ознак національної кризи прояв стану господарської системи та економічної підсистеми суспільства має ряд особливостей. По-перше, стан біфуркації повинен приводити до змін в регулюванні або застосуванні засобів управління ситуацією, а, по-друге, вплив змін середовища на параметри світової та національної кризи є випадковим, і тому траєкторію її перебігу після стану біфуркації визначити дуже складно. Часові лаги катастрофи (руйнування) системи визначаються за принципом «максимального зволікання», а стан біфуркації змінюється лише тоді, коли у системі немає іншого виходу, бо, чим вищий рівень нестійкості системи, тим більша кількість мікроциклів її розвитку.

Системна господарська еволюція базується на двох взаємопов'язаних процесах: по-перше, відбувається структурна перебудова економіки, зміна кількості та складу параметрів порядку, формується спектр можливих варіантів траєкторії подальшого розвитку національної економіки; по-друге, економічна структура накопичує соціальну енергію перетворень, впливаючи

на поведінкову складову господарського розвитку [157, с. 7; 198, с. 81; 213, с. 794; 238, с. 21].

У більшості сучасних досліджень, зокрема в працях М. Бабій [103, с. 13], В. Варцаби [122, с. 247], О. Гагарінова [134, с. 8], О. Глущенко [145, с. 31] спостерігається одночасне вживання понять «суспільний розвиток», «економічний розвиток», «соціально-економічний розвиток» та «господарський розвиток» без розмежування і конкретизації їх відмінностей та суті. Однак, якщо розглядати суспільство з системної точки зору і виділяти його підсистеми необхідним стає уточнення змісту поняття господарського та економічного розвитку.

Наукові підходи до загальнотеоретичного обґрунтування категорії розвитку у різні історичні епохи є досить розмаїтими. У сучасній філософській літературі під розвитком розуміється зміна матеріальних і ідеальних об'єктів, яка характеризується такими трьома властивостями: є закономірною, спрямованою і якісною зміною [4, р. 112]. Під закономірністю розуміється не випадковий характер змін. Спрямованість змін означає перехід від одного стану об'єкта до іншого не шляхом постійного повторення пройденого, не рухом по колу, а поступовим рухом до більш досконалого стану об'єкту (прогресивний розвиток) або рухом у протилежному напрямі (регресивний розвиток). Якісні зміни визначаються переходом від структури однієї якості (з однією кількістю її складових, порядком їх розташування одна відносно одної і характером взаємозв'язку між ними) до структури іншої якості (з іншою кількістю, порядком і типом взаємозв'язків складових) [45, р. 29]. Розвиток виступає як виникнення нового якісного стану об'єкту у результаті зміни його складу і структури [60, р. 140].

Суспільство є складною системою через велику кількість елементів і складність зв'язків між ними, відкритою системою, оскільки взаємодіє з зовнішнім середовищем шляхом обміну речовиною, енергією і інформацією, і системою динамічною, яка змінюється у часі.

Елементами суспільства як господарської системи є соціальні організації, тобто стійкі сукупності людей, груп, закладів, що виступають самостійними суб'єктами соціальної дії. Соціальні інститути, у свою чергу, складаються з неподільних компонентів суспільства – окремих людей. Між елементами суспільства виникає велика кількість складних зв'язків, які називають суспільними відносинами і які формують структуру суспільства.

Залежно від спрямованості відносин, що виникають між елементами суспільства, виділяють його основні підсистеми – сфери суспільної діяльності – певні великі відносно самостійні сукупності стійких відносин між соціальними суб'єктами. Кожна сфера складається з елементів (людей, соціальних організацій) і певних відносин, що між ними склалися. Одні й ті ж елементи задіяні одночасно у різних сферах у зв'язку із різнобічністю їх функціонування. Традиційно виділяють чотири сфери суспільного життя: економічну, політичну, духовну-культурну і соціальну, які є підсистемами суспільства і містять його елементи.

Між елементами системи складаються різноманітні відносини, які формують її структуру. Серед економічних відносин виділяють такі групи, як соціально-економічні відносини – відносини між усіма учасниками господарської діяльності з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання благ, які визначаються формою власності на засоби виробництва і виготовлений продукт; організаційні форми господарської діяльності – відносини між економічними суб'єктами, що пов'язані із суб'єктом господарювання, які визначають структуру останнього; конкретні економічні зв'язки між підприємствами і організаціями – відносини між організаціями і підприємствами, які встановлюються за допомогою безпосередніх угод між учасниками та господарський механізм – функціональні відносини між елементами економічної системи і державою, за допомогою яких остання регулює господарську діяльність на макрорівні.

До зовнішнього середовища економічної системи відносяться елементи, які не увійшли до неї.

Глобальний економічний розвиток – це достатньо динамічний процес, що характеризується інтеграцією національних господарських систем сучасного світу [368, с. 57]. В епоху глобалізації світове господарство стає більш значущим за національні господарські системи, а це, в свою чергу, ускладнює регулювання внутрішніх процесів в структурних підсистемах. Сучасну світову економічну нерівномірність виправдовує теорія синергетики (галузь наукових досліджень, метою яких є виявлення загальних закономірностей у процесах стійкості та деструкції упорядкованих тимчасових простіших структур різної складності у господарських системах сучасного світу).

У межах синергетики вивчаються спільні дії окремих частин якоїсь неупорядкованої системи, внаслідок яких відбувається самоорганізація – виникають макроскопічні просторові, тимчасові структури, що розглядаються як детерміновані або стохастичні закономірності. Вивчається і зворотне явище – перехід від упорядкованого стану господарської системи до суспільного хаосу. Поточна кризова ситуація – це наслідок довгострокової, переважно екзогенної детермінованості національної моделі соціально-економічної динаміки, недооцінки ролі та значення фундаментальних наукових засад дослідження господарського механізму крізь призму цивілізаційного підходу, нарощування сучасної бази досліджень флуктуацій господарських систем сучасного світу, належного прогнозування станів біфукарційності національної господарської системи.

Розвиток світового господарства в умовах глобалізації супроводжується виникненням низки суперечностей економічного, соціального та політичного характеру, які є передумовами виникнення структурних світових економічних криз. Для національної господарської системи є доцільним врахування параметрів кризи розвитку суспільства, які виступають основними об'єктами впливу в процесі управління світогосподарськими процесами в цілому й основним об'єктом вивчення

у процесі їх пізнання із застосуванням цивілізаційного підходу дослідження та прикладних засад синергетичного аналізу.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження конкретно-історичних особливостей розвитку становлення та еволюції господарських систем дозволило зробити наступні висновки та узагальнення.

1. Визначено, що внутрішні чинники історичного розвитку господарських систем зумовлюють їх функціонування та розвиток як цілісних утворень. Їх вплив на господарське життя зумовлює виокремлення етапів (періодів) історичної еволюції господарських систем. В наукових дослідженнях розмежовують три рівні розвитку будь-якої системи залежно від тісноти та глибини зв'язків між її елементами: співіснування, симбіоз і синтез.

2. Досліджено, що господарська система відзначається цілісністю і є складно організованою, впорядкованою сукупністю економічних та соціальних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших підсистем суспільства. Неможливо розглядати систему без її зовнішнього середовища, вплив якого на розвиток господарської системи можна розглянути у двох аспектах. По-перше, статичному, через виділення складових, які безпосередньо впливають на розвиток; по-друге, історико-гносеологічному, який базується на дослідженні динаміки рівня їх впливовості на систему.

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [72, 424, 425, 442, 445, 449, 450].

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ В ОСНОВНИХ ШКОЛАХ ТА НАПРЯМАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

3.1. Німецька історична школа як перша спроба осмислення сутності, місця та структури національного господарства

Наприкінці XIX – на початку XXI ст. глибокі перетворення в господарських системах знайшли відображення у численних економічних теоріях, концепціях представників світової економічної думки та тлумаченні питань еволюції (етапів, напрямів, завдань тощо) науковими школами. Загальні підходи та особливості аналізу розвитку господарських систем мають свій вплив на господарську практику, який носить часто суперечливий характер, зачіпає різні сторони життя суспільства. Існуючий плюралізм наукових позицій відносно інтерпретації природи та властивостей, характеристик та сутнісних ознак господарських систем зумовлений методологічними засадами дослідників до їх вивчення, власними завданнями аналізу, а також використанням наукового апарату представників різних шкіл світової економічної думки. Досвід вивчення еволюції господарських систем, етапів її найбільш ефективного розвитку в окремі історичні періоди та в окремих країнах є корисним при переосмисленні підходів до соціально-економічних перетворень сучасної національної господарської системи, відповіді на глобалізаційні виклики сучасності. Для розв'язання цих проблем важливим є звернення до теоретичних напрацювань кінця XIX – початку XX ст., зокрема, ідей німецької історичної школи, неолібералізму, кейнсіанства тощо (додаток Д).

В економічній теорії проблеми розвитку національного господарства як цілісної структури почали вивчати в середині XIX ст. представники німецької історичної школи. Саме німецькі дослідники започаткували відхід від вивчення загальних економічних законів та закономірностей розвитку ринкової економіки, на методологічних засадах яких була вибудована класична політична економія.

Теоретична система представників німецької національної політичної економії базувалася на історичному методі дослідження, заснованому на вивченні економічних явищ в історичному (просторово-часовому) контексті. На цьому підґрунті дослідники даної школи (Ф. Ліст, В. Рошер, К. Кніс, Б. Гільдебранд та ін.) виступили з різкою критикою економічного вчення А. Сміта і Д. Рікардо та будь-яких спроб створення універсальної економічної теорії. На думку вчених, універсальна економічна теорія – це нонсенс, бо економічна наука повинна займатись дослідженням конкретних національних господарств, які мають свої специфічні властивості. Критиці був підданий також космополітизм класичної школи політичної економії. Майже всі теоретики німецької історичної школи тією або іншою мірою були схильні підкреслювати роль національних факторів у господарському розвитку, специфічність національних інтересів. Особливістю методології німецької історичної школи було негативне ставлення до абстрактно-дедуктивних методів аналізу та акцент на конкретних історико-економічних дослідженнях. Народне господарство розглядалося як єдине ціле, яке керується особливими законами і частини якого знаходяться в постійній взаємодії між собою. Негативно сприймалася також концепція класичної політичної економії про економічну людину. Представники німецької історичної школи відкинули уявлення про індивідів, вільних від впливу суспільних факторів і таких, що прагнуть лише до досягнення максимальної особистої вигоди.

Як відзначав Б. Гільдебранд «людина, як істота суспільна, є перш за все продукт цивілізації та історії, і... його потреби, його освіта і його ставлення

до речових цінностей так само як і до людей, ніколи не залишаються одні й ті ж, і географічно, і історично безперервно змінюються і розвиваються разом зі всією освіченістю людства» [17, с. 296].

Тобто людина – це культурна істота, орієнтована на суспільні цінності. Звідси впливає ще одна особливість вчення німецької історичної школи – трактування господарства як складової соціального життя і, як наслідок, аналіз впливу на перебіг господарських процесів різноманітних позаекономічних чинників – етичних, психологічних і правових. Господарство як система еволюціонує, проходить у своєму розвитку різні стадії. Тобто цей аспект також є аргументом проти універсальності економічної теорії класичної школи, оскільки різні стадії розвитку господарства відрізняються специфічними (або в деяких випадках унікальними) властивостями. Завершуючи аналіз основних особливостей методології німецької історичної школи, слід підкреслити її позитивне ставлення до державного втручання. Це зумовлено тим, що вільна конкуренція, характерна для ринкової економіки, не в змозі забезпечити гармонію інтересів різних господарюючих суб'єктів.

Методологічні засади, які відіграли провідну роль у становленні німецької історичної школи і сформували особливий напрям в дослідженні національного господарства, представлено на рис. 3.1.

Предтечею німецької історичної школи виступає Ф. Ліст, який у своїй основній праці «Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика і німецький митний союз» (1841) сформулював засадничі положення історичної школи. Відправним пунктом його економічного аналізу є вчення про продуктивні сили (а не теорія цінності, як у більшості класиків), вчений відкидав поняття цінності, вважаючи, що воно змушує дивитися на суспільство крізь «призму короткоплинних обмінних відносин» [260, с. 143].

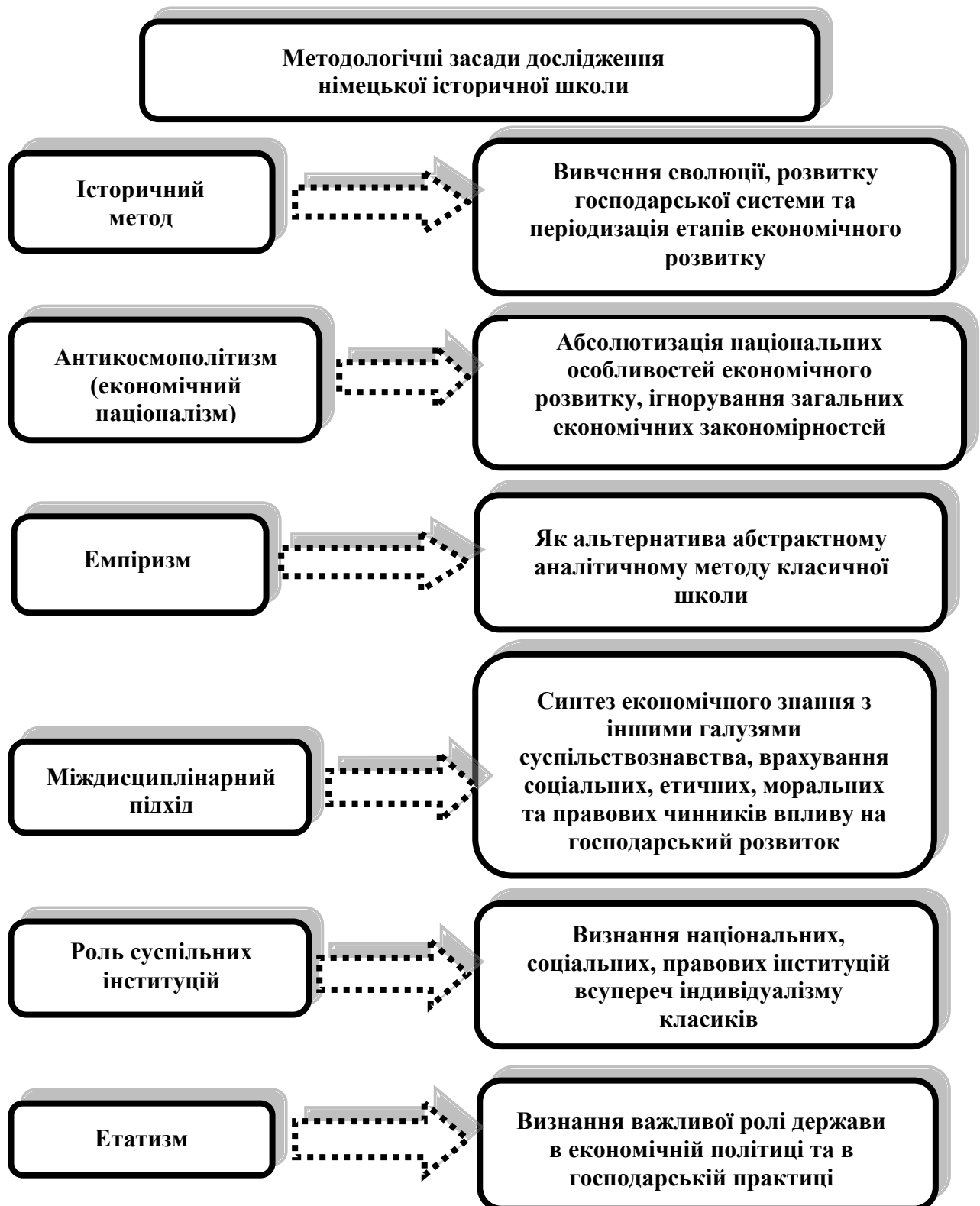

Рис. 3.1. Методологічні засади дослідження німецької історичної школи

Джерело: складено автором

Продуктивні сили – це сукупність суспільних умов, без яких не може бути створене національне багатство. При цьому, за Ф. Лістом, здатність створювати багатство (продуктивні сили) важливіше самого багатства. Тобто саме ця здатність і визначає добробут нації. При цьому нація створює «...істотну проміжну сходинку між індивідом і світом...» [260, с. 216].

Головним елементом продуктивних сил є фабрично-заводська промисловість. В свою чергу, ступінь розвиненості продуктивних сил є критерієм розмежування стадій господарської еволюції. В залежності від здатності створювати багатство в прогресивній еволюції національного господарства вчений виділив такі стадії розвитку: стадія дикості, стадія вівчарства, землеробська стадія, землеробсько-мануфактурна стадія, і землеробсько-мануфактурно-торгова стадія. Чим на пізнішій стадії перебуває господарство, тим більше воно розвинене. Для досягнення суспільством останніх двох стадій розвитку необхідне державне втручання. Таке втручання здійснюється у вигляді виховного протекціонізму (тобто системи державних заходів, що захищають національну промисловість від іноземної конкуренції до тих пір, поки вона не стане на ноги і не зможе конкурувати з іноземцями «на рівних»), спрямованого на захист національної фабрично-заводської промисловості від конкуренції більш розвинених іноземних держав.

При цьому Ф. Ліст негативно ставився до протекціоністського захисту сільського господарства. Такий захист, на його думку, призводить до подорожчання сировини та продовольства і, як наслідок, несприятливо впливає на стан промисловості.

Отже, підхід Ф. Ліста до вивчення господарства та його вислів про державу відображав сучасні йому історичні реалії економічного розвитку німецьких земель. У той період (перша половина XIX ст.) німецька промисловість розвивалася при збереженні сильних феодалних пережитків у сільському господарстві і не могла витримати конкуренцію з промисловістю більш розвинених зарубіжних країн (перш за все

з Францією та Англією), звідси і виникла необхідність у державній політиці виховного протекціонізму. Ідеї Ф. Ліста отримали подальший розвиток у працях представників так званої «старої історичної школи» (Б. Гільдебранд [17, с. 296], В. Рошер [349, с. 15], К. Кніс [18]), підхід якої вирізняє вкрай різке неприйняття методології класичної політичної економії і повне заперечення наявності об'єктивних економічних законів. Саме у працях цих авторів історична школа заявила про себе як про неортодоксальний напрям економічної думки, покликаний вивчати господарські явища і процеси у їх національній та часовій визначеності.

В. Рошер на основі залучення до аналізу історичного методу стверджував, що не існує єдиної політичної економії та універсальних законів господарського розвитку всіх націй, оскільки генезис господарського життя кожної країни є специфічним, залежним від геополітичного становища, конкретно-історичних та природних умов, традицій, звичаїв, розвинутості політичних інститутів. Вчений, критикуючи методологію класичної школи, звертав увагу на те, що окремі індивіди керуються у своїх вчинках не лише прагненням економічної вигоди, але і суспільними інтересами, сімейними турботами, почуттям національної гідності.

Позаекономічні чинники суттєво впливають на вчинки та прагнення людей, збагачуючи їх палітру. В. Рошер вбачав завдання економічної науки не стільки в теоретичному аналізі та отриманні абстрактних висновків, скільки в емпіричному дослідженні історичного матеріалу, вивченні конкретних форм та методів організації господарської діяльності, виявленні причин національних особливостей розвитку економічних процесів та дослідженні специфічних законів функціонування національної економіки. Він підкреслював «... ми залишаємо обабіч будь-яку розробку... економічних ідеалів, замість цього ми звернемось до простого викладу спочатку господарських потреб і природи народів, потім законів та закладів, покликаних їх задовольнити, насамкінець, до викладу більшого чи меншого успіху останніх...» [349, с. 69].

Особливий наголос дослідник робив на необхідності міждисциплінарного підходу як важливого засобу подолання обмеженості класичної доктрини. Німецький вчений зазначав «... наша мета просто описати економічну природу людини і її економічні бажання, дослідити закони і характер рішень, що їх прийнято для задоволення цих бажань ... таке дослідження може бути здійснене за умови тісного контакту з іншими знаннями із національного життя, наприклад, з історії цивілізації» [349, с. 57]. Вчений протиставив універсальному, космополітичному вченню класиків власну концепцію історичного розвитку націй, застосувавши історичний підхід до теорії трьох факторів виробництва.

В. Рошер вважав, що однотипні господарські системи у різних народів жодним чином не можуть існувати, а економіку слід розглядати як частину національної культури, тобто як господарську культуру. Слід підкреслити, що вчений був єдиним представником старої історичної школи, який приділяв недостатню увагу власне економічній теорії. Він вніс вклад в теорію цінності і розподілу доходу. В. Рошер взяв за основу теорію факторів виробництва в редакції Ж. Б. Сея [1] і поєднав її з концепцією прибутку Н. Сеніора [5], відповідно до якої джерелом прибутку є нібито утримання капіталіста від поточного споживання [349, с. 114]. Поєднавши ці концепції, В. Рошер залишився вірним історизму наукової школи. Він висловив ідею, що в процесі господарського розвитку змінюється частка в національному продукті та значимість окремих факторів виробництва. Так, на початкових етапах розвитку головну роль відіграє природа (земля), потім праця і, насамкінець, капітал. Тобто, величина частки доходів власників капіталу в національному доході відображає ступінь розвиненості національного господарства.

В історії розвитку націй вчений виділив три великих періоди: 1) найдавніший, за якого головним фактором виробництва була земля; 2) середньовічний, коли значну роль починає відігравати праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва;

3) новий, пов'язаний з пануванням капіталу. Аналізуючи третій період еволюції суспільства, дослідник вказував на зростаючі можливості економічного прогресу націй, зумовлені розвитком індустрії, транспорту, витісненням машиною ручної праці. Водночас В. Рошер звертав увагу на викликане цими змінами загострення соціальних суперечностей, розшарування суспільства на багатих і бідних, наголошував на необхідності розробки практичних рекомендацій, спрямованих на використання наявного потенціалу розвитку та вдосконалення суспільства відповідно до довгострокових інтересів кожної нації. Вчений стверджував, що історія народів торує собі шлях мирними засобами «позитивного права», а нація стає учасником цього процесу під керівництвом держави [349, с. 159].

Вважаючи законними лише еволюційні форми розвитку суспільства, він зазначав, що «... кожна революція, яка б не була велика потреба у змінах, здійснюваних нею, залишається все-таки завжди найбільшим нещастям, великою і нерідко смертельною хворобою народного життя ...» [349, с. 52].

Виразником ідей старої історичної школи був Б. Гільдебранд, який, більшою мірою ніж В. Рошер, знаходився у опозиції до класичної школи. В своїй праці «Політична економія сучасного і майбутнього» (1848) вчений ставив за мету «...перетворити політичну економію на теорію, що має справу з економічним розвитком народів...» [17, с. 296]. Він стверджував, що предмет дослідження політекономії становлять закони господарського розвитку націй, був переконаний, що простежити останні можна шляхом вивчення історії та здійснення статистичних досліджень. Тобто абстрактному методу класиків Б. Гільдебранд протиставляв емпіричний підхід та збирання фактів, заперечував концепцію «економічної людини» та прагнення звести поведінку господарюючих суб'єктів до егоїстичних прагнень, ігноруючи мораль, право, звичаї та їх вплив на мотивацію економічної діяльності. Він підкреслював «...людина – істота соціальна, вона є продуктом цивілізації та історії, її потреби, її освіта і її ставлення до речових цінностей, як і до людей, ніколи не залишаються незмінними, а географічно і історично безперервно

змінюються і розвиваються...» [17, с. 58], був переконаний, що політична економія «...не є природним ученням людського егоїзму, але має бути наукою моральною...» [17, с. 73].

Б. Гільдебранд, як і Ф. Ліст, надавав великого значення періодизації стадій господарського розвитку, але, на відміну від Ф. Ліста, у нього критерієм розмежування стадій була розвиненість сфери обігу. Запропонована ним концепція стадійного економічного розвитку знайшла відображення у назві його праці «Натуральне господарство, грошове господарство і кредитне господарство» (1864). На підставі цього критерію вченим виділяються три стадії: 1) натуральне господарство – обмін, торгівля відсутня або приймає форми бартеру; 2) грошове господарство, при якому гроші стають необхідним посередником при здійсненні обмінних операцій; 3) кредитне господарство, коли припиняється використання грошей при обміні і їх місце займає кредит. Третя стадія господарського розвитку є вищою, оскільки в ньому відкриваються максимальні можливості для розвитку підприємництва – навіть не маючи в достатньому обсязі свого капіталу, людина може стати підприємцем, взявши необхідні кошти в кредит. Тобто, Б. Гільдебранд підтвердив тезу Ф. Ліста про неможливість створення універсальної економічної теорії, оскільки різні країни знаходяться на різних етапах свого розвитку. Виходячи з того, що кредитне господарство створює могутні стимули підвищення економічної активності господарюючих суб'єктів, дослідник вважав третю стадію вершиною економічного розвитку націй. Ліквідація на цій стадії «панування грошей та капіталу» перетворює, на думку вченого, ринкову економіку на справедливий устрій, «доброчинне суспільство», засноване на довірі та високих моральних якостях громадян. Метою цього суспільства є задоволення наперед визначених потреб людей, рівність та справедливість. Б. Гільдебранд, як і В. Рошер, був переконаний, що досягнення такого суспільного ідеалу можливе лише еволюційним шляхом під керівництвом держави. Захищаючи принципи ринкового господарювання, виступив з критикою утопічного соціалізму, а,

розмірковуючи над «уроками історії», вчений захищав недоторканість приватної власності як «потужного двигуна розвитку людського духу», який робить можливим індивідуальну різноманітність та розвиток [17, с. 296].

Найбільш радикальні думки по відношенню до класичної політичної економії висловив К. Кніс, який взагалі заперечував можливість існування економічної теорії як науки. Він вважав, що наука може існувати тільки там, де є певна повторюваність досліджуваних явищ [18]. Але ж кожна нація має свій унікальний (неповторний) шлях розвитку господарства і тому повторюваність неможлива, економічні явища за своєю суттю недоступні пізнанню, а вчені-економісти можуть лише спостерігати їх та давати їм моральну оцінку. Дослідник наголошував на тому, що вчені здатні описати виникнення та розвиток економічних процесів та явищ, але не в змозі здійснити відповідні узагальнення в силу унікальності та неповторності господарського розвитку різних народів. Аналізуючи господарський устрій кожної нації як результат її історичної еволюції, що зазнає постійних змін, К. Кніс стверджував, що можна говорити про існування лише аналогій та відносних причинностей, зумовлених конкретними обставинами.

Таким чином, завдання науковців він вбачав у фактозбиранні та описі генезису економічних процесів та явищ. Вчений наголошував на необхідності аналізу господарської еволюції народів у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами їх суспільного буття, стверджував, що людська поведінка детермінована національними ознаками, оскільки кожна людина є насамперед представником певної нації, якій апріорі притаманні певні риси (наприклад, англійцям – ощадливість, почуття станової ієрархії, національна гордість; французам – прагнення до рівності, насолоди, новацій; німцям – старанність, почуття справедливості, гуманізм) [18]. Тобто, господарська поведінка окремої особи не зводиться до егоїстичних прагнень і визначається ментальністю народу, мораллю та чинними законами. К. Кніс довів, що спостереження за економічним розвитком різних народів робить можливим емпіричні узагальнення та вплив на економічні явища і процеси шляхом

розробки економічної політики, спрямованої на досягнення суспільно важливих цілей.

Отже, представники старої історичної школи в Німеччині, сприйнявши основні наукові цінності концепції «національної економії» Ф. Ліста, сформулювали альтернативне класичній політекономії методологічне підґрунтя економічного аналізу. Вони звернули увагу на відносну цінність економічного знання, еволюцію понять, оцінок і теорій у процесі історичних та інституційних змін; вказали на необхідність використання історичного методу дослідження. Німецькі дослідники обґрунтували економічну роль держави у країнах, які потребують мобілізаційних зрушень нації для трансформування економіки. Водночас, представники цієї школи не зробили навіть спроби, користуючись історичним методом дослідження, побудувати цілісну економічну концепцію, альтернативну класичній. Вони, перш ніж перейти до будь-яких узагальнень, намагалися зібрати весь фактичний матеріал про відповідні події в попередній період і в теперішній час і були впевнені, що такий метод дозволить їм зробити висновки більш ґрунтовними, ніж «холодні і байдужі» до людини дедуктивні побудови англійців [138, с. 49].

Подальші розробки методології вивчення господарської системи та особливостей її національної еволюції здійснили представники нової історичної школи (Г. Шмоллер [464], К. Бюхер [216, с. 61], Л. Brentano [66]). Їх погляди відрізняла менша радикальність по відношенню до об'єктивності і універсальності в економічній науці. Як і інші адепти німецької школи, вони теж заперечували можливість створення універсальної економічної теорії, але не відкидали наявності об'єктивних економічних законів, вважаючи, що такі закони можна вивести не абстрактно-дедуктивними методами, а за допомогою конкретно-історичних і статистичних досліджень. Важливими для нашого дослідження відмітними особливостями підходу вчених-представників нової історичної школи були акценти на вивченні конкретних

господарських об'єктів і установ, а не господарства в цілому, та на взаємопереплетінні моральних, економічних та психологічних факторів.

Нові економічні явища суспільного життя країни після її об'єднання у 1871 р. в єдину Німеччину породжували нові проблеми, які, на думку нового покоління німецьких вчених, не могли бути вирішені з позицій класичної політичної економії та маржиналізму, а тому вимагали неортодоксального підходу [104].

Нова історична школа відобразила підвищену увагу науковців до соціальних інституцій, насамперед до держави як гаранта еволюційного розвитку суспільства, досягнення загальнонаціональної мети та соціальної рівноваги. Слід підкреслити, що, визначаючи правовий порядок основою історичного розвитку, вчені надавали важливого значення дослідженню правових норм, їх впливу на економічні відносини та господарський механізм. У конкретних економічних явищах вони вбачали відображення та матеріалізацію соціальної психології народу як головної рушійної сили розвитку суспільства.

На відміну від старої історичної школи, нова школа не була однорідною і розпалась з самого початку на дві течії: 1) консервативну (очолив Г. Шмоллер – прихильник традиційних підвалин німецького суспільства, монархії та націоналізму); 2) буржуазно-ліберальну (очолив Л. Brentano – прихильник поступового реформування буржуазного суспільства шляхом розвитку профспілкового руху та досягнення «класового миру»). Означені платформи обох лідерів обумовили вибір тематики економічних досліджень, підходи до розуміння сутності господарства, ролі держави в суспільному житті тощо.

Лідер консервативного напрямку Г. Шмоллер заперечував плідність теоретичних узагальнень та абстрактно-дедуктивного аналізу класичної та неокласичної теорії, трактуючи останню «не більш ніж попереднім нарисом загальних причин економічного життя» [464, с. 85]. Відстоював історичний метод аналізу, вимагав від дослідників опису фактичної господарської

поведінки, історико-статистичних розробок, спостережень, «витонченого дослідження фактів», класифікації та аналізу, які роблять можливим пізнання економічних закономірностей та пояснення причинно-наслідкових зв'язків. Вчений підкреслював «...особливо важливо з'ясувати передовсім виникнення окремих господарських інститутів, а не всього народного господарства...» [464, с. 208].

Г. Шмоллер визначав політичну економію як науку, покликану вивчати людську діяльність, спрямовану на задоволення різноманітних потреб. Стверджуючи, що економічна теорія не може ігнорувати людські вчинки, він звертав увагу на різноманітність спонукальних мотивів людської діяльності, обґрунтував необхідність міждисциплінарного підходу, встановлення наукових зв'язків політичної економії з політикою, соціологією, економічною історією з метою аналізу мінливих дій соціальних груп, які мають культурні, економічні, географічні та етичні відмінності.

Г. Шмоллер одним із перших в економічній науці запровадив «етичний принцип» у економічні дослідження, стверджував, що господарське життя нації визначається не лише природними та технічними, але у першу чергу, моральними факторами та «духовними силами людей» [464, с. 132]. У центрі власної концепції поставив «спільність мови, історії, звичаїв та ідей», яка, на його думку, глибше за економічні чинники пов'язує між собою суб'єктів господарювання. Вчений стверджував, що кристалізована у звичаях і праві морально-духовна суспільна свідомість здійснює вплив на всі вчинки людей, а значить і на господарську діяльність також.

В своїх працях Г. Шмоллер робив особливий акцент на ролі господарського етосу (це безумовні ціннісно-нормативні уявлення щодо господарської діяльності та особистих якостей суб'єктів господарювання), на моральних і правових рамках, в яких функціонує економіка. Згідно з його поглядами, процес суспільного та економічного розвитку полягає в поступовому підпорядкуванні правовим і моральним нормам (право приватної власності, заборона рабства та расової дискримінації і т.д.) всіх

сформованих суспільних відносин між людьми. Так, наявність господарського етосу є необхідною умовою для існування вільного обміну грошового обігу, поділу праці і інших характеристик ринкової економіки, тобто всі економічні відносини є похідними від етичних і правових аспектів.

Важливим елементом наукового підходу Г. Шмоллера є його вчення про роль держави, установи, яка б у своїй діяльності була над інтересами різних соціальних груп і класів. На його думку, саме держава створює значну частину господарського етосу (перш за все те, що пов'язано з правовою підсистемою). У вченні про господарський етос можна побачити зачатки концепцій старого та більш виразніше нового інституціоналізму: саме поняття господарського етосу близьке до визначення неоінституціоналістами категорії «інституційне середовище», а опис ролі держави схожий на трактування деякими новими інституціоналістами цієї установи як організації, що відповідає передусім за специфікацію і захист прав власності [464, с. 218].

У відомій «суперечці про метод» з представником австрійської школи маржиналізму К. Менгером [280, с. 59-288], Г. Шмоллер відстоював конкретно-історичні методи дослідження і значимість індукції, пріоритет соціального цілого, культури, соціуму над діями окремих людей, в яких не знищено етичне, ціннісне начало [464, с. 89]. Він протиставляв ці аспекти пріоритету дедукції, принципу методологічного індивідуалізму та ідеї про універсальність людської природи, як це бачив К. Менгер.

Саме утвердження принципу індуктивного емпіризму в якості методологічної домінанти спонукало Г. фон Шмоллера до участі у тривалій публічній методологічній дискусії з науковим опонентом. Обидва науковці репрезентували різні, якщо не сказати протилежні, методологічні підходи й навіть традиції. В історію економічної науки ця методологічна полеміка увійшла як славнозвісний «спір про метод» (Methodenstreit), що точився навколо основної методологічної дилеми – емпіризм чи аналітика. У 1883 р. К Менгер опублікував працю «Дослідження про метод соціальних наук та

політичної економії в особливості», де розкривав фундаментальні проблеми пізнання в соціальних науках та виклав власні методологічні пріоритети, зрозуміло, відмінні від методологічних позицій нової історичної школи. Вчений послідовно захищав методологічні позиції теоретичного аналізу, відводячи при цьому методології історичної наукової школи другорядне значення. Натомість Г. фон Шмоллер на це відповів полемічною рецензією у редактованому ним «Щорічнику».

«Спир про метод» відіграв позитивну роль у подальшому розвитку методології економічної науки. К. Менгер і Г. фон Шмоллер були представниками різних методологічних підходів до аналізу господарської системи, які вони послідовно відстоювали не тільки у рамках «спору», а й поза ним. Варто зазначити, що наукові опоненти намагалися зрозуміти суперечності в методології, і інколи погоджувалися з правильністю поглядів і наукових досягнень один одного. Кожен вчений використовував свій метод як інструмент вирішення поставленого завдання і досягнення мети. Обидва дослідники робили акценти на різних складових науки про народне господарство. К. Менгер відстоював позиції фундаментальної теоретичної науки, оскільки вважав, що саме теорія дозволяє економічній науці постійно розвиватися. Г. фон Шмоллер більше звертав увагу на історію та практику, оскільки дослідити, виявити закономірності господарського розвитку можна на основі глибокого аналізу розвитку суспільства в цілому.

Таким чином, кожен вчений зробив суттєвий внесок і збагатив методологію економічних досліджень, було розроблено нові підходи до аналізу господарських явищ, що дозволило по-новому поглянути на їх розвиток, функціонування, суперечності тощо. «Спир про метод» сприяв появі та розвитку плюралізму і міждисциплінарного підходу в методології економічних досліджень, а також більш глибокому розумінню сутності господарських явищ.

Використання історичного методу дало можливість представникам історичної школи більш глибоко розкрити сутність стадій господарського

розвитку. Так, К. Бюхер [216, с. 61-75], обравши як критерій періодизації тривалість шляху товару від його безпосереднього виробника до кінцевого споживача, виділив наступні стадії розвитку господарства: 1) домашнє господарство, коли продукти споживаються там, де зроблені; 2) міське господарство, в якому присутні виробник і споживач – різні суб'єкти, але на шляху товару від одного суб'єкта до іншого не виникає ніяких посередників; 3) народнє господарство (зріле ринковє господарство), на цій вищій стадії розвитку велику роль відіграють фінансові ринки та установи. Вчений був переконаний, що справжній капіталізм існує лише на останній стадії, яка характеризується найповнішою реалізацією таких економічних категорій, як капітал і процент. Він виходив з того, що еволюція форм обміну супроводжувалась вдосконаленням промислового виробництва та сприяла поширенню сфери впливу капіталу, аж до повного охоплення ним національної економіки.

Лідер ліберально-буржуазної течії нової історичної школи Л. Brentano, також заперечував існування універсальних законів економічного розвитку, наголошуючи на тому, що теоретична економія не має прикладного практичного значення і є другорядною порівняно з безпосереднім спостереженням та описом «навіть найнезначніших явищ економічного життя» [66, р. 12]. Він визначав провідну роль етичних та правових чинників господарського розвитку.

Відомий своїми дослідженнями питань, що стосуються праці та заробітної плати, Л. Brentano [66, р. 43] набагато десятиліть випередив ідеї кейнсіанців з приводу позитивних аспектів високого рівня заробітної плати для економіки. Вчений вважав, що, по-перше, висока заробітна плата позитивно впливає на стимули до праці і, тим самим, сприяє підвищенню її продуктивності, а, по-друге, стимулює заміну праці машинами та технічний прогрес.

Німецький дослідник підтримував ідеї соціального партнерства та вважав реформи дієвим засобом попередження революційних виступів

пролетаріату та був палким прихильником тред-юніонізму. Він абсолютизував роль профспілок у справі докорінного поліпшення становища робітничого класу і був переконаний, що профспілки здатні захистити свої інтереси без допомоги держави. Однак вчений заперечував уявлення про вище призначення держави порівняно з індивідом. Звертаючи увагу на схильність державних діячів до зловживання владою, Л. Brentano стверджував, що саме особистість, наділена інтелектом та високими моральними якостями, здатна ініціювати корисні для суспільства реформи. Водночас з цим, вчений не був прихильником економічного лібералізму, допускаючи помірні масштаби державного законодавчого регулювання. Він виступав за примусове картелювання у промисловості, розглядаючи монополізацію економіки як оздоровчий захід, спрямований на планомірне пристосування виробництва до попиту та попередження кризових явищ у економіці.

Ідеї німецької історичної школи щодо розуміння сутності господарства отримали подальший розвиток у працях представників економічної соціології кінця XIX – початку XX ст. М. Вебера [125] і В. Зомбарта [466, с. 24-31], які запропонували свою оригінальну теорію генезису капіталізму.

На думку більшості сучасних дослідників, нова історична школа досягла вершини свого розвитку у творчості М. Вебера, який системно аналізував процеси історичного розвитку та прагнув створити синтетичну концепцію генезису західної цивілізації. Осмислення теоретичної спадщини німецьких мислителів XIX ст. та дослідження в сфері впливу Реформації на господарський перелом у Європі дали йому змогу поглибити методологію аналізу економічних процесів і явищ, звільнивши її від націоналізму та односторонності історичного методу попередників. Вчений був схильний вважати проблеми політичної економії односторонніми, віддаючи перевагу більш широким і загальним проблемам.

Повернувшись до традицій абстрактно-логічного аналізу, з заперечення якого почала свій розвиток німецька історична школа, М. Вебер визнавав

підпорядкованість розвитку економічного життя різних народів деяким загальним законам, які неминуче торують собі шлях незважаючи на усі особливості конкретно-історичних обставин та національно-культурних традицій.

На відміну від інших представників наукової школи, які відводили провідну роль державі, вчений розглядав суспільство як сукупність вільних індивідів, пояснюючи соціально-економічні процеси і явища на основі індивідуальних мотивів господарської поведінки. Разом з тим він визнавав існування суперечностей між індивідуальними а суспільними інтересами, покладаючи на державу важливі функції з їх врегулювання.

Його концепція «ідеальних типів» - це концепція певних теоретичних схем, абстрактних конструкцій історичного процесу, які він формує з метою осмислення конкретних фактів історичного розвитку. М. Вебер трактував «ідеальні типи» як штучну побудову, що полегшує виявлення економічних закономірностей. При цьому він звертав увагу на наявність в них елементів реальності, які використовуються як знаряддя аналізу, перетворюючись у логічні поняття (дефініції «економічний обмін», «економічна людина», «феодалізм», «капіталізм»). Зіставлення реальних фактів з абстрактною теоретичною моделлю робить можливим, на його думку, виявлення важливих рис та унікальних аспектів, притаманних конкретній історичній дійсності.

Оригінальною є його теорія генезису капіталізму як форми цивілізації, цілісного історико-культурного феномену, рушійною силою розвитку якого виступає раціоналізація суспільного життя. Невід'ємною складовою «капіталістичного духу» вчений вважав господарську поведінку, засновану на раціональному зіставленні користі і витрат. Дослідник стверджував, що висока раціональність капіталістичної системи нав'язує примусові норми діяльності, які для багатьох людей означають втрату свободи, знеособлення, рутинізацію діяльності. Надії на попередження розвитку бюрократизму пов'язував з виникненням нових суспільних інституцій, здатних поєднати

творчу діяльність та управлінські здібності у специфічній для певної людини формі.

М. Вебер пов'язав генезу капіталізму з радикальною зміною типу суспільних зв'язків, серед яких виділив два їх типи: по-перше, природну спільність – суспільство, що будується на основі общинних, родоплемінних і патерналістських відносин (традиційних зв'язків) між людьми, а, по-друге, громадянське суспільство – суспільство, що будується на основі добровільного формування зв'язків між громадою і людьми, вільного від тиску громади або роду.

Капіталізм як господарська система можливий лише у громадському суспільстві. Тому його генеза пов'язана з руйнуванням природної спільності. На думку вченого, таке руйнування було викликане поступовим поширенням крайніх напрямів протестантизму (одного із провідних напрямків християнства, сукупності доктрин і сект, які виникли у ході Реформації, що розпочалась у XVI ст. як внутрішній церковний рух протесту проти продажу індульгенцій, демонстративного споживання та розкоші церковної ієрархії) – кальвінізму (однієї з систем віровчення в протестантстві, яку сповідує значна частина протестантських церков різних деномінацій), пуританізму (системи в Англії, що вимагала очищення англійської церкви від старих католицьких обрядів) тощо. Етика даних конфесій орієнтувала їх прихильників на досягнення максимального успіху в господарській діяльності. Критерієм, що дозволяє визначити, хто куди зумовлений, якраз і є успіх у господарських справах, конкретно вимірюваний сумою нагромадженого капіталу. Ця теорія М. Вебера має значення і є основою для дослідження зв'язків між релігією та економікою.

Таким чином, на думку вченого, на певному етапі історичного розвитку Європи унікальне поєднання певних течій духовного життя та матеріальної зацікавленості зробило можливим появу нової системи мотивації індивідів, заснованої на позитивному моральному санкціонуванні ощадливості та нагромадженні капіталу, аскетичному способі життя, систематичному і

раціональному прагненні до отримання законного прибутку як наслідка високого професіоналізму, специфічних рис людського характеру (працелюбності, вірності слову, порядності, чесності, старанності, пунктуальності, діловитості, ощадливості).

Методологію нової історичної школи розвивав також учень Г. Шмоллера В. Зомбарт, який в своїх ранніх працях виступав прихильником теоретичної системи К. Маркса. У більш пізніх роботах відійшов від марксистських ідей і виступив з критикою матеріалістичного розуміння історії, класової боротьби та диктатури пролетаріату. Визнання В. Зомбарта принесло його дослідження «Сучасний капіталізм. Історико-систематичне дослідження загальноєвропейського економічного життя від його зародження до сучасності» (1902). Центральне місце в праці займає аналіз походження та форм розвитку капіталізму, система господарських цінностей, притаманних різним стадіям його еволюції, які розкриті на підґрунті економічної соціології.

В. Зомбарт розмежував поняття «господарська система» - це, на його думку, абстрактно-теоретична конструкція, позбавлена історичної специфіки і призначена для систематизації емпіричних фактів, та «господарська епоха» - реально існуюча господарська система.

Структуру господарської системи вчений характеризував поєднанням трьох груп факторів: субстанції (технологічного способу виробництва), форми (суспільних відносин) і спонукального мотиву розвитку (господарського духу). Базуючись на цих міркуваннях, він виокремив три групи найважливіших чинників еволюції господарської системи: техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні (суспільна свідомість, мислення та ідеологія).

В. Зомбарт був переконаний, що фактори, які зумовлюють господарську діяльність, знаходять свій вияв у певних інституціях, дослідження яких робить можливим виокремлення своєрідних рис того чи іншого економічного устрою. Він дослідив еволюцію капіталізму на основі

вивчення «історії духовного розвитку сучасної економічної людини». Завдяки В. Зомбарту термін «капіталізм» став загальноживаним. Аналізуючи розвиток європейського капіталізму як органічний цикл з еволюційними фазами, вчений виокремив: ранній капіталізм (стадію його народження, молодості), розвинений капіталізм (стадія зрілості) і пізній капіталізм (стадія старості). Він трактував стадії економічного розвитку капіталізму як вираження певних форм господарської діяльності, спрямованої на збільшення багатства, особливо у грошовій формі. Водночас зрілий капіталізм В. Зомбарт визначав як господарську систему, підпорядковану виробництву виключно заради прибутку. Він дослідив особливості «капіталістичного духу» як рушійної сили господарського розвитку націй.

Не заперечуючи впливу на виникнення капіталізму таких факторів, як переселення народів, колонізації, відкриття родовищ золота та срібла, розвитку техніки та технологій, він відстоював необхідність аналізу суспільних процесів і явищ з позицій розвитку «духу». Останній вчений трактував як реальну силу, яка втілює буття у певну історичну епоху. Разом з тим дослідник усвідомлював складний та неоднозначний взаємозв'язок «капіталістичного духу» і «капіталістичної системи». Відмовившись від спрощеної інтерпретації каузальних залежностей між ними, виступив з критикою як марксистської теорії, так і концепції «протестантської етики» М. Вебера. У складі «капіталістичного духу» В. Зомбарт виділяв: по-перше, дух підприємництва, пов'язаний із грандіозністю ініціатив, багатством ідей, жадобою грошей, насильством, авантюризмом, героїзмом тощо; по-друге, бюргерський (міщанський) дух, в основі якого лежать бережливість, скромність, уміння рахувати та заощаджувати, працьовитість, поміркованість, схильність до раціоналізації.

Дослідник визначив підприємництво як прагнення до «нескінченного», до самовизначення і влади, яка у сфері матеріальних прагнень рівнозначна збільшенню суми грошей: «...прагнення до влади і прагнення до грошей

переходять одне в одне – капіталістичний підприємець прагне до влади, щоб здобувати (прибуток) і здобуває, щоб добитися влади...» [466, с. 24-31].

В. Зомбарт виокремив шість основних типів капіталістичних підприємців: 1) розбійників, особливо учасників військових походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами; 2) феодалів, зайнятих комерцією (продажем вовни, зерна, гірничою справою); 3) державних діячів, які сприятимуть розвитку торговельних і промислових компаній; 4) спекулянтів (засновників акціонерних товариств, банкірів, лихварів, біржових гравців); 5) купців, які вкладають торговельний капітал у процес виробництва благ; 6) ремісників, які поєднують в одній особі майстра і комерсанта [466, с. 24-31]. До підприємців, які переважали на ранніх стадіях еволюції капіталізму, вчений відносив три перші типи, стверджуючи, що на зрілих етапах типовими є три останні, так звані «мирні» типи, в першу чергу, фабриканти. Він не абсолютизував ці відмінності, стверджуючи, що видатні підприємці поєднують у собі, як правило, відокремлені типи. Найважливішими функціями підприємців В. Зомбарт вважав: по-перше, організаторську, засновану на вмінні підбирати та об'єднувати фактори виробництва в працездатне ціле; по-друге, збутову, яка передбачає уміння вести переговори, завойовувати довіру та спонукати до купівлі запропонованих товарів; по-третє, облікову, пов'язану з точним кількісним підрахунком та зіставленням затрат і результатів.

Німецький дослідник запровадив в економічну теорію поняття «економічної кон'юнктури», протиставивши вчення про її коливання марксистській теорії криз. Стверджуючи, що теорія криз має бути розширена до теорії кон'юнктури, вчений пов'язав ритмічний рух капіталістичної економіки з розвитком підприємництва та очікуванням прибутків, здатними породжувати спекулятивне піднесення та укрупнення виробництва. Розширення виробництва, яке з часом наштовхується на диспропорції між переробними і видобувними галузями, а також між обсягами грошового та

основного капіталів, на думку вченого, неминуче породжує спад господарської активності.

Отже, В. Зомбарт стверджував, що чергування періодів піднесення і періодів спаду є необхідною передумовою розвитку «капіталістичного духу». Так, у період піднесення розвивається спекулятивно-користолобна складова, пов'язана з новаторством та ризиком, а в період спаду – розрахункова, організаційна, спрямована на внутрішнє вдосконалення капіталістичної системи та вибір найефективніших форм господарювання. На відміну від марксистів, вчений був переконаний, що раціоналізація грошового обігу, концентрація виробництва та централізація капіталу, а також свідоме прагнення підприємців до стабілізації кон'юнктури, пов'язані з розвитком монополістичних тенденцій, згладжують циклічні коливання капіталістичної економіки, спрямовуючи її розвиток у бік гармонійного устрою, позбавленого антагоністичних суперечностей. Вчений обґрунтував можливість еволюційного прогресу капіталізму, його мирного переростання в соціалізм.

Виступивши одним із авторів теорії організованого капіталізму, В. Зомбарт стверджував, що в майбутньому на зміну ліберальному суспільству прийде устрій, заснований на етатизмі, планомірності, корпоративізмі, ієрархічності, принципі фюрерства (концепції режиму правління в майбутній німецькій тоталітарній державі), автаркії (самодостатності, самозадоволеності, в економічних відносинах – створення замкненого господарства в рамках окремої капіталістичної країни, що веде до розриву традиційних економічних міжнародних зв'язків (існувала в докапіталістичних формаціях в умовах натурального господарства)), підпорядкуванні індивідуальних інтересів державним. Започаткував концепцію «соціального плюралізму», згідно з якою розвиток суспільства відбувається не шляхом зміни господарських систем, а шляхом їх співіснування, приєднання основних елементів нового устрою до попередніх.

Таким чином, В. Зомбарт був переконаний, що капіталістичне суспільство прямує до нової, змішаної, господарської системи, в якій будуть гармонійно поєднуватись приватні, кооперативні, суспільні, колективні, великі та дрібні, селянські й ремісничі господарства, а розвиток різних укладів та посилення впливу держави сприятимуть трансформації капіталізму в стабільне та високоефективне суспільство майбутнього.

Слід підкреслити, що праці М. Вебера та В. Зомбарта стали важливим внеском у розвиток історичної традиції в політичній економії, започаткувавши дослідження морально-етичної природи суспільно-історичних процесів, менталітету нації як визначального чинника економічної поведінки, інституційних рамок господарської діяльності та факторів їх зміни.

В цілому, методологічні особливості та теоретичні висновки історичної школи позитивно вплинули на подальший розвиток економічної думки. Так званий «бунт проти ортодоксії» та критичне переосмислення основних ідей класичної школи сприяли подальшому розвитку економічної теорії на шляху збагачення теоретико-методологічного арсеналу дослідження господарських процесів та явищ.

Застосування принципу історизму та системного підходу до аналізу процесів господарського життя збагатило інструментарій економічних досліджень. Формування історичної школи спровокувало спір про методи пізнання економічних процесів, який висунув вимогу «вперше чіткого і критичного усвідомлення самої проблеми методу економічних досліджень» [135, с. 67]. Виявлення специфічних особливостей інституційної структури та форм організації реальних економічних систем, способів існування та розвитку національних економік у різні історичні проміжки часу знайшли відображення в інституційному напрямі дослідження господарства. Аналіз суперечностей ринкової економіки сприяв усвідомленню обмежень ринкового механізму саморегулювання, що дало змогу задовго до Дж. М. Кейнса порушити питання про необхідність державного регулювання

економічних і соціальних процесів. Заперечення революційних методів вирішення соціально-економічних проблем та обґрунтування еволюційного розвитку капіталізму на шляху його поступового реформування вплинули на формування концепцій «змішаної економіки», «організованого капіталізму», «державного соціалізму» ХХ-го століття, справивши конструктивний вплив на економічну політику європейських держав.

Натомість відмова від абстрактних узагальнень та нерозуміння єдності логічного й історичного методів наукового аналізу, невизнання закономірного характеру економічного життя суспільства, акцент на емпіричному підході та вивченні конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн, гіпертрофованість ідей унікальності та неповторності «німецького національного духу» значно знизили науковість концепцій багатьох представників історичної школи, збіднивши спектр їх наукових досліджень, які не змогли виокремитись у завершену доктрину, альтернативну класичній.

Попри це досягнення представників німецької політичної економії сприяли пробудженню інтересу вчених інших країн до самостійного застосування історичного методу в економічній науці та здійснення історико-економічних досліджень в сфері господарства. При цьому зарубіжні дослідники не просто копіювали німецьких авторів, а йшли власним шляхом, залишивши після себе цікаві праці, які і сьогодні вражають фундаментальністю та глибиною аналізу. В Італії ідеї німецької історичної школи наприкінці ХІХ ст. розвивали Г. Ферреро [6], Г. Сальвіолі [352] та ін., у Франції працювали У. Шевальє, П. Мантута та ін. Так, видатний французький дослідник Ф. Сіміанд [76] у руслі традицій німецької історичної школи приділяв велику увагу культурному змісту господарської діяльності: стверджуючи, що теоретичним висновкам мають передувати нагромадження та класифікація значних масивів емпіричних даних, здійснив оригінальне історико-економічне дослідження заробітної плати. Представник англійської історичної школи А. Тойнбі [373] вперше запровадив у науковий вжиток

термін «промислова революція», здійснивши дослідження господарського перевороту XVIII – початку XIX ст., не заперечуючи важливості дедуктивного методу пізнання, звертав увагу на те, що історичний метод виявив відносність економічних законів. Прикладом застосування історичного методу є і праці англійського мислителя Е. Ешлі, який дослідив господарське законодавство та економічні погляди, стверджуючи, що економічні теорії не можуть мати універсального характеру і бути справедливими для всіх епох і народів.

Таким чином, теоретико-методологічні надбання історичної школи мають важливе значення для наукового аналізу сьогодення. Німецька історична школа виступає як перша спроба осмислення сутності, місця та структури національного господарства загалом. Погляди основних adeptів засвідчують альтернативність економічного мислення, багатство ідей та напрямів розвитку економічних знань в сфері дослідження генези господарства.

3.2. Специфіка вивчення природи господарства прихильниками неокласичного напрямку економічної думки

3.2.1. Дослідження господарських процесів кембриджською школою. А. Маршалл

Фундатором неокласичних підходів до вивчення господарської системи є один із найвидатніших учених в історії економічної науки А. Маршалл [275]. Вчений вважав себе спадкоємцем класичної традиції, започаткованої Д. Рікардо та продовженої Дж. С. Міллем, стверджував, що істини, відкриті

класиками, будуть зберігати своє значення, доки існує світ, систематизував та поєднав теоретичні розробки своїх попередників у плідний синтез.

На противагу методології цілісного аналізу господарства німецькою історичною школою, А. Маршалл у центр наукових пошуків поставив процес вільного ціноутворення як найважливішої риси ринкової економіки. Спираючись на синтетичний підхід та функціональний аналіз, вчений поєднав у єдиній концепції дві групи факторів: ціну попиту, яка впливає з корисності продукту, і ціну пропозиції, що залежить від витрат його виробництва. Перетин на ринку ціни попиту і ціни пропозиції формує, на його думку, середню ціну, яка врівноважує попит і пропонування на певний період. При цьому ринок виступає як високоорганізована інституція, спроможна забезпечити часткову і загальну ринкову рівновагу.

А. Маршалл вивчав економічну науку за Дж. С. Міллем [285] і зберіг зв'язок із класичною думкою через теорію вартості на основі «реальних витрат». Більше того, він ніколи повністю не відмовлявся від глибокого класичного переконання, що економічний добробут залежить від нагромадження капіталу та приросту населення так само, як і від розподілу ресурсів. Розмірковуючи над тим, що найстійкішим стимулом до господарської діяльності є бажання отримати дохід від неї, дослідник стверджував, що «застосування наукових методів аналізу в економічній науці виникає лише тоді, коли уможлиблюється приблизний вимір сили спонукальних мотивів людини ... тією сумою грошей, яку вона готова віддати, щоб отримати натомість бажане задоволення, або, навпаки, тією сумою, яка необхідна, щоб спонукати її витратити певну кількість утомливої праці» [275, с. 213].

На його погляд, саме існування точного грошового виміру найстійкіших стимулів у господарському житті дало змогу економічній науці набагато випередити всі інші суспільні науки. При цьому, вчений звертав увагу на подвійну мету економічних досліджень, покликаних проливати

світло на практичні питання та розвивати «чисту економічну науку» [275, с. 39].

Ідеї А. Маршалла об'єднали навколо багатьох його учнів та послідовників: А. Пігу [326], Ф. Еджуорта [112, с. 336], Д. Робертсона [112, с. 252] та ін. Серед учнів видатного теоретика був відомий англійський економіст Дж. М. Кейнс [210, с. 480].

Віддаючи належне класичній школі, вчений розпочав своє дослідження з виявлення сутності таких категорій, як багатство, капітал, гроші, економічна свобода та економічна конкуренція. Стверджуючи, що всяке багатство «...складається із речей, які прямо чи опосередковано задовольняють потреби людини...» [275, с. 191], запропонував власну класифікацію благ, до яких відносив матеріальні блага, якими людина володіє на правах приватної власності, ділові і професійні зв'язки та організацію підприємства.

На відміну від А. Сміта, вчений підкреслював, що багатство створюється не лише в сфері виробництва, але й у сфері послуг. Розмірковуючи над сутністю дефініції «капітал», А. Маршалл виокремив дві її найважливіші складові: здатність виробляти і здатність нагромаджувати. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує думка дослідника щодо здібностей людини як засобів виробництва. В такому розумінні вони так само важливі, як і будь-який інший вид капіталу. Аналіз ролі та значення «людського капіталу» дав змогу вченому відмовитись від рикардівського трактування динаміки економічного зростання.

Рушійною силою розвитку суспільства А. Маршалл вважав економічну свободу і конкуренцію. Він звертав увагу на те, що «...самостійність і звичка кожного самому обирати свій власний шлях, віра у власні сили, обачливість і разом з тим швидкість у виборі рішень та суджень, звичка передбачити майбутнє і визначити курс дій з урахуванням далеких цілей...» є факторами, які спонукають людей як до конкуренції, так і до співробітництва. Разом з тим, він вважав, що «термін «конкуренція» відгонить значним присмаком

зла, він став припускати певну долю егоїзму та байдужості до добробуту інших людей», тоді як вираз «свобода виробництва і підприємництва», або «економічна свобода» є більш вдалим, оскільки «не пов'язаний з моральними рисами, добрими чи поганими, а відображає той незаперечний факт, що для торгівлі та промисловості нашого часу характерні більша самостійність, більша передбачливість, більш твердий і вільний вибір рішень» [275, с. 159].

Для методології дослідника характерні: по-перше, мікроаналіз та дослідження спонукальних мотивів економічної діяльності з позицій «чистої економічної теорії», ідеальних моделей господарювання, заснованих на «досконалій конкуренції»; по-друге, еволюціонізм, що ґрунтується на визнанні поступовості, спадкоємності, неперервності розвитку господарського життя та економічної думки; по-третє, спроба інтегрувати в єдину теорію найважливіші здобутки маржиналізму, класичної та історичної шкіл.

Здійснений А. Маршаллом аналіз ринкової рівноваги та рівноважної ціни став фундаментальною складовою неокласичної теорії. Наголошуючи на тому, що проблеми розподілу набагато складніші, ніж вважали економісти минулого, вчений стверджував, що «джерелом доходів всіх факторів виробництва в міру граничних послуг, які вони надають, є національний дивіденд» або національний дохід. Виокремлюючи у якості факторів виробництва землю, працю, капітал та організацію, науковець звертав увагу на те, що «у певному розумінні є лише два фактори виробництва – природа і людина. Капітал і організація є результатом роботи людини, яка здійснюється за допомогою природи і спрямовується її здатністю передбачати майбутнє і її готовністю потурбуватися про майбутнє». Здійснений ним аналіз взаємозв'язку факторів виробництва дав змогу визначити їх подвійну функцію, пов'язану з тим, що фактори виробництва часто конкурують за зайнятість та формують сферу зайнятості один для одного.

Таким чином, А. Маршалл дійшов висновку, що національний дохід, який є результатом функціонування всіх факторів і який зростає разом зі збільшенням пропозиції кожного з них, є також єдиним джерелом попиту на будь-який з факторів виробництва. Стосовно природи доходів дотримувався погляду, що заробітна плата є винагородою за негативні емоції робітників, пов'язані із важкістю праці. Він аналізував поведінку робітника як раціонального суб'єкта, який оцінює свою участь у виробництві через зіставлення доходів і витрат, пропозицію праці узалежнював як від демографічних факторів, так і від суб'єктивних оцінок тягаря праці. Прибуток в господарстві, за А. Маршаллом, складається з двох самостійних видів винагороди факторів виробництва: підприємницького доходу та процента. Підприємницький дохід він трактував як винагороду за підприємницьку діяльність, компенсацію негативних емоцій, пов'язаних з ризиком, конкуренцією, невизначеністю, страхом та виробництвом, орієнтованим на невідомий ринок. Серед найважливіших рис підприємця дослідник виокремив: уміння передбачати загальні тенденції розвитку виробництва і споживання, здатність до тверезих суджень і сміливого ризику, досконале знання тонкощів власного бізнесу, уміння керувати людьми, стимулювати їх підприємливість та ініціативу, здатність здійснювати дієвий контроль над підприємством, забезпечуючи послідовність та єдність дій. Розвиваючи цю тезу, вчений поділив усіх підприємців на дві категорії: тих, хто йде уторованим шляхом і отримує винагороду у вигляді нормального прибутку, який входить до витрат виробництва і є винагородою висококваліфікованої категорії учасників виробництва, і тих, хто відкриває нові та покращені методи господарювання, отримуючи додатковий дохід. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує концепція «квзіренти», тобто ренто подібного доходу.

Вчений взяв за основу ідею класиків, згідно з якою фіксований запас та відсутність замінників земель у сільському господарстві перетворює винагороду за надання послуг землі у рентний дохід та поширив це

твердження на всі види ресурсів, які є, на його погляд, фіксованими для коротких періодів. Тобто за цих умов будь-яке підвищення попиту сприятиме зростанню ціни, що робить можливим отримання додаткового доходу як різниці між новою ціною і витратами виробництва (в тому числі нормальним прибутком), для таких періодів доходи, здобуті з цих засобів виробництва перебувають в такому самому відношенні до вартості (створеного з їх допомогою продукту), як і сама рента [275, с. 94]. Процент на капітал є «винагородою за втрати, з якими пов'язане очікування майбутнього задоволення від матеріальних ресурсів», при цьому А. Маршалл, на відміну від Н. Сеніора [112, с. 266; 123, с. 8], стверджував, що «процент можна вважати винагородою за очікування, а не за утримання», оскільки «нагромадження багатства зазвичай є результатом відстрочки задоволення або результатом його очікування» [275, с. 34]. Узалежнюючи величину процента від суб'єктивних оцінок власників капіталу, вчений був переконаний, що поки людська натура зберігає свої одвічні властивості, кожне скорочення процентної ставки здатне спонукати багатьох людей зберігати менше, а не більше. Саме ця ідея знайшла свій подальший розвиток у теорії державного регулювання економіки видатного вченого ХХ ст. Дж. М. Кейнса.

Слід відмітити, що запропонований А. Маршаллом аналіз найважливіших економічних категорій дослідження господарських процесів в суспільстві базувався на дослідженні моделі досконалого конкурентного ринку. Разом з тим, практика розвинених країн демонструвала посилення монополістичних тенденцій у розвитку економіки. Звернувшись до аналізу цих процесів, дослідник розглядав монополію як окремий випадок на фоні панування вільної конкуренції та відповідного їй механізму ціноутворення. Його заслугою стало розуміння нових неринкових механізмів регулювання господарств, пов'язаних з діяльністю монополій, їх здатністю регулювати обсяги виробництва та ціни з метою максимізації прибутку.

Вчений виходив з того, що монополія негативно впливає на розподіл ресурсів та загальний рівень національного доходу господарства. При цьому застерігав від поспішних висновків щодо діяльності монополій, звертаючи увагу на те, що економія на масштабі та можливості фінансування нововведень приводить до зростання обсягів виробництва та зниження цін.

Наукові погляди А. Маршала та представників кембриджської школи взагалі щодо взаємозалежності та взаємозв'язку особистого та суспільного інтересів у контексті проблеми формування добробуту стали своєрідним відлунням наукових поглядів А. Сміта та одночасно суперечили переконанням С. Сімонді (питання ролі держави в рівномірному розподілі доходу) і І. Бентама (добробут визначається щастям найбільшої кількості людей). А. Маршал, Ф. Еджуорт та А. Пігу прагнули пояснити підвищення добробуту через механізм конкурентного ринку; вивчали структуру благ, суспільний інтерес як суму особистих інтересів. Виходячи з цих переконань, А. Пігу відводив велику роль державі, функцію якої вбачав у втручанні в механізм використання ресурсів і трансферті доходів від багатих до бідних.

Таким чином, концептуальний підхід та основні теоретичні здобутки представників неокласики щодо дослідження господарських процесів суспільного розвитку витримали перевірку часом і займають важливе місце в арсеналі сучасної економічної теорії та історії економічної думки. Разом з тим, більш абстрактний рівень аналізу порівняно з класичною і історичною школами, «обмежена сфера такого аналізу і його крайня віддаленість від практичних проблем» [275, с. 86], сприяли спрощеному сприйняттю людини як раціонального максимізатора та виключенню зі сфери дослідження неокласиків (аж до 30-х рр. ХХ ст.) макроекономічної проблематики та процесів економічного зростання.

3.2.2. Неоліберальний аналіз господарських систем. Соціальне ринкове господарство

Неолібералізм, як течія в економічній теорії, виник в результаті кризи ліберальних традицій на початку ХХ ст. Він увібрав у себе й плідно розвиває основні ознаки класичного лібералізму, зокрема, обстоювання ідей природного порядку та природних прав, тлумачення державного втручання не як заміщення ринкових механізмів, а як допомога ринку та створення необхідних умов для його функціонування, захист конкурентних принципів господарювання; обстоювання ідеї індивідуальної свободи та захист приватної власності на засоби виробництва, розвиток місцевого самоврядування та громадських організацій, децентралізація суспільного розвитку, підтримка політики вільної торгівлі тощо.

Водночас неоліберали, на відміну від своїх попередників-неокласиків, певною мірою модифікують методологічні засади ліберальної концепції. По-перше, вони оцінюють процеси господарського життя з макроекономічних позицій, не обмежуючись мікроекономічним рівнем аналізу. Макроекономічна спрямованість неолібералізму пояснюється зокрема тим, що як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки він виник майже одночасно з кейнсіанством, синтезувавши ідеї неокласики та традиційного лібералізму зі здобутками історико-соціального й інституційного напрямів. По-друге, на відміну від авторів неокласичних теорій економічного зростання, що зосереджували увагу на дослідженні кількісних залежностей процесу відтворення, неоліберали намагалися вивчати якісні зміни та перетворення інституційних умов. Вирішення таких проблем вони вважали достатньою умовою для автоматичного встановлення фундаментальних кількісних пропорцій суспільного відтворення. По-третє, для представників неолібералізму використання граничних величин не є провідним методологічним інструментом, а для німецької школи взагалі не

має самостійного значення, а лише визнається поширеним теоретичним прийомом неокласичної теорії. По-четверте, неолібералізм відрізняється від традиційного класичного лібералізму визнанням можливості коригування державою ринкового ладу і навіть активного формоутворюючого впливу держави на економіку. Однак, на противагу регулюванню в кейнсіанській доктрині, об'єктом цього впливу визнавався не сам процес відтворення, а передусім інституційні основи конкурентного механізму.

Основний зміст неоліберальних концепцій ринкового господарства спробував визначити німецький економіст О. Рюстов у 1932 р., використавши термін «ліберальний інтервенціонізм», під яким розумів державне «втручання не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для прискорення природного процесу розвитку» [16, р. 5]. Лібералізація економіки, використання принципів вільного ціноутворення, провідна роль приватної власності та недержавних структур – основоположні принципи нового економічного лібералізму. Значне місце в неоліберальній концепції відіграє індивід в економічному процесі. Поняття економічної й політичної свободи нероздільні. Ефективність економічної системи безпосередньо пов'язана зі свободою.

Вчення неолібералів повністю дотримується трьох основних принципів лібералізму, але це не єднорідний напрям економічної думки. Тракткування й механізм реалізації зазначених принципів у працях неолібералів мають розходження, що стало підставою виокремлення найбільш впливових напрямів усередині самого неолібералізму. Маючи подібні цільові настанови, вони розрізняються методологічними принципами, інструментарієм дослідження, оцінкою окремих феноменів господарського життя й ін.

Представники всіх шкіл неолібералів (Ф. Хайек, М. Фрідмен, В. Ойкен, Л. Ерхард, М. Алле) були одностайні в розумінні ролі ринку й тих загроз для нього, які приховані в монополізації економіки й державному інтервенціонізмі. У 30-ті рр. ХХ ст. з метою протидії засиллю кейнсіанських ідей регулювання економіки в деяких країнах були створені неоліберальні

центри, функціями яких стала розробка альтернативних заходів державного втручання в економіку, що сприяли б відродженню і практичному застосуванню ідей економічного лібералізму. Неолібералізм визнає можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку на відміну від кейнсіанського активного державного втручання. Це свідчило про пристосування ідей лібералізму до нової економічної реальності, а значить, про формування нового етапу його розвитку.

Особливе місце в системі сучасних ліберальних течій займають західнонімецька й неоавстрійська школи. Вони оформилися в міжвоєнний період і мали загальні передумови: негативне відношення до практики державного регулювання соціально-економічних процесів; незадоволеність станом економічної науки – невизначеність предмета економічного дослідження. Ліберали-ортодокси в умовах активної етатизації виступали за обмеження державної участі й покладали надії на автоматизм ринку, але не зуміли виробити практичних рекомендацій, що істотно підірвало позиції лібералізму в цілому. Це у свою чергу уможливило широкий розвиток теорій, що обґрунтовували необхідність і бажаність державного втручання, і що ідейно підтримали прихід до влади тоталітарних режимів.

Важливо відзначити, що сучасні ліберали аж ніяк не є прихильниками анархії ринку. Вони дискутують головним чином навколо проблем про сфери й межі державного регулювання. Саме даний аспект, з акцентом на практичну необхідність, стає найважливішим напрямком їхніх робіт. Важливою особливістю неолібералізму є розробка гносеологічних і методологічних проблем економічної науки, формування нових підходів до розуміння соціально-економічних процесів з виходом за межі чисто економічної проблематики.

В умовах досить агресивних викликів 30-х рр. ХХ ст. неолібералам вдалося створити цілісні, самодостатні, альтернативні наукові системи. Незважаючи на наявні розходження в методологічних підходах і висновках, вони не конфліктні, а, навпаки, є прикладом продуктивності ліберальної ідеї,

що дозволяє краще усвідомити дійсні проблеми ХХ ст. і закласти основи для розуміння майбутніх змін. Кожна з наукових шкіл неолібералізму зробила вагомий внесок в теоретико-методологічне обґрунтування розвитку господарських систем.

Англійська (лондонська) школа неолібералізму на чолі з Л. Роббінсом (1898-1984), професором Лондонської школи економіки та одним з керівників популярної у фінансових колах газети «Financial Times» осучаснила класичне трактування завдань і цілей економічної науки, функціонування ринкових механізмів в умовах обмеженості ресурсів. В межах цієї школи її лідером було сформульоване хрестоматійне неокласичне визначення предмета економічної теорії: це людська поведінка як відношення між заданими цілями й обмеженими ресурсами, що мають альтернативні можливості використання. Методологічна концепція вченого одержала назву апріоризму (вчення, теоретичні викладки якого будуються на попередніх знаннях; вчення Канта про пізнання, спирається на його концепцію про створення суджень), яку підтримали авторитетні дослідники-неоліберали Л. фон Мізес [282], Ф. фон Хайєк [403] та Ф. Найт [294].

Ця концепція виходить з того, що будь-яка наука свої кінцеві теоретичні висновки формулює дедуктивним шляхом, користуючись обмеженим набором фундаментальних положень. Разом з тим підкреслюється, що процес встановлення цих положень у природничих та суспільних науках суттєво відрізняється. Представникам природничих наук необхідно розробити інструменти спостереження за досліджуваним об'єктом, провести низку експериментів, обробити отримані результати, що дасть змогу сформулювати базові положення для теоретичних висновків.

В економічній науці подібна процедура неможлива, адже повномасштабний контрольований експеримент в економіці є малоімовірним, а індуктивне узагальнення історичних даних не завжди приводить до формування теорії. Тому Л. Роббінс, визначаючи особливості отримання теоретичних висновків в економіці, сформулював основи

доктрини апріоризму: «...твердження економічної теорії, як і будь-якої іншої наукової теорії, виводяться з набору постулатів. А головними постулатами є всі передумови, що містять в собі прості й беззаперечні дослідні факти, які стосуються того, як рідкісність благ, що є предметом нашої науки, проявляє себе у реальному світі. Основним постулатом теорії вартості є факт, згідно з яким індивіди можуть ранжирувати свої переваги у певному порядку... Основний постулат теорії виробництва полягає у тому, що факторів виробництва існує більше ніж один. Головним постулатом теорії динаміки є той факт, що ми не знаємо напевно, які блага стануть рідкісними у майбутньому... Нам не потрібен контрольований експеримент для встановлення їх обґрунтованості: вони настільки укорінилися у нашому повсякденному досвіді, що достатньо їх просто сформулювати, щоб визнати очевидними» [345; 113, с. 238-242]. Як бачимо, доктрина апріоризму передбачає використання положень, взятих «на віру», побудову теорії на основі базисних аксіом, отриманих в результаті інтроспективного аналізу, які не потребують емпіричної перевірки. Так само відхилялася ідея емпіричної перевірки одержаних висновків та теорії в цілому.

Особливе місце в системі неоліберальних поглядів на розвиток господарства посідала французька (паризька) школа на чолі з Ж.-Л. Рюефом [350] (1896-1978). Останній розробляв проблеми економічного розвитку, грошового обігу, кредиту та міжнародних фінансів в контексті неокласичного лібералізму. Вчений був одним з радників Р. Пуанкаре в період стабілізації франка (1926-1928), фінансовим аташе посольства Франції у Лондоні (1930-1933), у 50-ті рр. ХХ ст. брав участь у розробці теоретичних основ економічної політики Ш. де Голля.

Заходи з лібералізації французької економіки та пропагування ліберальних цінностей забезпечили Ж.-Л. Рюефу значний вплив на економічну політику при трьох республіках. В своїй основній праці «Суспільний порядок» (1945), він обґрунтовував об'єктивно зумовлений соціальний порядок, ринкову цивілізацію, яка проявляється

у саморегулюючому потенціалі ринку на основі процесів врівноваження цін та стабільності грошового обігу в умовах вільної конкуренції.

Ж.-Л. Рюеф стояв біля витоків становлення так званого «економічного дирижизму», тобто втручання французької держави в економіку, передусім у формах націоналізації та планування. Теоретичним поштовхом до цього стала доповідь «Про перешкоди економічній експансії» (1960), яка доводила потребу створення і стимулювання державою заходів ринкової саморегуляції, і була підготовлена групою експертів на чолі з Ж.-Л. Рюефом та директором державних залізниць Л. Арманом. Таким чином було покладено початок формуванню школи французького неолібералізму, до якої належали Е. Малінво [113], С. Кольм, Л. Столерю, майбутній Нобелівський лауреат М. Алле [93].

Останній протягом своєї наукової діяльності намагався зрозуміти фундаментальну структуру економіки, виявити сутнісні фактори економічної системи та механізми її функціонування, досліджував максимальну ефективність економіки й основи економічного розрахунку.

Одна з основних проблем, окреслених в його дослідженнях – це шляхи досягнення і поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості в господарстві. На думку М. Алле, економічна ефективність є вихідною й обов'язковою умовою вирішення усіх соціальних завдань. Умови досягнення ефективності: достатня інформація, децентралізація рішень і самостійність економічних агентів, зацікавленість у реалізації найприбутковіших рішень, конкуренція. На відміну від ефективності, справедливість у розподілі доходів – поняття етичного порядку, тобто суб'єктивне. Розподіл доходів має забезпечувати як достатнє стимулювання ефективності, так і відповідати критерію соціальної прийнятності. Вчений вважав, що економісти помиляються, розглядаючи як критерій економічного прогресу зростання реального валового національного продукту. Треба брати до уваги чистий споживчий реальний дохід на душу населення як єдиний прийнятний критерій. Раніше ринкова економіка трактувалася як єдиний

глобальний ринок, де економічна інформація є доступною для всіх. Модель вченого – це система ринків для різних товарів, причому один і той самий товар може продаватися і купуватися на різних ринках, а тому немає єдиного набору цін, антиринковий обмін здійснюється не одномоментно, а відбувається безперервно – наближає до розуміння основ функціонування реальної сучасної західної економіки. З 1966 р. М. Алле повністю відмовився від моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса [112, с. 55-58]. Як вважав М. Алле, ця гіпотеза зовсім нереалістична, тому він замінив поняття «ринкова економіка» терміном «економіка ринків».

Використовуючи методи економіко-теоретичного і порівняльно-історичного аналізу, вчений доводить, що, по-перше, тільки ринкова, конкурентна організація господарства може бути економічно ефективною і, по-друге, без ефективної роботи економічної системи не може бути реального соціального прогресу. Потрібен пошук соціального компромісу, спрямованого на підтримання мирних і стабільних умов життя у суспільстві, який забезпечується існуванням політичної системи: «це міф, ніби економіка ринків може бути результатом стихійної гри економічних сил і політики *laissez faire*. Реальність полягає у тому, що економіка ринків невіддільна від інституційних рамок, в яких вона працює» [93, с. 43].

М. Алле вважає, що децентралізована і конкурентна організація економіки не протистоїть свідомому втручання суспільства відповідно до плану, основні переваги економіки ринків і переваги свідомої діяльності суспільства за планом, націленим на досягнення більш ефективною і одночасно більш справедливою економіки, можуть сполучатися тільки за такої організації економіки, коли вона, з одного боку, заснована на вільній і самостійній діяльності економічних агентів (індивідів і підприємств) в межах економіки ринків і, з іншого боку, на плануванні інституційних рамок цієї економіки, що забезпечує справедливість у розподілі доходів, соціальне піднесення найбільш спроможних, стабільність і безпеку. Соціальний компроміс визначає і реалізує виключно державна влада, й у сфері економіки

він передбачає: задоволення колективних потреб та їх фінансування, визначення інституційних меж «економіки ринків» (тобто антимонопольне законодавство, законодавство про корпорації, патентне законодавство, закони про соціальне забезпечення, трудове законодавство), реалізацію грошово-кредитної та фіскальної політики.

Праці М. Алле продовжують традиційний для французького неолібералізму структуралістський підхід (означає ті соціальні концепції, в основі яких лежить поняття соціальної структури і ідея того, що суспільство є первинним відносно індивідів) та започатковують новітній інституційний підхід, що спричинив у подальшому виникнення ринково-інституційних досліджень господарського розвитку.

Чиказька школа неолібералізму на чолі з М. Фрідменом [112, с. 316-321], досліджуючи особливості недосконалої конкуренції, основну увагу зосереджувала на поведінці суб'єктів господарювання за умов невизначеності, ризику, інфляційних сподівань, відкривши при цьому шлях монетаристській інтерпретації сучасного неолібералізму та акцентуючи увагу на грошових інструментах впливу на розвиток господарства. Ідеї цієї школи більш детально проаналізовано в наступному параграфі роботи. Слід відмітити, що її засновником вважається економіст, філософ і соціолог Ф. Найт (1885–1972), який визнавав пріоритетне значення «конкурентної економіки». Економісти цієї школи досліджують не стільки загальні, скільки окремі проблеми економічної науки (теорію поведінки, теорію інформації та ін.). Є відповідна специфіка і в методологічних підходах. Згідно з поглядами Ф. Найта, закони економічної науки виводяться на основі логічних суджень, інтуїтивно сформульованих вихідних постулатів. Економічна теорія має розглядати суто економічні процеси, абстрагуючись від технологічних, соціальних, структурних елементів. Вчений вважав, що економічна теорія завжди абстрактна, вона вимушена спиратись також і на інтуїтивне знання.

В своїй основній праці «Ризик, невизначенність і прибуток» (1921), якій розглядається процес створення прибутку, Ф. Найт доводить, що останній це не просто прибуток за управлінські послуги підприємця. В умовах стаціонарної економіки прибуток відсутній, він створюється лише в специфічних господарських умовах. Його отримують ті підприємці, які в змозі передбачати несподівані зрушення в сфері виробництва і обміну, готові йти на ризик.

Ф. Найт пов'язує отримання прибутку з фактором невизначеності. Якщо б майбутнє було відоме, то прибуток був би неможливим. Прибуток – це результат ризику, інтуїції, вдачі; свого роду премія за ризиковану справу, виникає в умовах невизначеності. В нормальних умовах виторг покриває всі альтернативні витрати; прибутку немає, він дорівнює нулю, вважає дослідник.

Відомий французький економіст Р. Барр [108] писав: «Найт уявляє прибуток як компенсацію за ризик, якому піддається підприємець, який бере на себе всю невизначеність перспектив своєї справи». Функція підприємця полягає як раз в тому, щоб спробувати передбачити зміни в динамічній економіці і «направити діяльність фірми так, щоб забезпечити їй прибуток».

В розробці теорії прибутку брали участь багато економістів, так Й. Шумпетер обґрунтував теорію новатора, який отримує прибуток за нововведення. Деякі автори пов'язують прибуток з функцією організації виробництва (А. Маршал [275]), з функцією пристосування до змін. Обґрунтування прибутку базується на аналізі різниць в структурі ринку і форм конкуренції (Ф. Махлуп [112, с. 187-191]). Кожен з підходів не є вичерпним, скоріш за все вони розвивають дослідження один одного. М. Фрідмен виступив одним із подовжувачів ідей «конкурентної економіки», а Дж. Стіглер [78] обґрунтував «принцип виживання» в господарській системі.

Увага до теорій представників чикагської школи зростає в 70-ті рр., що пов'язано з розробкою ними проблем інфляції, які суттєво впливали на господарський розвиток.

Неоавстрійська (віденська) школа неолібералізму (Л. фон Мізес [282], Ф. фон Хайек [402; 404]) поєднала принципи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією. Зазначимо, що англійська та неоавстрійська школи в подальшому інтегруються в єдину неоліберальну течію, чим взаємно збагачуються.

Ця школа генетично успадкувала і розвинула провідні ліберальні економічні ідеї класичної школи політичної економії, традиції неокласичного мікроекономічного аналізу та суб'єктивно-психологічну спрямованість економічних досліджень австрійської школи маржиналізму. Саме це поєднання надало школі надзвичайної своєрідності, де поряд з аналізом переваг вільної конкуренції, уявленнями про економічну свободу і роль держави в економічній системі, значну увагу приділено вивченню психологічних передумов економічної поведінки та суб'єктивних оцінок індивідів. Основна проблематика досліджень Л. фон Мізеса – це захист ринкової економічної системи і радикальна критика соціалізму, питання методології суспільних наук, теорії грошового обігу та економічних криз. Вчений, як засновник неоавстрійської школи та ідейний попередник Ф. фон Хайєка, особливу увагу приділяв розгляду економічних систем, принципів їх організації. Його праці, які розвивали суб'єктивну і ліберальну традиції, з'явилися в той час, коли ідеї школи Дж. М. Кейнса вже домінували, а державне втручання в економіку стало реальністю.

Л. фон Мізес вивчав ринкову економіку, порівнюючи її з соціалістичною та доводячи переваги ринкової. Він вважає капіталізм економікою, заснованою на суверенітеті споживача, який, вибираючи ті чи інші блага, визначає відносні ціни і структуру виробництва. Економічну діяльність здійснюють підприємці, які прагнуть краще задовольнити потреби споживачів з метою отримання максимального прибутку. Ринкова економіка

функціонує як демократія: кожна витрачена грошова одиниця є тим механізмом, який споживач використовує для того, щоб виразити свої переваги і зорієнтувати економічну діяльність виробників. За Л. фон Мізесом, капіталізм не може ґрунтуватися на рівності результатів і навіть на рівності можливостей. Останнє передбачає «поставити в більш невідне становище тих, хто з народження більшою мірою обдарований розумом і силою волі, ніж пересічні люди. Очевидно, це було б абсурдним» [282, с. 61]. Так само нерівність соціальних станів, доходів, прибутків є необхідністю.

Нерівність властива ринковій економіці, визнає вчений, і проблеми, що постають перед індивідами, які не можуть брати участі у виробництві, могли б бути вирішені на основі добродійності, якщо втручання держави в економіку й інфляція не змусять інших індивідів відмовитися від участі в таких благодійних акціях. Труднощі, з якими нібито бореться державне регулювання, є наслідком не капіталізму, а цього регулювання. На переконання Л. фон Мізеса, ніщо не може виправдати втручання в економіку, коли уряд вирішує за індивідів. З цих позицій він критикує будь-яку форму інтервенціонізму, державного втручання в економічне життя. Вчений виступає проти податкового втручання, бо немає нейтрального податку, проти антиінфляційної політики, заснованої на контролі за цінами та заробітною платою, проти встановлення мінімальної заробітної плати, обмеження тривалості праці, довільної грошової політики, контролю за обмінними операціями, політики перерозподілу і соціального забезпечення, протекціонізму.

Будь-яка економічна система припускає, що індивіди прагнуть поводитися відповідно до вимог соціального співробітництва. Вони можуть прагнути до цього через систему вільної участі у виробництві (і, отже, у задоволенні потреб інших індивідів), яка визначає їхні доходи і розміри власності, або вони можуть бути змушені робити це з примусу чи під

загрозою репресій. Такими є відмінності між механізмами співпраці індивідів у ринковій (капіталістичній) та соціалістичній економічних системах.

Критика соціалізму відіграє провідну роль у вченні Л. фон Мізеса. На його думку, в умовах відсутності ринку і, отже, відсутності цін на вироблені товари, неможливо здійснити економічний розрахунок. В умовах відсутності підприємців, що ризикують власними капіталами, а також за відсутності приватної власності, не може бути економічного розрахунку, цін, та ринку. На думку Л. фон Мізеса, соціалізм, або «система запланованого хаосу» поєднує безмежне марнотратство ресурсів через відсутність їх ринкової оцінки та господарську безініціативність внаслідок значної бюрократизації. Соціалістична система «противиться» технічному прогресу через відсутність механізмів і стимулів для впровадження інновацій, а тому не в змозі забезпечити довгострокового економічного зростання та підвищення рівня добробуту населення [282, с. 79]. З іншого боку, відсутність зворотного впливу споживачів на структуру виробництва в умовах централізованого встановлення цін не забезпечує відповідності структури виробництва та структури суспільних потреб. Формується й новий тип «економічної людини», не схильної до підприємництва та ризику, яка в економічній діяльності керується виключно директивами і вказівками центральних органів управління. Вчений вважав, що економічна поведінка має базуватися на раціональних розрахунках цін, витрат, доходів, які можуть мати місце тільки в умовах ринку, а тому передрікав близьку загибель соціалізму.

Дослідження еволюції господарських систем посідало важливе місце у працях Ф. фон Хайєка, одного з найвпливовіших теоретиків неолібералізму ХХ ст. Його ім'я стало синонімом захисту ліберальних цінностей та ідеології індивідуалізму. Специфікою творчого шляху Ф. фон Хайєка стало постійне протистояння провідній інтелектуальній течії свого часу – кейнсіанству.

Дискусія з Дж. М. Кейнсом і його прихильниками з проблем теорії грошей, циклу і капіталу знайшла відображення у працях вченого «Ціни і виробництво» (1931) та «Чиста теорія капіталу» (1942). У 30-ті рр. виходять

«Монетарна теорія і торговий цикл» (1933), «Монетарний націоналізм і міжнародна стабільність» (1937), у яких Ф. фон Хайек передбачив багато положень монетарної теорії М. Фрідмана, а також книга «Прибуток, процент та інвестиції» (1939), де він знову виступає опонентом Дж. М. Кейнса на захист вільного конкурентного ринку [65]. Разом із Л. Фон Мізесом Ф. фон Хайек виступив проти О. Ланге [52, р. 53-71; 112, с. 157-159] та А. Лернера [43, с. 51-61] з критикою економічних перспектив ринкового соціалізму.

У 1974 році Ф. фон Хайек одночасно з Г. Мюрдалем [293] одержав Нобелівську премію з економіки. В такий спосіб був відзначений його внесок у розвиток теорії грошей і економічних коливань, порівняльний аналіз ефективності різних економічних систем, дослідження в галузі правових основ економічної системи, а також «глибокий аналіз залежності економічного, соціального й інституційного феноменів» [402, с. 29; 404, с. 214].

Провідну роль в економічній теорії Ф. фон Хайєка посідає вчення про спонтанний характер ринкового порядку. Сукупність норм та інститутів формують і підтримують основу соціального порядку, але сам він не є породженням свідомої волі й не піддається цілеспрямованому регулюванню. Цей «розширений, або спонтанний» порядок виникає еволюційним шляхом і є необхідним для досягнення сукупності різноманітних цілей, якими керуються індивіди. Вчений вважав, що система, яка виникла спонтанно, природним шляхом, завжди досконаліша за штучно створену. Спостерігається ідейна спорідненість з класифікацією німецького неоліберала В. Ойкена [307; 306; 308] про «природно зростаючий» та «законодавчо встановлений» лад, з тією відмінністю, що В. Ойкен пропагував ідею можливості й необхідності свідомого формування досконалішого суспільного ладу.

Важливою складовою спонтанного порядку є ринок та інститути, на яких він базується, передусім це інститут приватної власності.

Саме за умов ринкового порядку, на думку дослідника, створюється і накопичується більше знань і багатства, а ніж у централізованій плановій економіці. Ринковий порядок розвивається на основі своєї внутрішньої логіки, не маючи нічого спільного з морально-етичними нормами, однак виникає та еволюціонує в результаті взаємодії людей. Він сформувався природним шляхом без будь-якої спрямовуючої сили, але від його існування залежить добробут суспільства, у тому числі свободи особи (гарантії найважливішої ліберальної цінності).

Аналізуючи еволюцію суспільного та господарського розвитку, Ф. фон Хайек розрізняв два принципи регулювання взаємодій між індивідами, що виходили з визнання сутності людини як істоти біосоціальної. По-перше, це регулювання на основі інстинктів, що відображає біологічну природу людини, яке відіграло провідну роль на початкових етапах розвитку людства. По-друге, це взаємодії, що ґрунтуються на правилах «розширеного» порядку, які виникли спонтанно й перетворилися на регулятор людської поведінки в суспільстві й стосуються «чесності, договорів, приватної власності, конкуренції, прибутку й приватного життя» [402; 404]. Ці правила, на відміну від інстинктів, що передаються природним шляхом, поширюються завдяки навчанню, звичкам і традиціям. До моральних норм учений відносить «інститути власності, свободи і справедливості», зазначаючи, що саме «моральні норми і традиції, а не інтелект і розважливий розум дозволили людям піднятися над рівнем дикунів». Подібні положення праць Ф. фон Хайєка підкреслюють наявність потужної інституційної складової у його розумінні ринкової системи господарювання.

Спонтанний ринковий порядок означає, що свідомий контроль над господарським життям та економічна політика, спрямована на отримання певних результатів (повної зайнятості, економічного зростання, боротьби з інфляцією або економічним спадом) неможливі. Пояснюється це тим, що політичні й державні діячі не в змозі врахувати і використати весь обсяг

знань, який необхідний для успішної реалізації економічної політики. Тому втручання у ринковий порядок з метою його реформування або удосконалення, незалежно від намірів тих, хто його здійснює, може мати лише руйнівні наслідки. Участь держави в економічному житті, за Ф. фон Хайєком, зводиться до створення структур, які забезпечують людям найкращі умови для реалізації їхніх власних цілей, тобто вчений підтримує класичну версію «мінімальної держави».

Методологічний індивідуалізм (методологічний принцип, згідно з яким суспільство розглядається як сума індивідів, а вивчення соціальних явищ, процесів і динаміка соціальних груп зводиться до вивчення поведінки складових суспільство індивідів), або атомізм (принцип пояснення єдності і різноманітності світу віним рухом і взаємодією атомів, вчення про дискретну будову матерії) Ф. фон Хайєка – це, власне, відродження менгерівського розуміння народного господарства як сукупності індивідуальних господарств, які реалізують свої приватногосподарські наміри. З цих позицій вченим критикується принцип методологічного холізму (принцип, відповідно до якого «ціле більше суми своїх частин»; вчення про цілісність або «філософія цілісності», розроблені Я. Сматсом на початку ХХ ст.), який наділяє соціальні цілісності якісними характеристиками, відмінними від характеристик господарських одиниць, що їх формують. Якщо К. Менгер цей методологічний підхід пов'язував з історичною школою, то Ф. фон Хайєк з сучасними школами (передусім, кейнсіанством), в яких переважає макроекономічний аналіз.

Крім цього, використовуючи соціологічний підхід (мова йде про те, що сукупність проблем, які розглядаються економічною теорією, не вичерпується суто економічними питаннями, а розширюється за рахунок включення до аналізу соціальних, політичних та етичних аспектів життєдіяльності суспільства, та певною мірою нагадує міждисциплінарний підхід ранніх інституціоналістів, хоча й має суттєві відмінності), Ф. фон Хайєк виключав можливість запозичення методів дослідження

господарської системи з інших наук, особливо заперечуючи перенесення методів природничих наук на дослідження суспільних явищ без урахування принципової відмінності між явищами соціального та фізичного світу.

В дослідженні сутності та рушійних сил ринкового господарства Ф. фон Хайек надає важливого значення конкуренції. На його думку, конкуренція – це своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання систематичних і повноцінних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність. Ринковий процес як процес розповсюдження і консолідації знання невіддільний від процесу конкуренції. Остання трактується не як ринковий стан досконалої конкуренції, а як процес руху, процедура відкриття нових потреб та способів їх задоволення, нових ресурсів і можливостей виробництва. Відзначається динамічний, а не руйнівний зміст конкуренції, її спрямованість у невідоме, невіддільність від ризику.

Специфічним є трактування Ф. фон Хайеком і проблеми монополії, бо на відміну від багатьох економістів він не обґрунтовує негативний вплив на економіку процесу монополізації виробництва. Він вважає, що приватна власність і економічний індивідуалізм забезпечують конкурентність будь-яким організаційним формам, зокрема й монополіям, монополізація не спотворює економічної інформації і надає поштовх пошуку нових форм економічної поведінки, прискорює інноваційний розвиток.

Вивчення проблеми структурної координації займає центральне місце в економічній системі Ф. фон Хайека порівняно з макроекономічними теоріями, а врахування часового аспекту координації (міжчасової рівноваги) відрізняє підхід австрійської школи від підходу інших представників маржиналізму та неокласичного напрямку. Вирішення проблеми координації означає намагання дослідити механізми, що забезпечують узгодження дій економічних суб'єктів в господарській системі. Проблема координації (узгодження) має два аспекти: просторовий, коли економіка реагує на збурювання зміною структури виробництва і споживання і, як наслідок цих

процесів, зміною агрегатних величин та часовий аспект, тобто рішення, які учасники господарського процесу приймають у даний момент, відбивають їхні уявлення про можливі в майбутньому зміни умов. Та обставина, що виробництво вимагає тривалого часу, збільшує ймовірність помилок у процесі координації.

Отже, незважаючи на близькість неоавстрійської школи і традиційної неокласики, нові австрійці критикують трактування рівноваги як ідеального стану господарської системи, в якому саме з причини ідеальності відсутні стимули до змін і розвитку. При цьому виділяється два взаємозалежних і взаємодоповнюючих напрями критики. Для першого, початок якому поклав Л. фон Мізес, характерне заперечення статичного підходу до рівноваги, підміни ідеї ринкового процесу ідеєю стану ринку (заклик відмовитися від механістичної картини світу, що бере початок від Ньютона, в економіці – від А. Сміта, і знайшла своє втілення у моделі загальної рівноваги Л. Вальраса). Інший напрям критики – це припущення про недосконале знання економічних суб'єктів, яке свідчить про те, що учасники ринку не володіють інформацією щодо рівня рівноважних цін до здійснення угод, тоді як вальрасівська система рівноваги передбачала досконале знання.

Методологічний індивідуалізм і суб'єктивізм Ф. фон Хайєка зумовив мікроекономічну спрямованість його концепцій і заперечення ним макроекономічного аналізу господарської системи. На його думку, макроекономічні залежності, якими оперують представники багатьох шкіл економічної думки (кейнсіанства, марксизму, монетаризму), відірвані від реальної економічної дійсності, бо основа господарського життя – це, перш за все, індивідуальні суб'єктивні оцінки і уявлення господарюючих агентів, які не зводяться до загальних закономірностей. Визнаючи можливість економічної рівноваги окремих фірм і ринків, тобто часткової рівноваги на мікрорівні, вчений заперечує застосування цього поняття на макроекономічному рівні.

У своїх наукових розробках Ф. фон Хайєк визначив основні теоретичні блоки економічного аналізу, які в сукупності яких, на його думку, забезпечують вирішення проблеми координації. По-перше, ціни як ефективна інформаційна і комунікаційна система і теорія цін, що покликана показати механізм адаптації системи цін до зовнішніх змін в господарській системі; по-друге, капітал як складна структура, що формується з неоднорідних індивідуальних капіталів, і теорія капіталу, яка описує механізм адаптації в межах цієї структури; по-третє, гроші як сполучна ланка між сьогоденням й майбутнім і теорія грошей, яка покликана пояснити взаємозв'язок між змінами структури цін (що відображають зміни в структурі капіталу, виробництва і споживання) і змінами маси грошей в обігу (що відображають політичні рішення), тобто взаємозв'язок між відносними й абсолютними цінами; по-четверте, теорія циклу, де поєднано попередні уявлення про причини і характер змін у процесі координації та досліджено вплив грошово-кредитної політики на механізм циклічних коливань у господарській системі.

Структурний підхід вченого визначив критичне відношення як до антикризової кейнсіанської політики, так і до антиінфляційної політики монетаризму, оскільки обидві ґрунтувалися на макроекономічному баченні економічних процесів та ігнорували проблему алокації (розміщення) ресурсів, однак, основним об'єктом критики Ф. фон Хайєка, як уже зазначалося, стало кейнсіанство. Різка критика останнього пояснювалася розбіжними методологічними підходами представників двох провідних течій економічної думки до аналізу господарської системи. Концепція спонтанного ринкового порядку заперечувала будь-яке втручання держави в економічне життя суспільства. За Ф. фон Хайєком, роль держави, має обмежуватися виконанням інституційних функцій, полягати в охороні природного соціального порядку, свободи вибору та розвитку, вільної конкуренції та монополії. Вона реалізується через формування законодавчих норм, суспільних моральних цінностей, охорону усталених традицій. Людина сама мусить дбати про свій економічний та соціальний добробут. Держава не

повинна займатися питаннями соціального регулювання, надавати соціальну допомогу (крім пенсій у зв'язку зі старістю та допомоги у зв'язку з безробіттям), бо це підриває стимули до активної економічної діяльності. Індивіди повинні отримувати лише зароблені доходи, а не очікувати допомоги від держави. Роль держави має обмежуватися виконанням інституціональних, зокрема законодавчих та охоронних функцій, які б забезпечували відновлення ринкових механізмів. Соціальна нерівність, на думку вченого, є закономірним явищем, яке сприяє розвитку суспільства [638; 640].

Німецька школа неолібералізму (В. Репке, А. Мюллер-Армак, В. Ойкен [307; 306; 308], Л. Ерхард [472, с. 245]) була зосереджена на визначенні основних принципів функціонування суспільства: поєднанні економічної свободи та невтручання держави в економіку з принципом соціальної справедливості, не обмежуючи роль держави функцією охоронця ринкових відносин. За державою закріплюється функція забезпечення соціальної стабільності як умови нормального розвитку економіки. Провідною для неоліберальної теорії стає ідея сильної держави, організатора конкурентно-ринкових відносин. Ця ідея отримала в Німеччині практичну реалізацію у формі соціального устрою, який якісно відрізнявся від систем інших країн з ринковою економікою, і отримав назву «соціальне ринкове господарство» (так званий, шлях до економічного гуманізму; господарство, основними принципами якого є свобода особистості, торгівлі, вільні ціни, вільна конкуренція, пріоритет державної політики, яка протидіє викривленню ринкових процесів, стабільність економічної політики). В процесі побудови такого господарства провідну роль відіграли не тільки дії німецьких практиків-реформаторів, а й ідейний концепт економічного реформування та теоретичні підвалини дослідження, в яких поєдналися ідеї лібералізму та дослідження національних та історичних особливостей розвитку господарства.

В еволюції німецького неолібералізму виразно проявилася тенденція до створення систематизованої теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально-керованою економікою в демократичний лад на основі вільного ринкового господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. При цьому, було розроблено прагматичну й ідеологічно привабливу концепцію соціального ринкового господарства, позбавлену недоліків класичної ліберальної моделі, з надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами.

Методологічною основою та найважливішими елементами концепції соціального ринкового господарства стали теорія й політика ладу В. Репке і О. Рюстова, теорія ідеальних типів господарства та принципи економічної політики В. Ойкена, ідейні настанови та комплекс конкретних економіко-політичних заходів щодо адаптації ринкової економіки до вирішення соціальних проблем А. Мюллера-Армака і Л. Ерхарда.

Вихідним пунктом неоліберальної концепції економічного ладу стало вчення В. Ойкена про два ідеальних типів господарських систем, викладене у праці «Основи національної економії» (1940). Багато дослідників [140, с. 215; 136, с. 6-12] вказують на ідейну спорідненість теорії «ідеальних типів господарства» В. Ойкена та концепції «ідеальних типів» (тобто, це модель, абстрактна розумова конструкція, яка відбиває лише основні закономірності суспільно-економічного розвитку і не описує другорядних економічних явищ) німецького соціолога і економіста, представника новітньої історичної школи М. Вебера. В. Ойкен виділяє «централізовано кероване господарство» (примусову економіку) та «мінове господарство» (ринкову економіку).

Основу його вчення становить аналіз господарських форм: поділу праці, власності, механізму координації домашніх господарств, підприємств, економічних інститутів держави та інших. В. Ойкен підкреслює, що в «історичній реальності елементи обох цих систем здебільшого переплітаються» [308; 404], в чистому вигляді ідеальні типи не існують. Таким чином, В. Ойкен, на відміну від В. Репке, Ф. фон Хайєка й інших

представників неолібералізму, безпосередньо не пов'язує тип економічної системи, її координаційний механізм з формами власності. В системі «централізовано керованого господарства» виділяється просте централізовано-кероване господарство (власне натуральне господарство) та централізовано-адміністративне господарство.

Така форма організації господарства, на думку В. Ойкена, суперечить принципу вільного вибору, тому централізовано керованому господарству властиві постійна відсутність рівноваги, інфляція та хронічний дефіцит, а сама централізація суперечить природі економіки і поступово руйнує її.

Мінове (ринкове) господарство, засноване на принципах індивідуалізму, свободи вибору, конкуренції та приватної власності, є природною основою економічного ладу. Система «мінового господарства» має розгалужену структуру і передбачає, за В. Ойкеном, різні взаємозлучення п'яти базових форм пропозиції та п'яти базових форм попиту (конкуренція, часткова олігополія, олігополія, часткова монополія та монополія), які формують 25 відмінних форм ринків.

Критеріями розмежування ідеальних типів економічних систем є механізм координації взаємодії господарських одиниць (ринковий або адміністративний) та процес прийняття економічних рішень (добровільний або примусовий). Іншим критерієм класифікації є особливості генезису економічного ладу, згідно з яким вирізняються «природно зростаючий» і «законодавчо встановлений» лад. Перший утворюється еволюційно (у процесі історичного розвитку), другий – в результаті формулювання й включення його основних принципів до господарського законодавства на підставі свідомих економіко-політичних рішень. Більшість з відомих історії економічних устроїв суспільства належать до «природно зростаючих», тоді як більшість сучасних економічних устроїв, насамперед централізовано кероване господарство, належать до «законодавчо встановлених». Обидва крайні варіанти господарського устрою, представники німецького неолібералізму відкидали, шукаючи певний «середній» шлях економічного

розвитку. Цю ідею свідомо створюваного конкурентного ринкового устрою В. Ойкена було практично апробовано в умовах зруйнованого господарства в післявоєнній Німеччині.

Під конкурентним порядком розуміють форму мінового (ринкового) господарства, за якої рамкові умови конкуренції активно створюються державою з метою досягнення максимально можливої інтенсивності конкуренції й одночасного обмеження дії факторів, які викривлюють конкурентні умови. Найважливіше завдання держави полягає у запобіганні й обмеженні економічної монопольної влади. Для реалізації конкурентного устрою ринкового господарства необхідні цілеспрямовані зусилля держави у вигляді економічної політики, яка водночас жорстко регламентує державне втручання в економіку.

В ордолібералізмі велика увага приділялася двом типам економічної політики: політиці устрою (ладу) та політиці процесу. Політика ладу – це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення умов функціонування економіки, їх законодавче та правове оформлення, контроль за їх дотриманням і своєчасне внесення коректив з боку держави. Основна мета політики ладу – це становлення і підтримання конкурентних умов господарювання в усіх сферах економіки. Політика процесу – це комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні й соціальні зрушення, у тому числі коригування ринкового розподілу доходів і вирішення проблеми добробуту (останнє знайшло втілення в подальшому в розробках теорії соціального ринкового господарства).

Неоліберальна модель В. Ойкена [308; 404] представила три принципи теорії ладу (устрою), які утворюють структурний каркас конкурентного ринкового ладу. По-перше, це принцип індивідуальної свободи, коли економічний лад має відповідати ідеалам свободи й гідності людини, реалізація яких забезпечується існуванням приватної власності та господарської незалежності економічних суб'єктів. По-друге, принцип

сильної держави, тобто держава не втручається у господарські процеси, а лише створює необхідні правові умови для їх безперешкодного руху. По-третє, це принцип системності в економічній політиці: економічна політика має відповідати концепції економічного розвитку, орієнтуватися на ієрархію політичних цілей, щоб не перетворитися на «політику експериментів» (намагання долати проблеми, причиною яких є постійне втручання держави).

До регулюючих принципів політики конкурентного ладу, які регламентують вплив державних інституцій на умови перебігу й результати господарчих процесів та стимулюють конкуренцію, належать: 1) антимонопольна політика, тобто контроль за монополіями з метою припинення антиконкурентних дій, регулювання діяльності монополій в галузях, де вони неминучі; 2) політика перерозподілу доходів, коригування ринкового механізму розподілу доходів без обмеження прагнення підприємців до інвестування; 3) соціальна політика, що втілена у забезпеченні мінімальної заробітної плати, регулюванні робочого часу (регламентації праці жінок і дітей); 4) екологічна політика, захист природних ресурсів від хижацького використання, боротьба із забрудненням навколишнього середовища.

В. Ойкен зазначав, що ордоліберали не «винаходять» конкурентний устрій, а відшуковують його елементи у конкретній дійсності [308, с. 29]. Серед обмеженої кількості структурних форм устрою вони вибирають найбільш життєздатні, передусім потужну тенденцію до формування умов досконалої конкуренції. Встановлення устрою, таким чином, здійснюється не всупереч історичному процесу, а навпаки, принципи ладу формуються на основі урахування наявних тенденцій історичного розвитку. Уявлення про модифікацію функцій ринку в сучасних господарських системах, як зазначалося вченим, об'єднують німецький ордолібералізм з англо-американськими школами неолібералізму. Водночас між ними є кілька суттєвих відмінностей, що випливають з особливостей становлення ідей неолібералізму в Німеччині та інших країнах, висвітлення яких знайшло

відображення у вітчизняній науковій літературі [124; 10, р. 22-38]. Насамперед, це абсолютно різне сприйняття держави в сучасній ринковій економіці. Представники англomовного неолібералізму далекі від усвідомлення необхідності втручання держави в економіку з метою підтримання конкурентного ладу та формування інституційних засад економічного розвитку.

Як зазначалося вище, поняття «соціальне ринкове господарство», як було підкреслено раніше, вперше використав А. Мюллер-Армак у своїй праці «Управління економікою і ринкове господарство» (1947), в якій він писав, що суть соціального ринкового господарства полягає в поєднанні принципу свободи ринку з принципом соціального вирівнювання. В подальшому це поняття перетворилося на концепцію нового економічного ладу для Німеччини, послідовно реалізовану в 50-ті рр. ХХ ст. в економічній політиці канцлера Західної Німеччини Л. Ерхарда.

В. Репке [342, с. 47] визначав соціальне ринкове господарство певним серединним, так званим «третім шляхом», що пролягає між капіталізмом і соціалізмом та веде однаковою мірою до свободи й соціальної справедливості. Окрім нього ще багато західних дослідників вважали, що «третій шлях» - це, так званий, синтез вільноринкового та соціально-обов'язкового суспільних устроїв.

Слід зазначити, що В. Ойкен, як лідер ордолібералізму, не вживав у своїх творах поняття «соціальне ринкове господарство». Концепція конкурентного ладу ордолібералізму і теорія соціального ринкового господарства мають ідейну спорідненість і спільні риси, передусім щодо визнання пріоритету приватної власності, типологізації економічних систем та спроб відшукати «третій шлях» суспільно-економічного розвитку. Проте теоретики соціального ринкового господарства значно модифікували ідеї фрайбурзької школи у питаннях про соціальну політику і регулювання монополії та конкуренції, пристосовавши їх до конкретних умов розвитку післявоєнної Німеччини. Зміст ордоліберального вчення вичерпується тим,

що держава в основному обмежується формуванням економічного ладу, тоді як хід господарського процесу і його регулювання (або так звана політика процесу) відбувається спонтанно. Державний вплив на господарський процес ордоліберали допускали, в традиціях ліберальної думки, тільки у виключних випадках, пов'язаних з дією екзогенних чинників. Таку позицію відображає відоме гасло ордолібералізму: «Державному плануванню господарських форм – так, державному плануванню і регулюванню господарського процесу – ні!». Тобто визначена таким чином політика ладу означає не що інше, як запровадження потужного інституційного регулювання.

Означені погляди дещо модифікуються в теорії соціального ринкового господарства. А. Мюллер-Армак, наприклад, не вважав регулювання монополії та конкуренції головним засобом стабілізації капіталізму, відмовився від ідеї відродження умов досконалої конкуренції шляхом так званого «приборкання монополій». Антимонопольна спрямованість, хоча й залишалася складовою доктрини, але поступалася своєю провідною роллю питанням соціальної політики. Головним інструментом цієї політики вчений вважав прогресивне оподаткування осіб з високими доходами та перерозподіл отриманих коштів на користь малозабезпечених у вигляді бюджетних дотацій (на утримання дітей, житлових субсидій, будівництво житла тощо). Інша форма соціальної політики – це створення розвиненої системи соціального страхування (пенсійного, з безробіття, втрати працездатності) та формування мережі об'єктів соціальної інфраструктури. «Соціальне вирівнювання» вирішує проблему однобічного ринкового утворення доходів як за допомогою соціальних витрат держави, так і завдяки здійсненню податкової політики. Політика перерозподілу доходів покликана нівелювати значні відмінності у розмірі отримуваних доходів, які потенційно могли б стати джерелом соціальної конфронтації у суспільстві. Соціальне ринкове господарство аж ніяк не ідентичне вільній ринковій економіці, яка не виконує функцію вирівнювання, згладжування гострих соціальних суперечностей і конфліктів.

Таким чином, цільовою настановою соціального ринкового господарства є завдання досягти високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи на основі конкурентного ладу. З цього погляду концепція соціального ринкового господарства є науково обґрунтованим і доведеним на практиці синтезом лібералізму й державного регулювання в інтересах соціально-економічного прогресу. Мета представників теорії соціального ринкового господарства полягає в досягненні «синтезу» між гарантованою законом свободою в економічній сфері та зобов'язаннями держави щодо забезпечення соціальної справедливості та захищеності своїх громадян. Для країн, які стали на шлях незалежної національної економічної політики на принципах демократії та свободи вибору, досвід теорії і практики німецького ордолібералізму та соціального ринкового господарства міг би бути корисним у справі проведення обґрунтованої і потужної державної політики, спрямованої на ринкову трансформацію господарської системи та досягнення соціальної справедливості.

3.2.3. Монетаризм про окремі аспекти розвитку господарської системи

Монетаризм – як особливий напрям неоліберальної школи, використав власні методологічні підходи у дослідженні природи господарських процесів, рушійних сил розвитку та досягнення макроекономічної стабільності.

В основу монетаризму було покладено модифікований варіант кількісної теорії грошей, за грошовим чинником визначається вирішальна роль у реалізації макроекономічних процесів, а грошово-кредитна політика розглядається як найважливіший інструмент стабілізації ринкової економіки та здійснення економічної регуляторної політики держави [396, с. 172-173].

Значний вплив на формування монетаризму справили теорії американських економістів 20-40-х рр. Г. Саймонса, І. Фішера [112, с. 31-322], Ф. Найта [294, с. 7]. Та особливого поширення монетаризм як варіант неолібералізму набув у США наприкінці 40-х – початку 50-х рр. Цей період характеризувався виникненням низки монетарних теорій, що пояснювали природу циклічності та пропонували монетарні рецепти стабілізації господарського розвитку.

Американський монетаризм зародився у вченні чиказької економічної школи, яке розроблялось двома поколіннями професорів Чиказького університету. Основоположником та інтелектуальним лідером сучасного монетаризму став видатний американський економіст, Нобелівський лауреат (1976) М. Фрідмен (1912–2006). Основні свої ідеї вчений виклав у фундаментальній праці «Монетарна історія США. 1867–1960» (написаний у співавторстві з Ганною Шварц). Крім М. Фрідмена, представниками монетаризму, які здійснили вагомий внесок у розвиток даної концепції, є Г. Шварц [47], К. Бруннер [81], А. Мелцер [36], Д. Лейдлер [41, р. 116], Р. Кейган, Д. Фенд, Р. Селден.

Монетаризм як система економічних поглядів виступив з критикою неокейнсіанській концепції державного регулювання економіки у зв'язку з її неспроможністю розв'язати проблеми економічного розвитку США у 50–60-х рр. Економічні ідеї сучасного монетаризму й кейнсіанства діаметрально протилежні насамперед у питанні щодо внутрішньої стабільності ринкової економіки й ролі держави у її забезпеченні.

Як відомо, кейнсіанська концепція стверджує, що ринковий механізм неспроможний забезпечити макроекономічну рівновагу і динамічне економічне зростання без суттєвої допомоги державного регулювання.

Монетаристи однозначні в оцінці негативного впливу держави на економіку, стверджуючи, що тільки повна економічна свобода й вільне підприємництво спроможні забезпечити стабільність і ефективність економічного розвитку. Вони вважають, що держава, проводячи

антициклічну фіскальну політику з метою регулювання сукупного попиту, норми нагромадження, споживання й інвестицій, сама цього не бажаючи, порушує економічну рівновагу й посилює циклічні коливання. М. Фрідмен вважає, що пряме державне регулювання дає ефект із запізненням (часовим лагом) у 8–14 місяців, тобто тоді, коли потрібний прямо протилежний вплив.

Дослідники роблять висновок, що державне централізоване управління й регулювання економіки є бюрократичним, шкідливим для приватної ініціативи й свободи людини. Основним засобом економічного регулювання М. Фрідмен та його послідовники вважають монетарну (грошову) систему, через яку можливо й необхідно розв'язувати усі економічні проблеми країни.

Сам термін «монетаризм», що був вперше використаний американським економістом К. Бруннером [81] у 1968 р., означав загальнотеоретичний підхід, що визнавав виняткову важливість грошей в економіці, вважаючи грошову масу й темпи її зміни головним фактором економічної кон'юнктури та вказуючи на пріоритет особливого типу грошово-кредитної політики – прямого регулювання темпів зростання грошової маси на противагу іншим методам впливу, насамперед, фіскальній політиці та грошово-кредитному регулюванню, орієнтованому на вплив через процентні ставки.

Монетаризм розвиває й критично переосмислює теоретичні ідеї своїх опонентів, зокрема короткостроковий варіант кривої Філіпса, кейнсіанську теорію грошей та рівноваги на товарному й грошовому ринках IS-LM [207].

Методологію дослідження економічних явищ і процесів, що використовують монетаристи, можна охарактеризувати в наступних рисах:

- 1) методологія неопозитивізму;
- 2) визнання внутрішньої стійкості ринкової економіки, її здатності до саморегулювання;
- 3) розвиток кількісної теорії грошей, визнання їх нейтральності щодо реальних величин у довгостроковому періоді;
- 4) розробка грошової теорії економічного циклу та інфляції;

5) стабільність функції попиту на гроші на основі теорії перманентного доходу;

6) обґрунтування вертикальної довгострокової кривої Філіпса на основі концепції природного рівня безробіття й теорії адаптивних очікувань;

7) критика дискреційної кейнсіанської політики «точного настроювання» економіки і обґрунтування стабільної монетарної політики на основі «грошового правила»;

8) теорія гнучких валютних курсів та «імпортованої інфляції».

Економічна теорія, на думку М. Фрідмена, наука позитивна, яка вивчає вплив на економічний розвиток усієї сукупності факторів і розглядає економіку такою, якою вона є насправді. Він стверджує, що критики економічної теорії, як правило, оцінювали її передумови, а не висновки. З його точки зору, цінність економічної теорії визначається не реалістичністю її передумов, а точністю її прогнозів. Результатом теорії мають стати певні постулати, висновки, передбачення, що піддаються емпіричній перевірці, підтверджуються досвідом, є придатними для пояснення теперішнього розвитку й прогнозування майбутнього.

Теоретичні положення й рекомендації монетаристів стали основою для проведення політики стабілізації економіки й боротьби з інфляцією у США та Англії у 80-х рр. XX століття – так звані «рейганоміка» і «тетчеризм».

Практика засвідчила, що консервативні уряди США та європейських країн на початку 80-х рр., застосувавши монетаристські рекомендації, досягли певних позитивних результатів, зокрема: вдалося обмежити інфляцію, знизити бюджетні дефіцити, зміцнити національні валюти, підвищити ефективність виробництва (зросла продуктивність праці, знизилась енерго- і матеріаломісткість продукції), полегшити перелив капіталу, що забезпечило здійснення структурної перебудови економіки.

М. Фрідмен був принциповим противником державного втручання в економіку, розглядаючи його як загрозу вільному ринку. Альтернативи збалансованому ринковому механізму немає, проте можливі відхилення

у його діяльності, ринок не може забезпечувати потреби національної оборони, враховувати заподіяння шкоди третім особам тощо. Тому вчений є прихильником класичної концепції мінімальної держави, наполягає на обмеженні рівня державного втручання. Вчений пропагує принцип градуалізму (поступовості) у проведенні грошово-кредитної політики, згідно з яким будь-які заходи мають здійснюватися повільно та виважено і не реагувати на тимчасові зміни кон'юнктури. Стабільність грошової маси розглядалась як найважливіша передумова стабільності господарства [299].

Проте, довгострокові наслідки монетаристської політики є доволі неоднозначними – зменшення середньорічних темпів економічного зростання, збільшення рівня безробіття, зростання соціальної нерівності, скорочення соціальних виплат.

Монетаристська теоретична конструкція знайшла відображення й розвиток у теоріях нового напрямку сучасної економічної думки – сучасному консерватизмі, теоріях «раціональних очікувань» та «економіки пропозиції».

В цілому, можна підкреслити, що найважливішими елементами нової парадигми неокласики є: розгляд ринкової економіки як стійкої, стабільної системи, що функціонує в оптимальному режимі; відхилення від стану рівноваги, небажані процеси, що виникають у системі, трактуються як закономірне й неминуче породження господарського механізму (на відміну від традиційного підходу, де негативні явища представляються результатом дії «зовнішніх факторів»); роль держави, яка розглядається як природна реакція на погіршення умов суспільного відтворення, конкурентних засад господарювання, економічний спад, дію зовнішніх факторів; критика втручання держави в економіку: йдеться про неприйняття економічної політики, заснованої на кейнсіанських методах регулювання (управління попитом, пріоритет фіскальної політики, регулювання норми процента, активна соціальна політика та регулювання ринку праці тощо); поведінка суб'єктів господарювання на ринку, яка є об'єктом аналізу, їх адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції.

3.3. Формування макроекономічного аналізу розвитку господарських систем в основних течіях кейнсіанства

3.3.1. Кейнсіанська теорія як основа формування механізму регулювання економічних процесів

Поява «Загальної теорії зайнятості, відсотка і грошей» (1936) Дж. М. Кейнса стала переломним моментом у методології дослідження господарських процесів економічною наукою. Зміни в підходах, науковому інструментарії, теоретичних та практичних висновках набули такого радикального характеру, що отримали в наукових джерелах назву кейнсіанської революції.

Завдяки Дж. М. Кейнсу в дослідженні господарських процесів були сформульовані нові засадничі ідеї та зроблені відмінні від неокласики акценти щодо предметного поля економічного аналізу: по-перше, в центр досліджень були поставлені взаємозв'язки між агрегованими величинами (сукупними макроекономічними показниками): національним доходом, інвестиціями, заощадженнями, сукупними споживчими витратами тощо; по-друге, поєднання дослідження різноманітних ринків (товарів, послуг, ринка праці, грошей тощо) в межах єдиної теорії, коли сукупний попит залежить від рівня зайнятості, а зайнятість, відповідно, залежить від сукупних доходів і витрат. А останні, в свою чергу, - від стану грошового ринку; по-третє, на відміну від класичного закону Сея, коли пропозиція завжди породжує відповідний попит, Дж. М. Кейнс акцентує увагу на проблемі ефективного попиту, вважаючи, що недостатній рівень ефективного попиту є наріжною проблемою господарського розвитку, причиною кризових коливань та неповної зайнятості.

Кейнсіанська теорія в розвинених країнах ринкового господарства стала основою формування механізму регулювання економічних процесів, тобто оптимального співвідношення ринкової конкуренції, впливу великих корпорацій і централізованого державного механізму на економічне життя країни. Цим багато в чому визначалася роль економічної політики як інструменту виходу із кризи та стабілізації розвитку господарства.

Теорії Дж. М. Кейнса і його послідовників стали базою для розробки різних варіантів відновлення економіки провідних країн Заходу й після Другої світової війни. Національні економічні програми відродження при всій своїй розмаїтості мали й загальні риси, забезпечуючи стійкі темпи розвитку. Проблеми економічної динаміки – довгострокового економічного зростання й умов його забезпечення вийшли на перше місце. Рішення питань економічної динаміки стало викликом часу і знайшло відображення в основних течіях неокейнсіанства. У 50-60 рр. ХХ ст. виникли нові концепції, в яких досліджувалися проблеми темпів економічного зростання, поглиблення інтеграційних процесів, науково-технічної революції та зростання рівня добробуту населення. До таких концепцій відносилися насамперед теорії економічного зростання й циклічного розвитку.

Істотну роль у забезпеченні зайнятості, на думку Дж. М. Кейнса, відіграє кількість грошей в системі. Крім того, у заможному суспільстві схильність до споживання переважає над схильністю до інвестування, що виражається у зростанні безробіття. Закон попиту–пропозиції коригується психологічними особливостями людини: із зростанням доходу люди меншою мірою збільшують своє споживання, намагаючись частину грошей заощадити. І навпаки, якщо дохід тимчасово знижується, то змінюється не споживання, а насамперед рівень заощаджень. Отже, люди завжди зорієнтовані на певний стійкий життєвий стандарт споживання, у чому й полягає основний психологічний закон будь-якого сучасного суспільства. Приймаючи цей закон за аксіому, Дж. М. Кейнс формулює вісім факторів, що спонукають людей утримуватися від витрачання доходу: обережність,

передбачливість, розрахованість, прагнення до кращого, незалежність, підприємництво, гордість, скупість [210, с. 556-557].

Саме через схильність ринкової господарської системи до нормального стану попит майже завжди нижчий за пропозицію, що й зумовлює неповну зайнятість, а отже, нерівновагу. І якщо раніше вважалося, що соціальна несправедливість є неминучою платою за прогрес ринкової економіки, то Дж. М. Кейнс обґрунтовує необхідність і доводить можливість створення такої господарської системи, яка б забезпечила повну зайнятість, добробут, справедливий розподіл багатства і доходів. Сформувавши стабільну господарську систему і забезпечити їй стійке зростання, на думку вченого, можна лише за допомогою виваженої державної політики. У період спаду держава повинна стимулювати попит шляхом перерозподілу сукупного доходу з допомогою податкових інструментів, регулювання норми відсотка для стимулювання інвестицій, а також використання прямих видатків для підтримування рівня зайнятості. Державне стимулювання він розглядає лише як початковий імпульс, за яким йде ефект мультиплікатора (числовий коефіцієнт, що відображає збільшення обсягу виробництва внаслідок зростання інвестицій. Цитата за: [210, с. 571-587]).

Саме принцип мультиплікатора дає відповідь на те, чи здатні інвестиції, частина яких у національному доході є відносно невеликою, викликати коливання сукупної зайнятості і прибутку, амплітуда яких значно перевищує амплітуду коливання інвестицій. Наприклад, незначне збільшення зайнятості у формі громадських робіт чи інвестицій стимулює галузі, які виробляють предмети споживання, що своєю чергою збільшує сукупну зайнятість і т.д. Розкривши роль мультиплікатора в економічній політиці, Дж. М. Кейнс довів, що у руках уряду завжди є достатній набір ефективних інструментів, за допомогою яких можна уникнути нестабільності господарської системи.

Згідно з теорією Дж. Кейнса, економічна політика держави є гарантом стійкого зростання і добробуту, оскільки ринковій економіці внутрішньо

притаманна нестабільність. Водночас учений ніколи не сумнівався у життєздатності ринкової господарської системи і не бачив підстав для переходу до соціалізму. Приватні інтереси ефективно визначають, що і як повинно бути вироблено, за якою ціною реалізовано. Проте у визначенні ефективної зайнятості ця система виявляється вразливою і саме у цьому випадку потрібна допомога держав [210, с. 700]. Англійський економіст вважав, що приватна власність і підприємництво необхідні для суспільства ще й для того, щоб спрямовувати небезпечні устремління та енергію людини у порівняно нешкідливе русло заробляння грошей [210, с. 777-786]. Згідно з кейнсіанською теорією, господарська система, що ґрунтується на ринкових принципах, за допомогою держави здатна безперешкодно прогресивно розвиватися, забезпечуючи добробут своїх громадян і соціальну справедливість.

3.3.2. Питання розвитку господарської системи в теоріях посткейнсіанства та нового кейнсіанства

Структурні й економічні кризи 1970-х років, інфляція, що стала хронічною, призвели до кризи економічної політики кейнсіанства.

Криза кейнсіанства, а з ним і всього кейнсіансько-неокласичного синтезу як офіційної доктрини державного регулювання, ознаменувалася різким посиленням критики цієї теорії не тільки з боку традиційних її опонентів – неокласиків. С середини 1960-х років критика кейнсіанства з'явилася й серед ідейних прихильників теорії Дж. М. Кейнса, зокрема, лівих кейнсіанців: Дж. В. Робінсон, Н. Калдора, П. Сраффи та ін.

В цей же період критична переоцінка кейнсіанства почалася й у США. Ініціаторами перегляду системи Дж. М. Кейнса були такі економісти, як Р. Клауер [80, р. 118-121], А. Лейонхуфвуд [51; 113, с. 144-146], С. Вайнтрауб

[14; 113, с. 60-62], Б. Мур, Х. Мінські [283, с. 34; 347, с. 31-42], П. Девідсон та й інші, що виступили з критикою ортодоксальної кейнсіанської теорії «рівноваги з неповною зайнятістю», що стала складовою частиною неокласичного синтезу (вони стверджували, що версія кейнсіанства, розроблена старшим поколінням, насамперед Е. Хансеном, П. Самуельсоном і Дж. Хіксом, насправді спотворила зміст теорії Дж. М. Кейнса; на їхню думку, теорія Дж. М. Кейнса й неокласична теорія абсолютно несумісні; цей напрямок кейнсіанської «реконструкції» нерідко називають монетарним кейнсіанством, оскільки тут вирішальне значення надається нестійкості й невизначеності, пов'язаній із грошовими процесами). Загалом критика Кейнса його прихильниками привела до формування особливого різновиду кейнсіанства, яке в економічній думці одержало назву посткейнсіанства.

Представників обох названих течій, які були досить популярними, об'єднали деякі загальні підходи до економічної теорії. Обидві групи неортодоксальних кейнсіанців ставили своєю метою остаточно спростувати неокласичну систему, довести до кінця почату Дж. М. Кейнсом «революцію» в економічній теорії, створити новий синтез макро- і мікроекономіки. Вони стверджували, що в процесі розвитку ринкової економіки постійно порушується рівновага в результаті неможливості досягти повної раціональності. Невірно прийняті рішення і неадекватні цінові сигнали, завдяки ефекту мультиплікації, посилюються, поширюючись на всю економіку, що приводить до депресії та неповної зайнятості.

Раніше всіх із критичною переоцінкою теорії Дж. М. Кейнса, зі спробами розвинути його теоретичний аналіз на базі синтезу з іншими неортодоксальними плинами виступили члени Кембриджської школи (Великобританія), багато хто з яких були учнями й соратниками Кейнса, – Дж. Робінсон, Н. Калдор, П. Сраффа, Р. Кан. Для цих теоретиків важливе значення мали ідеї й методологія «класиків», і насамперед Д. Рікардо й К. Маркса; вплив зробили на них і роботи М. Калецького, відомого

польського економіста, що довго працював у Кембриджі. Їхнім визнаним лідером стала Д. Робінсон.

Прихильники цієї течії надавали важливого значення зростанню заробітної плати як фактору розширення ефективного попиту, виступали за обмеження влади монополій і проведення соціальних реформ. Вони рішуче поривають і з основою неокласичної школи – теорією граничної продуктивності й граничної корисності, на базі якої вибудований весь пласт пластнеокласичної школи виробництва, використання ресурсів, розподілу продукту й ціноутворення. Цей розрив виявився найбільше чітко, по-перше, у розробці нової теорії нагромадження капіталу, економічного зростання й розподілу продукту й, по-друге, у розвитку нового підходу до теорії вартості, заснованого на відродженні рикардіанства. Підйом радикальних настроїв, зростання інтересу до марксизму з кінця 1960-х й особливо в 1970-і рр. зробив цю школу особливо популярною серед молодих економістів, висунувши її на передній край в умовах, коли гостро відчувалася потреба у відновленні теоретичного арсеналу економічної думки.

Дж. Робінсон, а також – Н. Калдор, Л. Пазинетті, Я. Крегель, Дж. Ітуел й інші спробували створити альтернативний варіант «Загальної теорії» Дж. М. Кейнса, з'єднавши його короткостроковий аналіз ефективного попиту з довгостроковим аналізом факторів нагромадження капіталу, технічного прогресу й розподілу продукту.

В 1956 р. Дж. Робінсон публікує свою головну працю – «Нагромадження капіталу», у якій вона зробила спробу синтезувати основні фактори, що впливають на довгострокове зростання економіки (розподіл між прибутком і заробітною платою, обсяг капіталу й характер технічного прогресу, ступінь монополізації й конкурентності економіки, зростання народонаселення й т.п.), а також визначити причини, через які відбувається відхилення від стабільності зростання. Дж. Робінсон взяла на себе завдання поширити кейнсіанський короткостроковий аналіз на проблеми довгострокового розвитку господарства. Певний вплив на характер аналізу та

вихідну модель зробили марксистські схеми простого й розширеного відтворення. Відмічаючи дослідження цієї проблеми, що (подібно до марксистської теорії нагромадження капіталу) повинна була дати теоретичне узагальнення законів розвитку капіталістичної системи господарства, Дж. Робінсон писала: «Схема розширеного відтворення (К. Маркса) дає дуже простий і зовсім неминучий підхід до проблеми рівності заощаджень й інвестицій і рівноваги між виробництвом засобів виробництва й виробництвом споживчих товарів. Він заново відкритий і зроблений основою досліджень кейнсіанської проблеми М. Калецьким і знову винайдений Р. Харродом і Е. Домаром як базис для теорії тривалого розвитку. Якби Маркса вивчали як серйозного економіста ... це зберегло б для нас багато часу» [414, с. 93-95].

Дж. Робінсон створює теорію, у якій взаємопов'язаність зростання, нагромадження капіталу й розподілу здійснюється на основі дії реально існуючих інститутів, що визначають прагнення підприємців до нагромадження, з одного боку, і боротьбу робітників за частку продукту в національному доході, з іншої сторони.

Все суспільне виробництво Дж. Робінсон ділить на два сектори – сектор інвестиційних товарів і сектор предметів споживання. Вона виходить із того, що вартість кінцевої продукції кожного підрозділу складається із заробітної плати і так званої квазіренти, що складається із прибутку й амортизації. Для з'ясування закономірностей нагромадження Дж. Робінсон припускає ряд обмежувальних умов, у тому числі: відсутність державного втручання в економіку, наявність тільки двох класів – робітників і підприємців, відсутність споживання із прибутку, що цілком іде на нагромадження капіталу. Заробітна плата в її системі – незалежна змінна. Це плата за працю, і величина її являє собою результат тривалого історичного розвитку. Таким чином, заробітна плата визначається тим, якою вона є в даний час.

Найпростіша модель є для Дж. Робінсон вихідним пунктом аналізу проблеми нагромадження в довгостроковій перспективі, яку вона розглядає як співвідношення між прибутком, заробітною платою й зайнятістю. Причому це глобальне співвідношення досліджується нею під впливом трьох динамічних процесів: 1) зростання народонаселення й зміни пропозиції робочої сили; 2) співвідношення монополії й конкуренції; 3) технічного прогресу. Вчення про технічний прогрес – важлива частина теорії Дж. Робінсон. Вона розглядає три типи технічного прогресу: нейтральний, коли співвідношення між основними параметрами двох підрозділів, у тому числі й по зайнятості, не міняються; і два його напрями – капіталозберігаючий і капіталомісткий технічний прогрес. Перший означає більш швидкий темп зростання нововведень і продуктивності праці в інвестиційному підрозділі; другий припускає, що продуктивність праці зростає швидше в підрозділі II. Ці напрями будуть міняти співвідношення двох підрозділів, у тому числі й розподіл доходу, і величину попиту на робочу силу. Докладно аналізує Дж. Робінсон і зворотний вплив заробітної плати й прибутку на вибір техніки виробництва, на напрями і темпи технічного прогресу.

У своїй книзі Дж. Робінсон формулює ідеальні умови економічного розвитку – умови «золотого століття». Найважливішими з них є наступні:

1) нейтральний технічний прогрес, в умовах якого продуктивність праці, заробітна плата на одну людину й капіталоозброєність підвищуються в однаковій пропорції, а норма прибутку залишається постійною;

2) гнучкість і рухливість реальної заробітної плати робітничого класу, що підвищується разом зі зростанням виробництва на душу населення;

3) вільна конкуренція, що є неодмінною й обов'язковою умовою саме такого зростання заробітної плати;

4) нагромадження капіталу в умовах «золотого століття» залежить тільки від темпів технічного прогресу й приросту зайнятого населення.

Потенційний темп зростання, на її думку, приблизно дорівнює темпу зростання зайнятості плюс темп зростання продукції на душу населення.

Дж. Робінсон вважає, що порушення цих умов є причиною нестабільного розвитку господарської системи в умовах капіталізму.

На її думку, існує оптимальний рівень темпів нагромадження капіталу, що відповідає такому розподілу національного доходу, при якому зростання ефективного попиту йде відповідно до зростання виробництва. Занадто високий темп нагромадження обумовлює надмірно високу частку прибутку в доході й зменшує частку робітничого класу. У цьому випадку розвиваються інфляційні процеси, а зниження рівня життя спонукує робітників боротися за підвищення грошової заробітної плати з метою збереження свого звичного рівня існування.

Занадто низький темп нагромадження приведе до зниження норми й частки прибутку й тим самим зменшить стимули для економічного зростання. В економіці виникають тенденції до стагнації. Однак тенденція до стагнації, на думку Дж. Робінсон, може виникнути й в умовах занадто високої норми прибутку, якщо цей прибуток є результатом порушення умов конкуренції та утворення монополії.

Підвищення заробітної плати, за умов зростання продуктивності праці, за теорією Дж. Робінсон, не тільки дозволяє вирішити протиріччя реалізації капіталістичного зростання, воно є найважливішим стимулом технічного прогресу. Адже рівень і динаміка заробітної плати визначають межі прибутковості техніки. Чим вище заробітна плата, тим вигідніше застосовувати менш трудомістку, отже, більше капіталомістку техніку і навпаки.

Таким чином, на думку дослідниці, збалансоване зростання економіки можливе за умов, коли частка заробітної плати у національному доході є досить високою та збалансованою з прибутком. Звідси кейнсіанську проблему «ефективного попиту» вона пов'язує з проведенням соціальних реформ, підвищенням заробітної плати і визнанням за профспілками права на

боротьбу за її збільшення, з реалізацією державних програм перерозподілу доходів тощо.

Мікроекономічні основи кейнсіанства в контексті наукової полеміки з неокласиком спробував обґрунтувати П. Сраффа у своєму дослідженні «Виробництво товарів за допомогою товарів» (1960), а видатний польський економіст М. Калецьки (1899–1970) розробив теорію сукупного макропопиту при визначальній ролі інвестицій.

Методологічною основою аналізу, проведеного польським економістом, служить відмінність між заощадженнями окремого індивіда і наслідками для суспільства в цілому та для господарської системи зокрема. Інтенсивне зростання заощаджень веде до скорочення попиту, до зростання товарних запасів, скорочення виробництва, підвищення кількості безробітних. Аналогічний результат виникає при зниженні підприємцями грошової заробітної плати. Всіляке зниження заробітків з метою економії витрат і стимулювання прибутків призводить до скорочення сукупного попиту.

Щоб обґрунтувати механізм економічного циклу, М. Калецьки побудував модель, що характеризує зв'язок основних параметрів: прибутку, основного капіталу, інвестицій, прослідкував їх вплив на рівні виробництва, зайнятості, ціни і інших показників.

М. Калецьки відмічав, що якщо доля інвестицій в національному доході залишається постійною, то темп зростання доходу також не змінюється. Капіталовкладення зростають такими ж темпами, що й національний доход, який забезпечує постійний темп його приросту.

Представники монетарного напрямку посткейнсіанства обрали інший шлях. Вони виступили як поборники відновлення духу кейнсіанської революції та повернення справжнього змісту його теорії.

Певною віхою в розвитку цього підходу була опублікована в 1965 р. стаття американського економіста Р. Клауера «Кейнсіанська контрреволюція: теоретична оцінка» [80; 113, с. 118-121]. У статті давалося принципово нове

тлумачення теорії Дж. Кейнса на відміну від ортодоксального кейнсіанства, що трактувало її як «теорію рівноваги в умовах неповної зайнятості, як окремий випадок неокласичної теорії загальної рівноваги» [210, с. 480-786].

Інтерпретація Р. Клауера одержала подальший розвиток у праці іншого американського економіста – А. Лейонхуфвуда «Про кейнсіанську економічну теорію й теорію Кейнса»(1968). Вчений рішуче оголосив, що стандартна інтерпретація теорії Дж. Кейнса не тільки не розвинула, але й відкинула головні елементи його теорії. Основними недоліками, на його думку, даної інтерпретації є: 1) недооцінка ролі грошей; 2) зменшення ролі процентної ставки, завдяки чому в центрі уваги виявився лише мультиплікаційний процес, що розгортається під впливом змін попиту; 3) перевага бюджетної політики й недооцінка значення кредитно-грошового регулювання. Критикуючи попередників, А. Лейонхуфвуд зауважував: так багато уваги приділяли проблемі безробіття, що про грошовий аспект теорії зовсім забули, зникла більша частина цінової й монетарної сторони теорії Дж. Кейнса; у підсумку з'явилася дивна доктрина «неважливості грошей» й «неефективності кредитно-грошової політики».

Оцінивши подібне тлумачення кейнсіанської теорії, відомий історик економічної думки, М. Блауг писав: «Для Клауера й Лейонхуфвуда кейнсіанська теорія – це теорія неповної інформації, одержання якої пов'язане з витратами повільного пристосування цін; це теорія адаптації за допомогою зміни обсягів виробництва, а не цін; це гіпотеза двоїстого рішення й процесу, що обмежує доходом; неправильних і нерівноважних ринкових цін внаслідок відсутності вальрасовського аукціонника... Як тільки ми відходимо від досить специфічного випадку негайного пристосування цін, ми вже не можемо виходити з того, що робота цінового механізму автоматично веде до усунення надлишків і дефіцитів на ринку, а отже, і до повної зайнятості» [112, с. 12].

Макроекономічний аналіз господарських процесів був продовжений у 80-х рр. XX ст. представниками нового кейнсіанства. Йдеться про сучасний

етап подальшої еволюції кейнсіанства в широкому розумінні слова. Найважливіша роль у розробці ідей нового кейнсіанства належить таким американським економістам, як Брюс Грінвальд, Джозеф Стігліц (Стенфордський університет), Джордж Акерлоф і Жанет Йеллен (університет Берклі), Олів'є Бланшар і Джуліо Ротемберг (Массачусетський технологічний інститут), Марк Гертлер (університет Вісконсін-Медісон), Бен Бернанк (Прінстонський університет), Грегорі Манків (Гарвард) та ін.

Методологія дослідження нових кейнсіанців ґрунтується на таких основоположних ідеях:

1) ціни та зарплати переважно визначаються окремими фірмами та профспілками, ніж формуються на основі «вальрасівської» моделі;

2) неповнота та асиметричність інформації, якою володіють економічні суб'єкти;

3) випуск і зайнятість реагують переважно на зміни сукупного попиту, ніж на зміни недостатньо еластичних цін;

4) раціональні очікування економічних суб'єктів, що намагаються врахувати майбутні дії уряду.

Нове кейнсіанство об'єднує з посткейнсіанством і відрізняє від неокласичної школи визнання наявності стійких факторів макроекономічної нестабільності ринкової економіки, існування в ній неповного використання ресурсів та необхідності вдосконалення коригуючого впливу державного регулювання економіки. Але щодо пріоритетів економічного аналізу нове кейнсіанство суттєво відрізняється від своїх попередників.

До початку 80-х рр. в кейнсіанстві майже не була розроблена проблема мікроекономіки. Вона залишалася прерогативою неокласики і саме за це кейнсіанство все більше піддавалося критиці як з боку монетаристів, так і з боку представників нової класичної макроекономічної теорії. Посткейнсіанці, окрім П. Сраффи, також не використовували неокласичних ідей і категоріального апарату. Нові кейнсіанці, на відміну від своїх попередників, вдосконалюють методологію економічних досліджень шляхом

залучення як неокласичних ідей, так і відповідного категоріального апарату, використовують формально-математичний апарат загальної рівноваги в дослідженні господарських систем.

Нове кейнсіанство вже не можна назвати лише макроекономічною теорією ефективного попиту. В ньому відбулося зміщення акцентів аналізу з проблеми ефективного попиту на аналіз ринків капіталу, праці, товарів та раціональної поведінки господарських агентів в умовах макроекономічної невизначеності та неповноти економічної інформації.

У центрі уваги нового кейнсіанства – аналіз проблем, породжених активним впливом фінансової сфери та грошового фактора на макроситуацію. Теорію ліквідності Дж. М. Кейнса представники цієї течії вважають спрощеною і надають перевагу розгляду механізму взаємозв'язку реального виробництва не тільки з коливаннями грошового попиту, але й зі змінами структури всієї фінансової сфери, боргової економіки, що базується на заборгованості населення, банків, фірм та держави.

З позицій нового кейнсіанства суттєвою основою макроекономіки є розвиток сучасної теорії ціноутворення з урахуванням умов існування великих фірм, сильних профспілок і колективних договорів, а також втручання держави в цей процес. Йдеться про розробку нової концепції ціноутворення в умовах недосконалої конкуренції, тобто конкуренції, за якої ціни не змінюються настільки швидко й еластично, щоб у достатньо короткий строк привести у рівновагу нове співвідношення попиту і пропозиції. Нові кейнсіанці враховують, що сучасна економіка має договірний характер, а звідси – низька рухливість та негнучкість цін. Жорсткістю характеризується і заробітна плата як головний елемент витрат, виходячи з яких складаються ціни на продукцію. Таким чином, нові кейнсіанці вважають, що кейнсіанська теорія сьогодні – це теорія малорухливих цін і заробітної плати, що це саме той ланцюг, який потребує дослідження при аналізі стійкої інфляції.

Тобто, руйнівний досвід кризових явищ 70-х рр. не пройшов для кейнсіанців безслідно. Вони визнали небезпечність невпинного зростання державних видатків і бюджетних дефіцитів. Це певною мірою позначилося на їхній економічній політиці, де стрижнем регулювання попиту традиційно виступала бюджетна політика. У кредитно-грошовому регулюванні акцент робиться на посиленні гнучкості всієї кредитно-грошової системи. Вирішення проблеми зайнятості та інфляції представники нового кейнсіанства вбачають у тому, що державна антиінфляційна політика має бути переорієнтована на параметри, що визначають формування витрат і доходів. По суті вони обґрунтовують нову макроекономічну стратегію, яка полягає у новій політиці доходів, коли державою здійснюється контроль за цінами і доходами шляхом оподаткування за умов регулювання процесів монополізації.

Таким чином, в сучасних розробках господарських проблем представники нового кейнсіанства враховують проблеми невизначеності, контрактний характер економіки, акцентують свою увагу на аналізі грошей, фінансових ринків, ризиків тощо.

3.4. Проблеми розвитку господарської системи в основних течіях інституціоналізму

3.4.1. Основні тенденції еволюції господарських систем в теоріях неінституціоналізму

З позицій, відмінних від попередніх течій економічної думки, вивчали еволюцію господарства представники інституціоналізму. Останній виступав як альтернатива неокласичному напрямку економічної теорії. Якщо

неокласики виходять із смітіанської тези про досконалість ринкового господарського механізму й саморегулювання економіки і не виходять за рамки «чистої економічної науки», то інституціоналісти рушійними силами економіки поряд з матеріальними чинниками вважають також духовні, моральні, правові та інші фактори, що розглядаються в історичному контексті. Тобто, до предмету свого аналізу прихильники інституціоналізму поряд з економічними залучили і неекономічні аспекти суспільної діяльності. При цьому об'єкти дослідження – інститути – не поділяються на первинні чи вторинні і не протиставляються один одному [414, с. 112].

Американський економіст й історик економічної думки Р. Хейлбронер [408, с. 41-55], стверджуючи що сучасна економічна теорія «перетворилась у царицю соціальних наук» і стала єдиною галуззю «соціальних досліджень, за яку присуджується Нобелівська премія», відносить це насамперед до неокласики. Коли ж зауважує, що «економічна наука нарешті вийшла за вузькі межі її нинішнього царства – царства виробництва і розподілу – і може тепер заявити про свої права на велику територію, що простягається від сімейних відносин до спорту, від антропології до державного права», він, безперечно, має на увазі «здобутки» саме інституціоналізму. Англійський історик-економіст М. Блауг також вважав, що прагнення інституціоналістів «розширити поле досліджень економічної науки «зумовило» інтерес до кібернетики, дослідження операцій, теорії управління, теорії організації і загальної теорії систем» [112, с. 37].

Ідея синтезу соціологічного та економічного аналізу лежить в основі їх концепцій. Термін «інституціоналізм» (лат. *institutio* – образ дії, звичайно напрям), як відомо, був прийнятий для аналізу системи поглядів на суспільство і економіку, в основі якої лежить категорія інституту, що становить кістяк соціально-економічних побудов прихильників цього напрямку.

На думку У. Гамільтона, який увів поняття «інститут» до наукового вжитку, «інститути установлюють межі і форми людської діяльності. Світ

звичаїв і традицій, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння і безперервну матерію інститутів» [112, с. 177]. В основу системи поглядів інституціоналісти поклали принцип природного відбору інститутів, представлений Т. Вебленом як зміст еволюції суспільної структури, основа суспільного прогресу.

Таким чином, за логікою інституціоналістів, спосіб мислення, звичаї і традиції виступають як першопричина суспільно-економічного розвитку суспільства. Реально існуючі економічні відносини подаються як прояв втілених в інститутах звичаїв людей, їх спосіб мислення. Тому господарська система, її структура і чинники розвитку в подібних інтерпретаціях постають у специфічному вигляді.

Специфічний погляд на господарство, економічну сферу суспільства загалом був зумовлений методологією інституціоналізму, яка мала багато спільного з німецькою історичною школою. Підкреслюючи цей зв'язок, зокрема, В. Леонтьєв пише, що видатні представники американської економічної думки Т. Веблен і У. Мітчелл «у своїй критиці кількісних аналітичних методів в економічній науці продовжили загальну лінію німецької історичної школи», пояснюючи це тим, що «на межі століть вплив німецької школи у США був таким же великим, а можливо, і більш значним, ніж вплив англійської» [113, с. 147-151].

Як напрям економічної думки інституціоналізм увібрав у себе такі методологічні ознаки:

- 1) широке використання описово-статистичного методу;
- 2) історико-генетичний метод;
- 3) інститут, як вихідна та основоположна категорія в дослідженні господарських процесів;
- 4) розширене тлумачення предмета економічної теорії за рахунок включення до нього проблем суспільних наук: соціології, права, етики тощо;
- 5) відмова від статички та орієнтація на аналіз динамічних закономірностей господарської системи.

Інституціоналізм, таким чином, став якісно новим напрямом економічної думки. На цю відмінність в дослідженнях, критичну спрямованість аналізу вказував М. Блауг, на думку якого, при спробі визначити суть «інституціоналізму» необхідно зважати на три суттєві риси в галузі методології [112, с. 87]:

- 1) невдоволення високим рівнем абстракції, який притаманний неокласикам, і особливо статичним характером ортодоксальної теорії ціни;
- 2) прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками або віра у переваги міждисциплінарного підходу;
- 3) невдоволення недостатнім рівнем емпіризму класичної та неокласичної теорій, заклик до глибоких кількісних досліджень.

Праці американських інституціоналістів та їх послідовників об'єднує антимонопольне спрямування, ідея врахування впливу на економічне зростання усієї сукупності суспільних відносин і необхідності державного регулюючого впливу на економіку. Причому щодо останнього можна згадати вимогу посилити «контроль суспільства над бізнесом», винесену Дж. М. Кларком навіть у заголовок своєї однойменної книги, виданої ним у 1926 р. На важливість такого контролю вказував Ф. Хайек: «якщо монополії в певних сферах неминучі, то кращим є рішення, якому до недавнього часу віддавали перевагу американці, – контроль сильного керівництва над приватними монополіями. Послідовне проведення в життя цієї концепції обіцяє більш позитивні результати, ніж безпосереднє державне управління» [403, с. 115-121].

Таким чином, ранній (американський) інституціоналізм (Т. Веблен, Дж. Р. Комонс, В. К. Мітчел), сформований на підґрунті критики неокласики та об'єднаний засадами міждисциплінарного аналізу і традиціями німецької історичної школи, в своїх концепціях намагався дати цілісний аналіз суспільних та господарських процесів з акцентом на необхідності дієвого механізму соціального контролю з боку суспільства з метою забезпечення стабільності та керованого розвитку господарства.

Упродовж ХХ-го ст. інституціональний напрям економічної думки революціонував, убирав фрагменти інших шкіл і течій, формуючи нові підходи до аналізу складної соціально-економічної дійсності. Проте залишався внутрішньо неоднорідним, поєднуючи у собі різні концепції, відгалуження, течії, наукові ідеї провідних сучасних економістів.

Потужною течією в межах інституціонального напрямку став неінституціоналізм, що сформувався під впливом старого інституціоналізму та неокласики з домінуванням у методологічних підходах неокласичної теорії. Незмінним залишилось «жорстке ядро» неокласики, а розширення предмету дослідження відбувалося методами коригування положень із «захисної оболонки» неокласичної теорії на основі надання предмету аналізу більшої цілісності, соціальної визначеності та тіснішого зв'язку з практикою.

Суттєвим внеском в розвиток неінституціоналізму стали праці визначних його представників: Р. Коуза, Дж. Б'юкенена, Д. Канемана, А. Алчіана, Г. Демсеца, Дж. Стігліца, Д. Норта та ін.

На мікроекономічному підґрунті неокласичного аналізу була побудована теоретична конструкція Р. Коуза, згідно з якою саме вартість укладання і виконання контрактів та утримання організацій становить значну частину загальних ресурсів економіки. Вчений запровадив у економічній теорії новий клас витрат, які отримали назву транзакційних (неокласична теорія знала два види обмежень – фізичні, породжені рідкісністю ресурсів, і технологічні, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів); встановив новий набір «елементарних частинок» (як зазначено у прес-бюлетені про присудження Нобелівської премії) в економіці.

Ідея необхідності вдосконалення ринкового суспільства шляхом його реформування, здійснення науково-технічних зрушень та відповідної соціально-економічної політики проводилася у наукових розробках соціологічної школи інституціоналізму: Дж. К. Гелбрейт, Р. Хейлбронер, Г. Мюрдаль, Ф. Перру та ін.

Так, дослідження Дж. Гелбрейта спрямовані на розробку системи реформ, які в змозі забезпечити розв'язання гострих соціально-економічних проблем, істотно поліпшити становище в суспільстві. Він переконаний в необхідності трансформації капіталізму, в його оновленні. Для цього, на думку американського економіста, слід забезпечити «гарантійний прибуток усім членам суспільства», значно розширити соціальні програми. Велика увага приділяється створенню системи перенавчання осіб, які втрачають роботу, скороченню воєнних витрат, зниженню бюрократизації суспільства тощо.

Здійснення реформ Дж. Гелбрейт пов'язує з посиленням регулюючої ролі держави. Категорично заперечуючи програми монетаристів і прихильників економіки пропозиції, він закликає «звільнитися від сліпого поклоніння перед кредитно-грошовою політикою, від віри, що її магія може скеровувати і регулювати розвиток капіталізму» [82; 113, с. 70-73]. На його думку, слід значно більше покладатися на фінансово-бюджетну, ніж на кредитно-грошову політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням федерального дефіциту і значним зниженням процентних ставок.

Концепція Дж. Гелбрейта, а також його програма реформ мала серед колег як прихильників, так і критиків. Не всі погоджуються з протиставленням плануючої і ринкової системи, які він досліджував. Говорячи про три елементи плануючої системи (корпорація з її техноструктурою, система управління сукупним попитом, управління споживанням), Д. Сіссел віднайшов у їх взаємозв'язку глибокі протиріччя, оскільки «плануюча структура стабільна до тих пір, доки функціонує дуже складна система взаємозалежних інститутів». Він називає це «парадоксом Гелбрейта». Д. Сіссел вважає, що слабкість цієї будови в ігноруванні ринкових сил, які діють в економіці, не виключаючи і корпоративного сектору. Підтвердження цьому він вбачає у гострій ринковій конкуренції, що охоплює і корпорації всередині самої плануючої системи.

Особливості методології неоінституціоналізму можна побачити на прикладі теорії Ф. Перру, що отримала назву «економіка домінування». В основі цієї теорії лежить постулат, згідно з яким відносини учасників господарської практики вибудовуються не як рівноправних партнерів, а як відносини панування і підкорення.

Визначальну роль в економіці домінування грають монополії та олігополії, які прагнуть укріпити свою владу, послабити конкурентів. Координуючу й поєднуючу функцію має здійснювати держава, яка виробляє і проводить стратегію загального інтересу і загального блага.

Згідно теорії Ф. Перру [57, р. 859] домінування одних підприємств і секторів і підлеглий стан інших деформує «нормальні» взаємозв'язки і ринковий економічний простір. Разом з тим подібна система підлеглості і залежності в національній економіці створює передумови для створення «полюсів зростання», що формуються біля домінуючих галузей, які відіграють роль своєрідних «моторів». Ефект домінування приводить до того, що «галузі-мотори» стимулюють підтягування суміжних виробництв, породжуючи зростання виробництва і нововведень.

Економіка, що знаходиться в процесі розвитку, представляє собою два нескоординованих сектора – сучасний і традиційний. Один сектор забезпечує впровадження нововведень, прогресивних форм організації виробництва, другий – гальмує зростання. Соціальні проблеми ігноруються. Висновок з теорії Ф. Перру полягає в тому, що необхідно раціоналізувати організацію управління. З цією метою вченим обґрунтовуються принципи індикативного планування, відповідаючи вимогам економічного зростання.

Р. Хейлбронер, видатний американський економіст прийняв спробу розробити економічну теорію на базі використання соціології і психології. Стверджуючи, що претензії неокласиків на універсальність економічних постулатів необґрунтовані, вчений вважає, щокорені економіки потрібно шукати в «інститутах забезпечення соціального порядку». Саме ця

аргументація відповідає вихідній ідеї інституціоналізму: основа економічної теорії – синтез, взаємозв'язок економічного і соціального аналізу.

Р. Хейлбронер прагне намітити шляхи трансформації капіталістичної господарської системи. Відповідаючи на питання «Куди ми йдемо?», він говорить про те, що капіталізм – це соціальна система, яка в змозі замаскувати той спосіб, за допомогою якого вона служить інтересам соціального порядку. Мотиви дій людей, що діють в рамках ринково-капіталістичної системи, не являються суто ринковими. В свою чергу, ринковий механізм має свої недоліки, не менш серйозні, ніж у планової економіки. Капіталізм стикається з проблемами глобального рівня, які не в змозі вирішити. Зараз він знаходиться в передбаченні кардинальних змін, які займуть багато часу. Ці зміни пов'язані з впливом науково-технічної революції, економічною роллю держави і науково-технічної інтелігенції. «Ринок на етапі розвинутого капіталістичного суспільства породжує потребу в плануванні так, як твердість розвитої командної системи породжує потребу в ринкових механізмах» [408, с. 41-55].

Як висновок у книзі «Економіка для усіх», що написана в співавторстві з Лестером Туроу, Р. Хейлбронер підкреслює: «Реальний виклик нашого часу – не в економічних проблемах, а в політичних і моральних цінностях, які завжди присутні в нашій поведінці... основою суспільства залишаються політика і мораль – наша колективна воля та наші особисті системи цінностей. Результат нинішньої кризи буде відображати силу цієї волі та якість цих цінностей» [470, с. 5].

Шведський економіст Г. Мюрдаль (лауреат Нобелівської премії, яку отримав за дослідницьку роботу в галузі теорії грошей та економічних коливань і за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів (1974)) досліджує проблеми, які пов'язані з основними тенденціями розвитку сучасного світу підкреслюючи небезпеку порушення збалансованості світових ринків.

Досліджуючи основні тенденції розвитку міжнародних економічних відносин Г. Мюрдаль відмічає, що у сучасній світовій економіці відбулися серйозні зміни, пов'язані із розпадом колоніальної системи. У промислово розвинених країнах, на його думку, досягнуто високого ступеня національної інтеграції, що відбулося внаслідок втручання держави в економічне життя. Проте всесвітня економічна інтеграція відсутня. Більше того, автор підкреслює, що національна інтеграція у розвинених країнах призвела до посилення «міжнародної дезінтеграції», основними проявами якої є поглиблення економічної нерівності між індустріально розвиненими і слаборозвиненими країнами.

На думку Г. Мюрдаля, міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде створений «базис міжнародної солідарності». Дослідник вважає, що міжнародні економічні зв'язки мають і можуть регулюватися засобами політики. Відсутність свідомого регулювання неминуче потягне за собою подальше поглиблення дезінтеграції, навіть, може спричинити світовий конфлікт. Концепція міжнародної економічної інтеграції Г. Мюрдаля ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв'язку. Цей принцип висуває на перший план такі процеси, які розпочавшись, створюють умови для подальшого розвитку. Ідеал Г. Мюрдаля – повне об'єднання всіх народів земної кулі. Таким чином, Г. Мюрдаль ідею свідомого «соціального контролю» над економікою, яка характерна для всього інституційно-соціологічного напрямку, переніс на планетарний рівень.

3.4.2. Нова інституційна теорія про теоретичні та практичні аспекти розвитку господарських систем

Нова інституційна теорія вивчає не стільки поведінку окремого індивіда, скільки інституціональні структури. Індивід, його інтереси

формується під впливом інституціонального середовища. Інститут виступає як продукт суспільного розвитку і форма, в рамках і при участі якої протікає господарська діяльність.

Узагальнюючи особливості нової інституціональної економічної теорії (НІЕТ) на концептуальному рівні, можна сформулювати декілька положень.

По-перше, на відміну від неокласики для НІЕТ, інститути мають значення з точки зору поведінки економічних агентів. Акцент робиться на аспекти, пов'язані з ефективністю розміщення ресурсів та економічним розвитком, аналізуючи процес формування інститутів на основі моделі раціонального вибору – з точки зору створення та використання можливостей взаємовигідного обміну. Дослідження дискретних інституційних альтернатив дозволяє позначити теоретичні та практичні проблеми, які виникають у зв'язку з виникненням та інститутів різних рівнів.

По-друге, на відміну від традиційного інституційного підходу в рамках НІЕТ інститути розглядаються крізь призму їх впливу на рішення, які приймають економічні агенти. Інститути у вигляді набору правил і норм не визначають цілком поведінку людини, а лише обмежують набір альтернатив, з яких індивід може вибирати у відповідності зі своєю цільовою функцією.

По-третє, на відміну від неокласичної економічної теорії в НІЕТ багато об'єктів вже не розглядалися як «чорні скриньки». Це означає, що організація (держава, фірми, домашні господарства) визначається не як окремий економічний агент з єдиними цілями, інтересами, а як система, що має внутрішню структуру інтересів [414, с. 122].

Інструментарій НІЕТ дозволяє вивчити домашнє господарство, фірму як впорядкування взаємодії між людьми; структури, що потребує спеціального дослідження процесів обробки інформації, отримання та використання знання; структури стимулів і контролю в різних формах економічної організації. З цієї причини, нова інституційна теорія фірми називається контрактною, на відміну від технологічної в неокласиці. Відмова

від «чорних скриньок» за допомогою методології НІЕТ означає не тільки опис, але і пояснення того, що приймалося в межах неокласики як даність.

По-четверте, інституційні альтернативи порівнюються один з одним, а не тільки з ідеальним станом речей, як в неокласиці. Це порівняння проводиться через аналіз можливостей економії на трансакційних і трансформаційних витратах. У спрощеному вигляді механізм виникнення надлишкових витрат представлений у такий спосіб. Спочатку дослідники будують ідеальну економічну систему, потім порівнюють з нею фактичний стан речей. Після цього визначають, що необхідно зробити щоб досягти ідеального положення. Одна з фатальних абстракцій – ігнорування витрат, пов'язаних з реалізацією запропонованих змін, хоча в економічній теорії широко відомий принцип оптимальності з додатковими обмеженнями.

Методологічні переваги НІЕТ полягають у тому, що види кооперації, які розглядалися раніше як альтернативні в контексті порівняльного аналізу механізмів управління трансакціями, виявляються доповнюючими в умовах співіснування достатнього різноманіття трансакцій з точки зору невизначеності, повторюваності угод, специфічності використовуваних активів тощо.

По-п'яте, більш широкий підхід до визначення ситуації вибору в рамках НІЕТ в порівнянні з неокласичним дозволяє послабити жорсткі обмеження на метод порівняльної статистики. Якщо у неокласиків порівняльна статистика як метод вивчення економічної системи через набір рівноважних станів передбачала визначення величини таких показників, як ціна і кількість, то в НІЕТ подібних значущих параметрів виявляється істотно більше (якість, система штрафних санкцій, умови та наслідки відхилення від графіка поставок і платежів і т. д.). Використання даного методу дозволяє поставити питання про непередбачені наслідки інституційних змін в господарських системах, а отже, дати більш цілісну картину процесів, що відбуваються в реальному житті.

По-шосте, НІЕТ орієнтована на ослаблення жорстких передумов неокласичної теорії щодо поведінки людини і в той же час на уніфікацію економічного підходу. Вона послідовно реалізує принцип методологічного індивідуалізму, що дає підставу в першому наближенні нову інституційну економічну теорію розглядати як узагальнений неокласичний підхід. У свою чергу, раціональність поведінки розглядається в якості змінної величини, яка залежить від складності ситуації вибору, її повторюваності, наявної інформації, а також ступінь мотивації.

Економіка функціонує в певних інституціональних межах, де культура та ідеологія впливають на економічний розвиток. Як часто повторював Д. Норт, «історія демонструє, що ідеї, ідеології, міфи, догми та упередження мають значення» [31; 113, с. 219-221].

Важливим елементом нового інституціоналізму є поняття трансакційних витрат (transaction cost), тобто витрат на економічну діяльність. За Д. Нортом, трансакційні витрати визначаються:

- 1) витратами на оцінку характеристик товарів і послуг та умов обміну;
- 2) розміром ринку – діють особисті чи неособисті (які вимагають більших витрат на гарантії законності, безпеки, чесності) відносини;
- 3) ефективністю забезпечення виконання (enforcement) укладених контрактів, угод (судова система);
- 4) ідеологічними переконаннями учасників про навколишній світ та чесність запроваджених у ньому правил гри.

Тобто, як зауважував Д. Норт, трансакційні витрати складаються з витрат на оцінку характеристик трансакції та забезпечення її виконання. Чим складніша економіка країни, тим більший трансакційний сектор (юристи, банкіри, бухгалтери, політики). У розвинутих економіках він сягає половини ВВП (так, у США ця цифра ще в 1970 р. дорівнювала 45 % від ВВП) [414, с. 124]. Інституції – це обмеження, створені людьми, які формують взаємодію між ними. Обмеження створюються для зниження невизначеності через структурування людської поведінки. Вони складаються

з формальних (правила, закони, конституції) і неформальних (норми поведінки, звичаї, добровільно обрані для себе правила поведінки) обмежень та механізмів забезпечення їх дотримання (совість, помста, соціальні чи державні санкції).

Механізми дотримання обмежень особливо важливі. Це демонструє досвід багатьох країн, які розвиваються: часто вони просто запозичують конституції та закони розвинутих країн, але ці закони не діють так само, як у розвинутих країнах, бо не створюються ефектні механізми дотримання цих норм. Вони діють або вибірково, або їх взагалі немає (хоча причиною цього може бути не тільки недотримання формальних правил, але й відмінність у неформальних нормах). Навіть в аграрних суспільствах діють деякі інституції – різноманітні неформальні норми, що підтримуються людською свідомістю-мораллю та соціальними санкціями – такими, як остракізм.

Сукупність суспільних інституцій, або інституціональні межі (*institutional matrix*) визначає: 1) розмір трансакційних витрат (сукупність інституцій, які забезпечують якнайнижчі трансакційні витрати, є неефективним ринком) та 2) систему стимулювання до того чи іншого виду економічної діяльності (створення різних організацій – піратські банди, високотехнологічні фірми тощо, залежно від виду діяльності організацій стимулюється кращими прибутками, тобто системою розподілу).

Поряд з інституціями важливу роль відіграють й ідеологічні стереотипи, ментальні моделі (культура, досвід, навчання), які впливають на ставлення, довіру до інституцій а, отже, і на ефективність останніх.

Під тиском зацікавлених організацій (та з опором незацікавлених у змінах або зацікавлених у *status quo*) відбуваються інституціональні зміни – у формальних і неформальних правилах та механізмах їх забезпечення. Такі зміни зазвичай відбуваються повільно: хоча закони можна переглянути за ніч, зміна неформальних норм триває роками. Не завжди інституціональні зміни, які є вигідними для певної групи інтересу, є ефективними у масштабах усієї економіки, господарської системи, всього суспільства.

Зокрема, не завжди політики ухвалюють ті рішення, що сприяють економічному зростанню. Ухвалюються ті, що вигідні впливовим соціальним, економічним групам. Бюрократія також прагне не стільки збільшити виробництво, скільки взяти під свій контроль систему розподілу ресурсів. А приватний бізнес прагне бути монополістом на ринку, хоча власне конкуренція і сприяє економічному розвитку країни. Саме з цих причин у деяких пострадянських країнах уряд підтримує неефективні субсидовані монополії та гальмує програми приватизації, а у деяких країнах третього світу уряди тримають ціни на сільськогосподарську продукцію неприродно низькими, субсидуючи цим неефективну промисловість та підтримуючи міську еліту, яка допомагає політикам залишатись при владі.

Інституційні межі суспільства, на думку Д. Норта, повинні бути не просто ефективними, а адаптивно ефективними – тобто повинні стимулювати появу альтернативних, різнопланових організацій для послідовного розв'язання нових економічних проблем. «Демократичні політичні системи та децентралізовані ринкові економіки із чітко визначеними та гарантованими правами власності є тим, яке ми знаємо, наближенням до адаптивно ефективних інституціональних меж»; варіюють тільки організаційні структури у цих інституціональних межах.

Що стосується ефективності окремих інституцій та організацій, то Д. Норт наводить висновки Е. Остром (Elinor Ostrom) з її дослідження «Управління спільною власністю: Еволюція інституцій колективної дії» [53]. Ефективні інституції та організації характеризуються таким чином:

1. Межі чітко визначені.
2. Узгодженість між правилами придбання власності та постачання і місцевими умовами.
3. Наявність угоди про колективний вибір. Більшість індивідів, яких зачіпають правила діяльності, можуть брати участь у зміні цих правил.

4. Систематичні перевірки стану ресурсів спільної власності й поведінки власників; інспектори є підзвітними власникам або самі є власниками.

5. Застосування санкцій до власників, які порушують правила діяльності; покарання залежить від серйозності та обставин порушень.

6. Наявність механізму розв'язання конфліктів.

7. Мінімальне визнання права (зовнішнього урядового органу) організувати. Якщо спільні ресурси є частиною більшої системи, то придбання власності, постачання, моніторинг, забезпечення виконання правил, розв'язання конфліктів, урядові дії організуються у кілька рівнів підприємств.

Основою підходу теорії нового інституціоналізму є переконання, що для кожного суспільства існує унікальна система інституцій, і тому уряд може розробити стратегію дій, яка відповідатиме потребам окремішньої культури суспільства та сприятиме економічному зростанню. Через це немає країн, приречених на злидні; для будь-якого суспільства можна створити такі інституціональні межі, які у довгостроковому періоді забезпечать економічне зростання.

Отже, нова інституційна економічна теорія відкриває нові можливості для економічних досліджень. За допомогою її категорій, таких як трансакційні витрати, інституції, організації, інституціональні межі, інституціональні зміни, «залежність від шляху», «дилема інституціональних змін» можна концептуально осмислити й описати ті економічні явища, які не «вписуються» в традиційні економічні теорії. Найважливішим таким явищем є трансформація країн колишнього соціалістичного табору у країни ринкової економіки. Саме теорія нового інституціоналізму дає змогу визначити стратегію та пріоритети реформування у країнах перехідної економіки. Але є також багато інших явищ, які вдало описуються саме в межах теорії нового інституціоналізму.

Традиційний рецепт процвітання країни, який поділяється більшістю економістів, такий: приватна власність, вільні ціни і держава в якості арбітра. Як показали нобелівські лауреати з економіки 2009 року Олівер Вільямсон і Еліно́р Остро́м, у багатьох випадках можна успішно обійтися без будь-якої з цих речей. Співробітник фірми, що працює на конвеєрі, не продає зроблені ним деталі будь-кому, хто більше всього заплатить, а передає їх далі по стрічці. Користувачі «нічийних» природних ресурсів – лук, рибних угідь – нерідко знаходять розумний спосіб їх спільного використання, не вдаючись ні до приватизації, ні до державного примусу.

3.5. Альтернативні підходи до аналізу еволюції господарської системи

Розвиток наукових досліджень еволюції господарських систем в напрямі гетерогенності та міждисциплінарності розширює простір та активізує методологію економічної науки, яка поступово збагачується новими методами аналізу на основі використання надбань соціальних і природничих наук, характеризується різновекторністю наукової структури й методів знання, допускає існування альтернативних підходів, концепцій і наукових шкіл.

В умовах підвищеної нестабільності не тільки національної, а й світової економіки головне розв'язання суперечностей між складовими суспільства (економічною підсистемою) та природою (с точки зору обмежених та вичерпних природних ресурсів) стає неможливим в межах усталених традиційних напрямів наукового аналізу методологічних підходів. Як наслідок, виникає нагальна потреба поєднання (інтеграції) різних природно-наукових та гуманітарних знань в цілісну наукову світоглядну конструкцію з вивчення взаємозв'язків між природою, суспільством та

людиною з формуванням наукового підходу, який би забезпечив збереження розвитку суспільства і людини у взаємодії з навколишнім природним середовищем та в розробці конкретних шляхів щодо мінімізації можливих ризиків незворотних змін у живій природі з ціллю попередження глобальної катастрофи Всесвіту. З огляду на таку необхідність вивчення єдності суспільних та природних процесів, ряд науковців вказують на необхідність застосування альтернативних підходів щодо аналізу розвитку суспільства в цілому та господарської системи зокрема – наукової парадигми фізичної економії (С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко, Л. Корнійчук, В. Шевчук), сталого розвитку (Л. Мельник, Б. Большаков, І. Бистряков, С. Бобильов, О. Каринцева, Е. Бун, Л. Хенс, Г. Дейл).

Зараз світ змінюється досить системно і ці процеси прискорюються, постають питання щодо напрямів відповідних перетворень та домінуючих цінностей, зростає значимість антропологічної парадигми, сучасних глобально-цивілізаційних та соціально-економічних перетворень, домінантність неогенетичних засад у такому процесі.

Українська школа фізичної економії – це своєрідне явище в науці, цілісна теоретична система, яка базується на єдності природної та економічної засад, а базові положення цієї школи (енергетична теорія С. Подолинського, теорія ноосфери В. Вернадського, космопланетарна теорія М. Руденка) стають альтернативними вихідними системоутворюючими складовими сучасної цивілізаційної парадигми суспільного розвитку.

Засновником школи фізичної економії вважають С. Подолинського, який окреслив нову парадигму, поклавши в її основу енергетичну теорію та поєднавши фізичне та економічне. Його ідеї випередили час. Вчений мріяв і намагався сформулювати природничо-наукове обґрунтування соціальної системи, за якої нагромадження і розподіл енергії здійснюватиметься б найбільш раціонально і забезпечуватиме максимальне задоволення людських потреб. Прогрес суспільства С. Подолинський пов'язує зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому, зі збереженням і

нагромадженням енергії. Дослідник показав, що «людина є єдиною відомою в науці силою природи, яка в змозі збільшувати частину енергії Сонця, що акумулюється на поверхні Землі, зменшувати кількість енергії, що розсіюється в світовий простір. При цьому збереження і нагромадження енергії відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини» [174, с. 105].

Суттєвим внеском С. Подолинського у національну науку стало створення нової парадигми цивілізаційного розвитку. Віддавши належне проблемам глобального характеру, вчений у своїх дослідженнях пішов далі. Саме розгляд життя на Землі, як невід'ємної складової частини Всесвіту, дозволив йому трактувати процес господарювання на планеті як економіку Всесвіту. Ці висновки та складні розуміння залишаються і до сьогодні майже не вивченими та недостатньо розвинутими. С. Подолинський розвинув вчення фізичної економії у глобальному руслі та заклав основи методології аналізу глобального рівня господарювання [459, с. 227].

Ідеї С. Подолинського розвинув В. Вернадський своїм ученням про ноосферу. У С. Подолинського немає формулювання цього поняття, але у нього чітко визначена роль людського інтелекту у процесі нагромадження енергії. Обидва вчені піднімають проблеми гармонійного розвитку природи і суспільства, автотрофності людства [131, с. 106]. Спроба об'єднати проблеми ноосферного і сталого розвитку вперше була здійснена А. Д. Урсулом в монографії «Шлях в ноосферу» [390, с. 59]. І лише згодом його ідея набула підтримки та стала загальноприйнятною. Саме поєднання ідей сталого розвитку і ноосфери є важливим надбанням наукової думки.

На засадах нової економіко-філософської системи сформулював концепцію фізичної економії і український дослідник М. Руденко. Фундаментальну фізико-економічну основу бачення майбутнього закладає його праця «Енергія прогресу». Його провідна теоретична ідея полягає в тому, що абсолютна додаткова вартість породжується природою як щорічний додаток сонячної енергії, а не експлуатації людської праці і це

створює фізико-економічну, а не політико-економічну основу бачення майбутнього. Говорячи про методи пізнання М. Руденко підкреслює, що вони повинні базуватись на метафізичних засадах, а пізнання потрібно розпочинати з визначення субстанції (космічної енергії, світової Монади). Вчений підкреслював, що політична економія не досліджує фізичні проблеми, а це спрощує економічні знання, робить їх однобокими та неефективними у вирішенні народногосподарських питань. Він наголошував на пріоритетності ідей фізичної економії, коли підхід до аналізу з позицій природних законів може стати основою економічного розвитку.

Разом з тим, ідеї фізичної економії мають практичне використання. Розуміння небезпечних еволюційних, екологічних та інших загроз для життєдіяльності нинішніх поколінь та існування нащадків приводить світове співтовариство до необхідної зміни існуючої парадигми цивілізаційно-теоретичного обґрунтування суспільного розвитку, що базується на поєднанні фізичного і економічного, як це пропонує українська школа фізичної економії.

Продовження економічного розвитку без кардинальної зміни нинішньої економічної моделі призведе до зростання екологічних загроз та зробить неможливим сталий розвиток. Зважаючи на це, розпочато пошук нових шляхів розвитку, які б дали змогу відновити природне середовище та одночасно забезпечувати гідний рівень життя населення. Одним з результатів такого пошуку стала концепція «зеленої» економіки, що завдяки підтримці міжнародних організацій та національних урядів набула значної популярності. Підходи до тлумачення «зеленої» економіки та визначення її базових характеристик стали предметом дослідження у багатьох документах ООН (екологічна програма ЮНЕП та департамент ООН з економічних і соціальних питань ЮНДЕСА). Історію розвитку та особливості формування моделі «зеленої» економіки у різних країнах світу вивчали: Д. Пірс, А. Марканді, Е. Барбьє, М. С. Като, М. Коммон, С. Стагл, Р. Ахнел,

М. Кеннет, І. Ропке, Е. Зомонова, С. Бобильов, В. Захаров, Н. Пахомова, К. Ріхтер, Г. Малишков, Б. Буркинський, В. Геєць, Л. Мельник.

Термін «зелена» економіка був вперше введений в обіг у 1989 р. в доповіді, підготовленій групою економістів-екологів для уряду Об'єднаного Королівства в рамках консультацій щодо забезпечення сталого розвитку та його вимірювання. Були опубліковані План 2 «Екологізація економіки світу» (1990 р.) та План 3 «Вимір сталого розвитку» (1994 р.). Так за п'ять років відбувся суттєвий прогрес у поглядах цих науковців на розвиток світу: якщо головною ідеєю першої доповіді була допомога економіці в реалізації екологічної політики, то у подальшому наголос зроблено на глобальних екологічних проблемах (зміна клімату, виснаження озонового шару, вирубка тропічних лісів, втрата природних ресурсів у країнах, що розвиваються) та необхідності перегляду традиційної економічної моделі розвитку. Благополуччя людини та якість її життя, стан навколишнього середовища мають стати головними цілями розвитку, які повинні отримати адекватні індикатори оцінювання.

Незважаючи на більш, ніж 20-річну історію цієї концепції, вона залишається відкритою для дискусії та продовжує розвиватись. Зокрема, немає узгодженості щодо визначення сутності «зеленої» економіки та «зеленого» зростання. Виділяють декілька напрямів, за допомогою яких формування «зеленої» економіки та пов'язані з цим структурні реформи можуть стати основою економічного розвитку. По-перше, перехід до «зеленої» економіки здатний збільшувати «вхідні» (input effects) ресурси економіки внаслідок підвищення продуктивності й ефективності використання ресурсів. По-друге, становлення такої економіки супроводжується позитивними структурними змінами (efficiency effect) під впливом значних інвестицій у системоутворюючі сектори, що має призвести до зростання ефективності названих галузей та економіки в цілому. По-третє, розвиток інфраструктури забезпечить активізацію економічного розвитку і з боку пропозиції, і з боку попиту, одночасно розширюючи зайнятість і

сприяючи зниженню безробіття (stimulus effects). По-четверте, перехід до «зеленої» економіки об'єктивно стимулює інноваційну активність (innovation effects), яка має підтримуватись сприятливим конкурентним середовищем та дієвими інструментами регулювання.

Концепція «зеленої» економіки не замінює собою концепцію сталого розвитку, а розвиває її та являє собою засіб практичної її реалізації. Так званий «зелений» розвиток може бути забезпечений лише за умови інтеграції екологічної та економічної політики таким чином, щоб суспільний прогрес, економічне зростання та підвищення якості життя людини відбувалися на тлі скорочення загроз навколишньому природному середовищу. Це у сукупності розвиває сучасні уявлення про альтернативні моделі соціально-економічного розвитку суспільства.

Сучасний стан розвитку економічної науки визначається пошуком нових методологічних підходів до розв'язання завдань стійкого та всебічного розвитку людства [397, с. 11]. Серед них новим напрямом, що сформувався в сучасній економічній теорії, є економічна теорія щастя. Міждисциплінарний аналіз сутності поняття «щастя» з точки зору наук про суспільство і людину формує нові можливості для розкриття «теоретично важливих і практично дієвих смислів щастя при вирішенні як світових, так і національних проблем економічного розвитку в XXI ст.» [245, с. 56]. Як самостійний напрям наукових досліджень *economics of happiness* починає своє становлення з 70-80-х рр. XX ст. У процесі її становлення конструктивна роль належала дослідникам сучасної психологічної економічної теорії А. Тверські та Д. Канеману (Нобелівський лауреат 2002 р., премія присуджена за «інтеграцію результатів психологічних досліджень в економічну науку, насамперед, у сфері суджень і прийняття рішень за умов невизначеності»). Серед засновників і відомий американський економіст, професор університету Південної Каліфорнії Річард А. Істерлін, який розглядав питання залежності щастя від рівня особистих доходів людини. Дослідження вченого спрямовані на розробку нових методів та концепцій,

які виходять за межі теорії економіки, проте збагачують її пізнавальний потенціал у результаті взаємодії з іншими суспільними науками. До провідних західних вчених, які сьогодні плідно працюють у проблематиці економічної теорії щастя, слід віднести: Р. Веенховен (платформа World Database of Happiness, створена вченим, постійно поповнює вже зібраний масив філософських, психологічних, соціологічних, економічних досліджень щастя), С. Вю, Д. Бленчфлауер, Є. Кларк, Р. Лейард, Є. Освальд, Н. Пудхаві, Б. Стівенсон, Дж. Уолферс, Ф. Фрай та ін. Щастя в економічному вимірі господарських систем аналізують українські та російські дослідники Г. Задорожний, О. Бервено, О. Антіпова, Є. Журавська, П. Лукічев, О. Румянцева та ін.

Економічна теорія щастя як напрям міждисциплінарних наукових досліджень безпосередньо пов'язана з новими аспектами практики економічної діяльності людини у XXI ст., її метою, результатами і наслідками. У фокусі уваги вчених даного теоретичного відгалуження знаходиться суб'єктивне уявлення індивіда про задоволеність своїм життям як феномен економічної реальності. Дослідні міркування фокусуються на тому, які економічні фактори та яким чином визначають людське щастя, як щастя людини залежить від рівня економічного розвитку країни, які економічні критерії та показники відображають рівень людського щастя, як його відчуття справляє зворотній вплив на результативність економічної діяльності людини (за даними World Database of Happiness 2017 Україна посіла 132 місце серед інших 155 країн світу у рейтингу найщасливіших країн, зайнявши позицію між Ганою та Угандою (у 2016 р. була на 123 місці). Перше місце у рейтингу щасливих країн зайняла Норвегія, до п'ятірки лідерів увійшли Данія, Ісландія, Швейцарія та Фінляндія, останнє місце займає Центрально-Африканська Республіка. Жодна з найбільших економічно розвинених країн не увійшла в десятку лідерів цього рейтингу: США – 14 місце, Німеччина – 16 місце, Великобританія – 19 місце). Метою пошуку економічних смислів щастя є визначення нових завдань, пов'язаних

зі зміною неокласичних параметрів функціонування мікро-, макро- і міжнародної економіки та доповнення їх ціннісно-смысловими аспектами економічної діяльності людини. Відродження зацікавленості економістів до фундаментальної категорії буття людини – щастя, підкреслює, що по суті питання економіки є невіддільними від етичної та аксіологічної проблематики суспільного розвитку.

У процесі цивілізаційного розвитку людства пошуки щастя в господарській сфері суспільства окреслені своїми витокami, етапами розвитку та сучасним станом. В ранніх текстах це поняття визначає залежність господарської діяльності людини від принципів релігійної моралі того часу. За античних часів категорії щастя і блага – це мета людської діяльності. Господарство середньовічного суспільства з його релігійним світосприйняттям, функціонувало на принципах поміркованості та невибагливості, очікуванні щастя. Господарський устрій, заснований на ринковій системі цінностей, визначив новий зміст щастя як економічної корисності та меркантильної вигоди. Корисність, задоволення, щастя та інші гедоністичні властивості стали об'єктом активних наукових пошуків у дослідженнях економістів ХХІ ст. Зокрема, така галузь сучасної економічної науки як поведінкова економіка вивчає вплив соціальних, когнітивних та емоційних факторів на прийняття економічних рішень окремими особами і установами, а також вплив цих рішень на ринкові змінні у господарських системах (ціни, прибуток, розміщення ресурсів тощо).

В епоху постійного розвитку науки та плюралізму економічних теорій і концепцій відбувається активна інтеграція поведінкової економічної теорії з іншими науками, породжуючи нову проблематику досліджень, які мають велике практичне значення при аналізі господарських систем сучасного світу. На стику декількох наук виникає такий напрям, як нейроекономіка – розділ нейробіології (яка допомогла економістам вивчити особливості мозку людини, а саме – вплив внутрішніх цінностей на процес ухвалення рішень), основною метою якого є вивчення нейробіологічних особливостей ухвалення

рішень на основі поєднання економіки, біології та психології. Основоположником поведінкової економічної теорії є американський економіст, соціолог Герберт Саймон, теорія обмеженої раціональності якого стала методологічною основою подальших досліджень біхевіористів. Дослідження в області поведінкової економічної теорії вивчають проблему ірраціональності, ухвалення рішень в умовах невизначеності та ризику, фактори впливу на поведінку індивіда тощо. Експерименти вчених доводили істинність нових гіпотез, підтверджуючи право поведінкової економіки на існування (лауреатом Нобелівської премії з економіки 2017 р. став представник поведінкового напрямку, американський вчений Річард Талер, який отримав нагороду «за внесок в область поведінкової економіки». Важливим внеском Талера є дослідження прикладного застосування вивчених ним «поштовхів» («nudge») до різноманітних сфер та використання поведінкових факторів у вивченні глобальних явищ (можливості уникнення економічної кризи 2008 р. за умов впливу правильно застосованих «поштовхів»)).

Розвиток поведінкової економічної теорії спричинив появу нової альтернативної моделі людини, яка є повною протилежністю до попередніх інтерпретацій (дослідники не сприймають її як фактор виробництва або як раціонального максимізатора). Вивчення людини максимально наближається до реальності, коли досліджуються не тільки теоретичні, а і практичні умови. Саме теорії поведінкової економіки (значення яких посилюється експериментальними свідченнями) конкретизують давно існуючі моделі та спростовують традиційні уявлення про поведінку людини. Вивчення господарської системи переходить на новий рівень, коли теорія набуває практичного значення, аналіз еволюції максимально наближається до предмета дослідження – людини та її поведінкових особливостей. Таким чином, на сучасному етапі розвитку економічної науки поведінкова економічна теорія також є однією з альтернатив неокласичній теорії та

знаходиться на етапі розвитку, адже поведінкові дослідження є доволі тривалими через складність узагальнень практичних результатів.

Висновки до розділу 3

1. Доведено, що теоретико-методологічні надбання історичної школи мають важливе значення для наукового аналізу сьогодення. Німецька історична школа виступає як перша спроба осмислення сутності, місця та структури національного господарства загалом. Погляди основних adeptів засвідчують альтернативність економічного мислення, багатство ідей та напрямів розвитку економічних знань в сфері дослідження генезису господарства, цілісність аналізу господарської системи.

2. Обґрунтовано, що концептуальний підхід та основні теоретичні здобутки А. Маршала щодо дослідження господарських процесів суспільного розвитку витримали перевірку часом і займають важливе місце в арсеналі сучасної економічної теорії та історії економічної думки. Разом з тим, більш абстрактний рівень аналізу порівняно з класичною і історичною школами, «обмежена сфера такого аналізу і його крайня віддаленість від практичних проблем», сприяли спрощенню образу людини як раціонального максимізатора та виключенню зі сфери дослідження неокласиків (аж до 30-х рр. ХХ ст.) макроекономічної проблематики та процесів економічного зростання.

3. Проаналізовано внесок основних шкіл неолібералізму в дослідження про розвиток господарських систем. Доведено, що цільовою настановою соціального ринкового господарства є завдання досягти високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи на основі конкурентного ладу. З цього погляду концепція

соціального ринкового господарства є найбільш науково обґрунтованим і доведеним на практиці синтезом лібералізму й державного регулювання в інтересах соціально-економічного прогресу. Мета представників теорії соціального ринкового господарства полягала в досягненні «синтезу» між гарантованою законом свободою в економічній сфері та зобов'язаннями держави щодо забезпечення соціальної справедливості та захищеності своїх громадян.

4. Процес генезису та формування інституціоналізму як економічного вчення альтернативного неокласиці за своєю ідейною та концептуально-методологічною спрямованістю закономірно відбувався на ґрунті економічної гетеродоксії XIX ст. В результаті проведеного дослідження встановлено високу ступінь теоретико-методологічної спорідненості історико-соціального напрямку економічної думки Німеччини з раннім інституціоналізмом. Ознаками їх методологічної спадкоємності є наступні риси методології: 1) історико-еволюційний метод; 2) емпіризм; 3) міждисциплінарний підхід; 4) врахування широкого кола неекономічних та нематеріальних чинників економічного розвитку (соціальних, етичних, моральних, правових); 5) врахування суттєвої ролі суспільних інституцій (національних, соціальних, правових) всупереч методологічному індивідуалізму класиків; 6) визнання визначної ролі держави в економічній теорії та економічній політиці.

Основні результати розділу опубліковані у наукових працях автора [414, 422, 425, 429, 436, 440, 441, 443, 446, 453].

РОЗДІЛ 4

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУТКІВ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВ (КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)

4.1. Зміни господарської системи суспільства у новітньому парадигмальному контексті

Об'єктивний процес сучасної глобалізації супроводжується як позитивними (прискорення науково-технічного прогресу, економічне зростання в розвинутих країнах, загальносвітова активізація господарського розвитку, ліквідація командно-адміністративних форм господарювання в постсоціалістичних країнах тощо), так і негативними (загострення проблем соціально-економічної нерівності у світі («золотий мільярд» та периферія); виснажливі фінансові кризи, що мали своїми наслідками безробіття і зубожіння; екологічні проблеми та ін.) явищами. Істотно вплинули процеси і суперечності глобалізації на функціонування національних господарських систем.

Продовжують посилюватись економічні та фінансові диспропорції, які можна назвати причиною не тільки перманентних локальних криз в окремих господарських системах, а й глобального дестабілізаційного процесу. Антикризові заходи носять епізодичний і несистемний характер, оскільки досить ситуативно реагують на кризові явища і не стосуються глибинних засад трансформації систем, що призводить до зростання невизначеності як на національному, так і на глобальному рівні. Саме через це проблеми співвідношення глобального і національного, входження національних господарств в глобальне середовище знаходяться в центрі уваги економічної науки. Зрозуміти особливості сучасної трансформації можливо на основі аналізу історії генези систем – їх виникнення, становлення, розвитку,

біфуркацій та руйнування. Об'єктивним результатом еволюції сучасних господарських систем є нове співвідношення ендогенних і екзогенних факторів розвитку, яке визначається інтенсивним взаємопроникненням, когерентністю і взаємовпливом всіх підсистем та елементів світової економіки. Економічна система при цьому набуває якісно нових форм адаптивної поведінки, які сприяють її пристосуванню до глобальних соціально-економічних зрушень і збереженню власної інституційної структури.

Грунтовне осмислення накопиченого теоретико-методологічного та практичного досвіду соціально-економічних змін в національних економіках на межі ХХ–ХХІ ст. сприяло появі публікацій, в яких проблематика трансформаційних перетворень господарських систем та наукових підходів до їх вивчення виводиться на рівень глибоких теоретичних узагальнень, зокрема це праці Ж. Сапир [351, с. 112], А. Гриценка [160, с. 111-122], А. Гальчинського [140, с. 49], В. Бодрова [116, с. 8], О. Норгаарда [304, с. 138], І. Малого [268, с. 32-37], В. Базилевича [104, с. 5-12], Ю. Пахомова [409, с. 379], Ю. Зайцева [192, с. 11-26].

Аналізуючи зміни в методологічному арсеналі сучасної економічної науки щодо вивчення господарських систем, українська дослідниця В. Фещенко виокремлює три рівні таких змін: 1) рівень парадигмальних зрушень; 2) перегляд методологічних підходів та зміна акцентів у методології економічного аналізу; 3) доповнення досліджень новими конкретними методами аналізу [397, с. 450]. Необхідність методологічних трансформацій на рівні парадигмальний зрушень пояснюється вузькими межами аналізу *mainstream* сучасної економічної теорії та концепцій, побудованих на підґрунті «ринкового фундаменталізму» та нагальною потребою оновлення методології економічної теорії на основі використання цивілізаційного аналізу.

Другий рівень зазначених необхідних змін в методології сучасної економічної науки пов'язаний з використанням системно-синергетичного підходу до аналізу суспільних процесів.

Слід зазначити, що як методологічне підґрунтя вивчення складних та суперечливих трансформаційних процесів усе частіше використовуються теоретичні здобутки синергетики, яка досліджує процеси самоорганізації у відкритих, нерівноважних системах, що утворюються з великої кількості підсистем, компонентів або частин, які складним чином взаємодіють між собою. Сучасні науковці (Т. Гайдай, Н. Гражевська, В. Тарасевич, А. Філіпенко) визначають синергетику як феномен постнекласичної науки, предметом якої є людинорозмірні системи у всій багатоманітності їхніх культурних, психологічних та соціологічних вимірів [152, с. 12].

Господарська система як складна система, що самоорганізується, постійно еволюціонує в напрямі ускладнення своєї інституційної структури, яка яскраво демонструє розвиток ринкової економіки: класичний капіталізм проіснував до кінця XIX ст. і остаточно зник у 30-ті роки XX ст., коли йому на зміну прийшов кейнсіанський етап з активним втручанням держави в економіку; сировинна криза спровокувала інфляційні процеси 60-х та 70-х рр. XX ст. і викликала появу нових, монетаристських теорій; а новий етап трансформації почався з кризи 2007-2009 рр. Трансформаційні етапи пов'язані зі збільшенням невизначеності, оскільки перестають діяти усталені функціональні зв'язки та з'являються нові взаємозалежності та інститути, які приводять до ускладнення інституційної структури (йдеться про розвиток системи) або до її заміни на іншу. До вивчення зазначених явищ економічна наука застосовує нові підходи, зокрема, еволюційний, заснований на ідеях нелінійності та самоорганізації складних економічних систем, а також аксіологічні та нові концептуальні принципи пізнання господарських систем.

У рамках сучасної ринкової системи західними економістами і соціологами (В. Ростоу, Д. Вільямсон) було висунуто і обґрунтовано низку теорій та моделей трансформації капіталізму, які виходили зазвичай із

реальних соціально-економічних процесів, але тлумачилися по-різному. Модель національної економіки відображає тенденції розвитку окремих господарських систем з урахуванням як загальноекономічних особливостей розвитку суспільства, так і специфічних, притаманних лише даній господарській системі на певному етапі її еволюції. Ця дефініція визначає, як проявляються загальні закономірності розвитку економічної складової суспільства в окремо взятих господарських системах певного суспільства.

Для кожного типу господарських систем характерними є свої національні моделі організації господарства та управління ним, оскільки країни відрізняються своєю історією, рівнем економічного розвитку, національними традиціями, культурою тощо. Найбільш поширеними національними моделями господарських (економічних) систем світу є: американська ліберальна, неоліберальна німецька модель соціального господарства, шведська соціал-демократична модель, західноєвропейська кейнсіанська та японська.

Ліберальна модель використовується в США та Канаді. В її основу покладена концепція саморегульованості і самодостатності [414, с. 206]. Ця модель ґрунтується на системі заохочення підприємницької активності, високому рівні продуктивності праці та масової орієнтації на досягнення особистого успіху. Базовими принципами цієї моделі є особиста відповідальність кожного члена суспільства за власну долю і долю своєї сім'ї, самореалізація, індивідуалізм, ініціативність. Вона передбачає незначне втручання держави в економіку, тобто втручання в ті процеси, які не в змозі врегулювати ринок відповідно до потреб суспільства (соціальні і екологічні аспекти розвитку, сприятливі умови для функціонування всіх форм власності). Державні інвестиції спрямовуються здебільшого у капіталомісткі галузі та такі, що не викликають інтересу у приватного сектора, структурні зміни. Загалом для цієї моделі характерним є те, що державний вплив, спрямовується на підтримку стабільної кон'юнктури та економічної рівноваги.

Особливостями соціальної політики і політики зайнятості є те, що, по-перше, для зменшення соціальної напруги в суспільстві малозабезпеченим верствам населення гарантується прийнятний рівень життя за рахунок часткового перерозподілу національного доходу; по-друге, завдання соціальної рівності тут взагалі не стоїть на порядку денному; по-третє, політика зайнятості спрямована не на формування законодавчої бази, яка б обмежувала звільнення, а на забезпечення стабільного функціонування ринку праці, який є досить мобільним.

Неоліберальна модель переважна для Німеччини. В її основу покладена концепція саморегулювання ринкової економіки, але з елементами соціального спрямування дій ринку з боку держави, через підтримку умов формування соціального ринкового господарства: конкуренції, економічної безпеки працівників, зайнятості, вирівнювання доходів населення економічними методами, житлового будівництва, підтримки рівних можливостей для підприємництва, впровадження соціального страхування, забезпечення мінімуму оплати праці. Ця модель спрямовує державне регулювання на усунення перешкод для конкуренції, стимулювання дрібного бізнесу, зростання зайнятості та продуктивності праці і відтак на соціальне спрямування дії ринку. Вона передбачає розподіл відповідальності за соціальний добробут громадян між державою та роботодавцями. Гарантом соціального забезпечення виступає держава, а фінансується воно через різноманітні страхові фонди, при цьому рівень соціального забезпечення залежить від стажу роботи, рівня зарплати [414, с. 208].

Соціал-демократична (шведська) модель, біля витоків формування якої стояли К. Віксель, Г. Мюрдаль, Б. Олін, Е. Ландаль, Е. Лунберг та ін., використовується у скандинавських країнах та частково у Португалії, Іспанії та інших країнах, передбачає посилену увагу до соціальної сфери, до трудових відносин, до підвищення рівня зайнятості, до питань соціального забезпечення та жорстку політику перерозподілу доходів. Головними орієнтирами шведської моделі є, з однієї сторони, забезпечення максимально

сприятливих умов для виявлення кожним суб'єктом економіки власної суспільної корисності та активності, а з іншої – високий рівень соціального захисту громадян. Через бюджет розподіляється більше 50% ресурсів, половина з яких іде на соціальні потреби, при цьому в державі знаходиться лише 4% основних фондів [414, с. 207]. Шведській моделі притаманні високий рівень оподаткування та універсальні (так звані безадресні) принципи надання соціальної допомоги, рівне соціальне забезпечення всіх громадян та політика повної зайнятості. Цю модель соціально-стійкого розвитку ще називають моделлю «функціональної соціалізації» - функція виробництва покладається на приватні підприємства, які діють на конкурентних ринкових засадах, а функція забезпечення високого рівня життя (зайнятість, освіта, медицина, соціальне страхування) та багатьох елементів інфраструктури (НДДКР, транспорт) – на державу.

Японська модель господарської системи зосереджена не на формуванні цін і зарплати через ринковий механізм, а на створенні та розвитку матеріального виробництва через нарощування інвестицій, підвищення попиту на базі зростання продуктивності праці та якості продукції, а також постійного розширення експорту товарів і капіталу [414, с. 208]. Фактично, японську модель можна вважати кейнсіанською з наступними ознаками: високий рівень державного регулювання економіки; наявність специфічної форми організації бізнесу – групування; високий рівень керованості економікою; успішне поєднання державних і приватних інтересів на основі корпоративного планування; особлива роль в управлінні фінансово-банківських установ; функції державного управління об'єднані в межах міністерств зовнішньої торгівлі та промисловості; держава фінансує всі витрати, пов'язані з новими розробками; основні фонди держави повністю зосереджені в галузях інфраструктури (саме це дозволяє створити сприятливі умови для приватного сектора економіки); ця модель базується на особливій системі цінностей – філософії групових цілей та прагнень, високому рівні самосвідомості, пріоритетності інтересів нації над інтересами конкретної

людини, готовності до самопожертви заради процвітання країни, відданості роботодавцю та строгій системі підпорядкування та старшинства, розумінні свого місця; особливість системи оплати праці (заробітна плата зростає в міру зростання трудового стажу та віку працівника) та принцип пожиттєвого найму як альтернатива державного пенсійного забезпечення.

Таким чином, особлива увага до японської економічної моделі обумовлена тим, що економічну політику було зосереджено не на формуванні цін і зарплат через ринкові відносини, а на створенні та розвитку матеріального виробництва. Знижуючи енерго- і матеріаломісткість продукції, виробництво переходило до випуску наукомістких товарів, що забезпечувало вирішення сировинної проблеми (що є актуальним для України). Згодом було розроблено низку напрямів НТП: волоконну оптику, біотехнологію, напівпровідникові лазери. Тобто економіка Японії розвивалася на основі політики нарощування інвестицій, підвищення попиту на базі зростання продуктивності праці і якості продукції та постійного нарощування експорту.

Китайська модель – це особливий тип соціалістичного ринку, авторитарно-децентралізована модель, в якій політична система заснована на соціалістичних засадах, а економічна – на сучасних капіталістичних ринкових відносинах. При розвитку всіх форм власності домінує державна. Для цієї моделі характерна висока конкурентоспроможність порівняно з іншими капіталістичними моделями.

Економіко-суспільні трансформації у розвинутих країнах наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. свідчать про те, що має місце не тільки процес циклічних глибоких перетворень в економічних системах, а й безперервні інституційні та інші зміни в суспільстві, як цілісній господарській системі.

Сутністю економічної трансформації є якісні перетворення господарської системи – вихід системи за межі стабільного функціонування та перехід її у стан нерівноваги, кількісних і якісних змін різної інтенсивності та спрямованості. Серед екзогенних чинників трансформації господарських

систем провідну роль відіграє зміна зовнішнього середовища, яка може відбуватися як незалежно від системи, так і під впливом активності самої системи. Ендогенні (внутрішні) причини трансформаційних змін пов'язані з безперервним кількісним зростанням суперечностей диференційованих елементів системи в обмеженому просторі, появою автономних елементів та підсистем, які створюють вузли суперечностей як із системою, так і між собою.

У цьому контексті багато вчених (О. Соскін, Я. Жаліло, Л. Жукова), обґрунтовуючи засади політичної економії економічного зростання країн, що розвиваються, вихідними принципами вважають необхідність тотальної трансформації економіки та всього суспільства [359, с. 38]. Так, національна економіка України представляє цікавий феномен сучасності – формування та розвиток нової держави і водночас утвердження нової економічної моделі. Виходячи з цього, повинні розвиватися засади громадянського суспільства та демократії держави і формуватися – соціально-орієнтована ринкова економіка [5]. В більшій мірі вирішальну роль щодо розвитку для України грають зовнішні фактори: глобальні взаємодії з країнами, які займають лідируючі позиції в світі, перш за все, в галузі науки і технології.

Протягом другої половини ХХ ст. теоретичні засади економічного розвитку національного господарства були поглиблені знаннями про економіку в цілому [161, с. 27-46; 181, с. 28-47; 230, с. 36-45]. Актуальними визначалися такі теорії зростання та розвитку економіки, як теорія лінійних стадій (В. Ростоу), теорія розвитку (А. Льюїс, Х. Ченері), теорія зовнішньої залежності та теорія «неокласичної контрреволюції» (Д. Вільямсон). Загалом економічний розвиток описує різні прояви трансформацій економічних систем.

Особливої уваги потребує дослідження інституційної системної трансформації низки країн постсоціалістичного простору [250]. Адаптаційні процеси цих країн сьогодні носять амбівалентний характер, оскільки ще не вирішене основне їх завдання, що полягає у формуванні ефективного

ринкового механізму. Такі системи зазнають внутрішньосистемних інституційних трансформацій і пристосовуються водночас до глобальних феноменів постіндустріального розвитку: фінансіалізації, інформатизації, інтелектуалізації, технологізації. Теоретичний і практичний інтерес до означених питань зумовлюється об'єктивною потребою вивчати як позитивний, так і негативний інтеграційний досвід країн Центральної та Східної Європи задля продуктивного використання переваг зовнішньоекономічної діяльності та досягнення найбільшої її ефективності із залученням державних структур та їх відповідної адаптації до цих процесів [370, с. 15-23; 361; 179, с. 16-26]. У цьому контексті доцільним виглядає огляд інституційних ризиків, меж євроінтеграції для економіки України на макроекономічному рівні і реальних можливостей виконання вимог, які висуваються до неї. Дотримання норм і стандартів інтеграції вимагає глибокої інституційної та соціально-економічної трансформації, що неможливо без створення адекватної концептуальної основи дослідження.

На думку вчених, процес трансформації – це криза насамперед інституціональна, а потім вже економічна. Чимало дослідників (зокрема, Т. Парсонс [323, с. 68]) схиляються до розуміння суспільства як багаторівневої відкритої системи, що включає політичну, духовно-культурну, соціальну та економічну підсистеми, кожна з яких існує для відповідного причинного зв'язку і тим самим своїми діями практично забезпечує цілісність суспільства. Використання цивілізаційної парадигми та системного підходу дає можливість ґрунтовно дослідити аналіз процесів суспільного та господарського розвитку. Глобалізація, як зазначалося вище, сприяла виникненню в багатьох країнах проблеми пошуку нових методів і інструментів адаптації національної господарської системи до сучасних правил реалізації міжнародних економічних відносин. Економічна система має значний вплив на все суспільство. На думку М. Мендози цей вплив настільки істотний, що навіть визначає структуру і значущість інших його підсистем [45, р. 102]. Результати трансформації власне економічної системи

всебічно позначаються на суспільній трансформації і подальшому функціонуванні суспільства [297, с. 18-29].

Трансформаційні зміни в економічних системах країн Заходу, як відомо, відбувалися за рецептами кейнсіанства, а пізніше – неоліберальних концепцій та підходів неокласичного синтезу («рейганоміка» у США, «економічне диво» у Німеччині) [352, с. 4-27].

Теоретико-методологічний аналіз сучасних господарських систем передбачає розмежування декількох типів ринкових економічних систем. Так М. Шніцер виділяє такі типи сучасних капіталістичних економічних систем, як відносно вільна ринкова система США, соціально-ринковий капіталізм Європи і державно-керований капіталізм Японії та інших країн Східної Азії [464, с. 79]. За Б. Емейблом можна виділити п'ять типів сучасних капіталістичних економічних систем: англосаксонський тип економічної системи, азіатський капіталізм, континентальна європейська економічна система, соціал-демократичні економіки, середземноморський тип економічної системи [4, р. 21]. П. Холл та Д. Соскайс досліджують три типи капіталістичних економічних систем – це ліберальна ринкова економіка, узгоджена ринкова економіка та «проміжний» тип капіталізму [87, р. 17].

Кожна країна формує власну модель господарської системи, у якій відображені особливості історичного розвитку та ментальності суспільства. На думку сучасного дослідника І. Малого, «сьогодні, як показує досвід Китаю, Швеції, Німеччини та інших країн, перевагу мають економічні моделі, що керуються соціальною доцільністю у поєднанні з потребами економічної людини, з урахуванням особливостей інституційного середовища кожної країни» [172, с. 58]. Ю. Уманців запропонував модель економіки з урахуванням впливу держави (її роль розглядається крізь призму платежів, які мають місце у відкритій моделі економіки та розкривається положення про напрямки стимулювання зростання національного виробництва) [389, с. 140-148].

В цілях оновлення методології дослідження господарських трансформацій вкрай важливим є застосування методологічних підходів постнекласичної науки [304, с. 34-46], яка дозволяє розглядати глобальне господарство як саморегульований, відкритий цілісний комплекс.

Глобалізація, забезпечуючи стандартизацію та уніфікацію господарського життя, в той же час розвивається під впливом національних економічних традицій, які забезпечують адаптацію національного господарства до нових елементів розвитку, що обумовлює вимушені зрушення, які суперечать сформованій господарській системі, що ослабляють стійкість і підсилюють незбалансованість її розвитку. У сучасних умовах національне господарство змушене пристосовуватися до глобальних тенденцій світогосподарського розвитку.

При цьому в нього вбудовуються «чужі» елементи, з одного боку, ослабляють стійкість розвитку і підсилюють його незбалансованість, а з іншого, що сприяють розвитку, забезпечуючи національному господарству необхідний динамізм. У результаті зростає варіативність окремих типів, форм розвитку. Зокрема, формується нова – ноосферна – модель розвитку національного господарства, заснована на балансуванні соціальних, культурних та природних його основ; поєднуються однаково структурно спрощені, але ціннісні полярні форми розвитку (ісламські фундаменталістські моделі і моделі «структурних перебудов», орієнтовані на економічне зростання і десоціалізацію), а також ці форми – паралельно – з надскладними типами розвитку (наприклад, економічний розвиток Індії). Ускладнення і взаємопов'язаність розвитку національних господарств, посилення конкуренції між ними робить цілком реальними і регресивні, і тупикові варіанти розвитку [309, с. 8; 322, с. 51-57].

Структура світового розвитку стає масштабно і глибинно розбалансованою. Розвинені країни світу одержують найбільший ефект від причетності до процесу глобалізації, так як розширюється економічний простір з єдиними стандартами ведення господарської діяльності. Таким

чином, економічний розвиток суспільства в умовах глобалізації виражається в прискоренні і просторовому зосередженні економічних змін.

На початку ХХІ ст. почала формуватися якісно нове бачення, що обумовлено переходом до нової багатоцивілізаційної та багатополюсної системи [337, с. 27-34]. Відбулися розпад і видалення із світового простору комуністичної тоталітарної адміністративно-директивної системи, європейська інтеграція вийшла на якісно новий рівень розвитку, посилюються міжцивілізаційні протиріччя (зіткнення) між різними цивілізаціями (насамперед, мусульманською та євроатлантичною), має місце світова системно-структурна криза, базові цивілізації почали утворювати або посилювати свій вплив в інших державах (досягаючи особливо успіху в країнах так званої «сірої зони»). Зазначені процеси внесли сутнісні корективи у розвиток господарських систем країн сучасного світу, справили відчутний вплив на економічний та господарський розвиток та, як наслідок, засвідчують кризу нинішньої моделі розвитку суспільства [287, с. 99-105; 376, с. 124; 388, с. 54].

Зміна глобальної парадигми існування, генезису та трансформації господарських систем сучасного світу – це системний закономірний результат розвитку світ-системи і людської цивілізації в цілому [344, с. 13-17; 92, с. 34].

Парадигма формується і розвивається під впливом глобальних світових економічних та політичних трендів, серед яких слід виділити: поширення євроатлантичної парадигми, формування поліцентризму та багато полюсності (оцінюючи дію сучасних ТНК), посилення антагонізму між політичною та економічною владою в ряді країн (окремі країни структурують власні цивілізаційні національні або регіональні парадигми, а міжцивілізаційні протиріччя загострилися внаслідок світової фінансово-економічної кризи та вичерпності архаїчних укладів), перехід до 5-го і 6-го економічно-технологічних укладів (концепція ноосфери В. Вернадського набуває особливої значущості), зміна економічних моделей держав в умовах

системної кризи (неопротекціонізм, ринковий соціалізм, керований ринок, неоколоніалізм, народний капіталізм, транзитивізм та ін.), оновлення моделей економічного управління, що диктує відповідні зміни у структурі політичної влади держав, визрівання нових засад розвитку міжнародних інститутів.

Багато вчених досліджують питання зміни глобальної парадигми розвитку суспільних аспектів світу, аналізуючи зміну ролі держави й форм прояву міжнаціональної та світової конкуренції і моделей влади та надають обґрунтування необхідності повернення до базових духовних, культурних та моральних цінностей у суспільстві на противагу індивідуалізму й корпоративізму ХХ ст. [187, с. 66-71]. Слід погодитись з тим, що розвиток людства, суспільства, національних господарських систем країн світу на базі вічних цінностей є центральною детермінантою оновленої парадигми трансформацій глобального простору [428, с. 102-107].

Багато в чому економічний розвиток господарської системи суспільства залежить від здатності передивитись модель сучасного економічного розвитку з урахуванням глобального інтегрування в світове співтовариство [426, с. 9-12]. Сучасна економічна реальність свідчить, що перспективи, темпи і загальний вектор соціально-економічного розвитку визначається, в тій чи іншій мірі, глобалізаційними процесами та спроможністю національних економік протистояти глобальним викликам. Виникає необхідність оцінки впливу глобальних криз ХХІ ст. та обґрунтування шляхів модернізації економічного розвитку з урахуванням еволюції теорій розвитку економічних перетворень, системних рецесій та глобалізованого середовища. Розвиток національного господарства неправомірно ототожнювати з його рухом, еволюцією, трансформацією, модернізацією, ростом. Рух відображає будь-яку зміну національного господарства (його властивостей, структури, елементів, внутрішніх та зовнішніх зв'язків, цілей) незалежно від характеру цього процесу, в будь-який момент і без обмежень його тривалості. Розвиток – частина руху

національного господарства, що характеризує тривалі накопичуються зміни, в результаті яких національне господарство переходить в інше – відмінне від вихідного – становище. Еволюція національного господарства означає, що кожне нове його становище відрізняється від попереднього як в кількісному так і в якісному відношеннях. Розвиток, поряд з етапами спокійних еволюційних змін національного господарства, включає етапи неспокійних трансформаційних перетворень і етапи модернізації. Трансформація національного господарства є етапом його розвитку, стрибком, що означає переродження, якісне перетворення національного господарства [111, с. 3-5].

В умовах грандіозних змін світового устрою, посилення процесів глобалізації та структурної перебудови світової господарської системи ключовими факторами розвитку національного господарства стають якісні прирощення, що розширюють можливості його поновлення, реагування на різноманітні зовнішні виклики, функціонування в умовах зростаючої невизначеності. Країні, щоб залишитися серед основних «гравців» на світовій арені як повноцінні учасники і зайняти провідні позиції, належить уточнити модель національного розвитку, внести стратегічні корективи, які передбачають активізацію соціальних факторів, що забезпечують її стійкість в світовому розвитку.

Глобалізація справляє суперечливий вплив на трансформаційний потенціал національних господарських систем, які функціонують у несприятливих умовах зростання нестійкості світогосподарської системи та прискореного входження в структури вже сформованих економічних зв'язків.

Водночас, характер економічних та інституційних трансформацій цих країн доповнюється: розщепленням національних господарських комплексів та руйнацією сформованих виробничих зв'язків; випереджальною зовнішньоекономічною лібералізацією, яка створює переважно зовнішній, а не внутрішній тиск на національних виробників, ускладнюючи можливості їх пристосування до конкурентного середовища; прискореною лібералізацією валютно-фінансової сфери, що формує передумови для перекачування

капіталу з проблемного сектору в більш гнучкий сектор валютних операцій та операцій з цінними паперами; скороченням можливостей національних урядів щодо регулювання торгівлі, конкурентних відносин, реалізації податкової політики, досягнення цілей суспільного добробуту; підривом національної самодостатності економічного розвитку, зростанням зовнішніх та внутрішніх ризиків трансформаційних економік, пов'язаних з їх перетворенням на меншовартісний придаток розвиненого світу; зростанням домінування ТНК та впливом продуктивних ресурсів, що позбавляє національні економіки країн важливих джерел саморозвитку, викликаючи структурне спрощення їх господарських комплексів; різкою майновою диференціацією суспільства та збільшенням частки населення з низькими доходами.

Сучасними тенденціями розвитку національного господарства [416, с. 78; 439, с. 213; 75, р. 4] є посилення його альтернативності, що виражається в розширенні варіативності підсумків розвитку; зростанні нерівномірності за рахунок неоднозначності результатів взаємодії різних варіантів конкретних умов і факторів; посиленні нестійкості, що характеризує часту змінюваність позицій, структур, напрямів розвитку; поглибленні імовірнісного характеру розвитку, обумовленого посиленням дії численних, у тому числі, випадкових, факторів; ускладненні структури національного господарства, основу якого становить науково-технічний і економічний прогрес; зміна траєкторії розвитку за рахунок прискорення в результаті використання досвіду більш передових національних господарств; розширенні обмежувачів, здатних істотно модифікувати розвиток.

Загальна схема побудови етапів досягнення відповідного стану економічного розвитку країни в умовах глобалізації та інтеграції економічного середовища має включати наступні кроки:

- 1) розробка концепції економічного розвитку;
- 2) дослідження сучасного конкурентного середовища;

3) формування стратегії розвитку з урахуванням ендогенних та екзогенних чинників;

4) формування можливостей розвитку в контексті глобалізаційних тенденцій.

Загалом, системні перетворення в Україні потрібно аналізувати в контексті діалектичної єдності загального (постіндустріальні тенденції еволюції сучасної глобальної світ-системи), особливого (закономірності постсоціалістичних транзитивних перетворень) та специфічного (національна модель соціально-економічних змін) у трансформаційному процесі (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Діалектична єдність аналізу системних перетворень в Україні

Джерело: складено автором

Ідеться про взаємопов'язаність глобальних та локальних перетворень на шляху постсоціалістичних трансформацій, необхідність урахування загальноцивілізаційних тенденцій інформатизації, постіндустріалізації та переходу до ефективної взаємодії капіталізації та соціалізації сучасної ринкової економіки. Відтак перед Україною гостро стоїть проблема її позиціонування в глобальному середовищі.

Виходячи з визначених глобалізацією потреб щодо теоретичного та методологічного обґрунтування економічного розвитку господарських систем нагальним є питання окреслення траєкторії розвитку національної економіки. Необхідним є, на думку автора, подальше дослідження елементів циклічності розвитку з розмежуванням статичних та динамічних економічних процесів в економічних системах, що дасть можливість створити адекватну сучасну парадигму розвитку з урахуванням протиріч серед країн світу в єдиному глобалізованому просторі [448, с. 37-40]. Проаналізуємо специфічні особливості розвитку господарських систем сучасного світу з метою дослідження факторів впливу на формування національної господарської системи.

4.2. Історико-економічні фактори формування господарських систем сучасності

Сучасні цивілізаційні, суспільні та соціально-економічні явища зумовлені глобальними трансформаціями, що охопили людство в ХХІ ст., характеризуються низкою фундаментальних, глибинних, специфічних зрушень господарських систем різного рівня. Системний характер цих перетворень ідентифікується посиленням взаємозалежності національних господарств, швидкістю розповсюдження та глибиною впливу соціально-економічних процесів, які виходять за межі державних утворень. З метою

побудови парадигми розвитку теоретико-методологічних засад дослідження національної господарської системи важливо зрозуміти шляхи і результати розвитку господарських систем розвинутих країн світу протягом ХХ ст.

США була єдиною країною, економіка якої вийшла після Другої Світової війни значно міцнішою, оскільки національний дохід країни збільшився вдвічі (цьому сприяло державне інвестування галузей промисловості, після війни частка США дорівнювала 60% промислової продукції, 2/3 золотого запасу та 1/3 експорту капіталістичного світу; саме цей потенціал дав змогу США швидко і успішно переорієнтувати національну економіку на випуск мирної продукції. Цитата за: [474, с. 403]). Це супроводжувалося концентрацією виробництва і централізацією капіталу, посилювалися позиції великих виробників. В основі швидкої перебудови та становлення була покладена американська модель економічного розвитку суспільства, в якій значне місце відводилося державному регулюванню господарства. В післявоєнні роки зростає роль держави в економіці. Однак, регулювання (посилення регулювальних функцій держави виявилось у збільшенні обсягів урядових закупок, наданні субсидій приватним фірмам та здійсненні сприятливої податкової політики) економіки, маючи значний вплив на деякі види економічної активності (з їх контролем), не змінювало головного устрою господарства: по-перше, держава, відповідальна за розв'язання багатьох економічних проблем (пов'язаних з виробництвом), все більше втручалась в процес економічного розвитку, по-друге, не лише збереглися, а й набули подальшого розвитку ринкові відносини. Відбувався подальший розвиток державного підприємництва.

Видання «Акта про зайнятість» (1946) (в документі зазначається, що уряд бере на себе відповідальність за застосування всіх практично можливих засобів з координації і використання всіх його планів, щоб забезпечити максимум зайнятості та виготовлення продукції; йдеться про потребу заходів з організації громадських робіт і стимулювання бюджетної політики, спрямованої на досягнення зайнятості) було одним із перших заходів

американського уряду в галузі державного регулювання, згідно з яким у країні передбачалося досягти шляхом економічного регулювання максимальної зайнятості людей та виробничих ресурсів. Реалізація програм дій уряду США вже в 50-60-ті рр. створила передумови та механізми для практичного переходу до нового етапу розвитку.

У зовнішньоекономічній політиці країни в післявоєнний період особливе місце посідала Західна Європа. Найвища продуктивність праці, технологічні переваги, величезні прибутки корпорацій та держави надали можливість США фінансувати нові капіталовкладення як в країні, так і за її межами. З метою соціально-економічної стабілізації західноєвропейських союзників США ухвалили програму, що мала назву «Відродження Європи», яку проголосив державний секретар Дж. Маршалл. За це вона отримала назву «план Маршалла» (згідно з яким передбачалося надання на певних умовах позик і кредитів; у ньому взяли участь європейські країни (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція, Швейцарія, Швеція), які уклали конвенцію (1947 р.) про створення спеціальної Організації європейського економічного співробітництва; у 1948 р. приєдналася Німеччина). Виконання плану передбачало низку жорстких обмежень (одержувачі кредитів мали відмовитися від націоналізації промисловості, надати повну свободу приватному підприємництву під час гальмування розвитку конкурентних із США галузей промисловості, зняти обмеження імпорту американських товарів і знизити ввізні митні платежі, обмежити торгівлю з соціалістичними країнами), але при цьому США сприяли створенню умов для відродження економік західноєвропейських країн, стримавши країни Західної Європи від переходу на соціалістичний шлях. Відтак, у поєднанні з виконанням власних економічних програм, «план Маршалла» допоміг у післявоєнний період відновити функціонування економіки західноєвропейських країн, сприяв при цьому зростання випуску

продукції, розвитку внутрішньоевропейської торгівлі, зменшенню дефіциту бюджету і темпів інфляції та ін.

Разом з цим, влада США підтримувала реформи ліберального спрямування. Так звана «холодна війна» призвела до того, що план Маршалла використовували як програму сприяння країнам, учасникам американської воєнної допомоги. Разом з цим, він сприяв післявоєнному розколу Європи на дві системи: капіталістичну і соціалістичну. Наслідком застосування «плану Маршалла» є те, що американську модель економічного розвитку, першими почали використовувати відносно індустріально розвинуті держави Західної Європи та Японія, які перебували в зоні окупації США. Переїнявши економічні специфічні (з урахуванням національних особливостей) механізми, що підходили для нового етапу розвитку господарських систем, ці країни швидко розвивалися.

В кінці 50-х на початку 60-х рр. ХХ ст. економіка США стала основою суспільства масового споживання (сукупності суспільних відносин, заснованих на принципі індивідуального споживання, характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей і установок; масове споживання, яке виходить далеко за межі потреб для існування (виживання) людини, є однією з рис сучасного суспільства). З 70-х рр. інтенсивно поширювалися інноваційні технології у фінансовій сфері (зростає роль торгівлі цінними паперами і похідними фінансовими інструментами на біржах та позабіржових торгових центрах. США перетворюється на світовий центр обробки фінансової інформації та генератор інноваційних технологій у цій сфері). Разом з тим, завершення післявоєнного відновлення господарства країн Західної Європи та Японії і їх випереджальний розвиток звузили сферу зовнішньоекономічної діяльності США.

У 70-ті рр. відбулися значні структурні зміни в господарській системі країни, було модифіковано систему регулювання економіки центральними органами. В нових умовах кейнсіанські поради стосовно боротьби

з безробіттям та інфляцією за допомогою засобів фіскальної політики були неактуальними (збільшувався дефіцит та державний борг). Наприкінці 70-х рр. XX ст. змінився підхід до регулювання господарською системою. Нова економічна політика, яку розпочав Р. Рейган, мала назву «рейганоміка». Вона ґрунтувалася на вказівках неоконсерваторів, протягом 80-90-х рр. XX ст. її застосовували в розвинутих країнах Заходу. До головних складових цієї політики належали: скорочення соціальних програм та проведення податкової реформи, спрямованої на послаблення податкового тиску, боротьба з інфляцією методами жорсткої кредитно-грошової політики, дерегулювання підприємницької діяльності. При цьому неоконсерватори США виступили проти зміцнення позицій державного капіталізму та націоналізації, аргументуючи це нерентабельністю методів господарювання (особливо в промисловості). Найпоширенішою теорією неоконсерватизму, що була використана в період рейганоміки, був монетаризм, який виходить з того, що ринкова економіка за своєю сутністю – збалансоване господарство, здатне до автоматичного саморегулювання, і єдине, що може його зруйнувати – диспропорція між темпами зростання продукції та темпами збільшення грошової маси в обігу. Найбільший успіх монетарні економічні підходи мали, коли послабили інфляцію при реальному зміцненні долара.

Загалом неоліберальні ідеї державного регулювання економіки потіснили кейнсіанські, починаючи з 70-х рр., коли у багатьох країнах посилилася інфляція, дефіцит державного бюджету, безробіття. Неоліберали звинувачували кейнсіанців у зростанні масштабів державного сектору економіки, обмеженні умов для вільної конкуренції, скороченні інвестицій у найважливіші сфери економіки. Прикладом переважання неолібералізму над кейнсіанством у 70-80-ті рр. є планомірна денационалізація багатьох галузей господарства, які раніше становили сферу державної економіки. Практика свідчить, що консервативні уряди США та європейських країн, застосувавши монетаризм, сприяли розвитку ринкової економіки (вдалося зменшити інфляцію, поступово зменшити бюджетний дефіцит, розпочалося

зростання після стагфляції, поліпшились показники ефективності, посилились процеси глобалізації, розпочався новий етап європейської інтеграції). В цей період, монетаризм претендував на роль універсальної загальноекономічної доктрини, здатної вирішити такі економічні питання, як ефективність економічного регулювання, роль держави у господарському житті та ін.

У 90-ті рр. США пережили період сталого економічного зростання (вперше з 1951 р. федеральний бюджет став профіцитним).

У XXI ст. відбувається посилення інтеграційних процесів у світовому масштабі. Світогосподарські зв'язки США розвиваються не тільки з країнами ЄС, Південною і Центральною Америкою, а й з Китаєм і традиційно з Японією. Вагомішою стає діяльність американських ТНК і їх філій за межами країни. Відтак, неоконсервативна стратегія, основи якої підтримував уряд, загалом сприяла структурній перебудові та технічному переоснащенню економіки США переважно за допомогою іноземних капітальних вкладень, шляхом зменшення процентних і податкових ставок.

Досягнення стабільних темпів зростання продуктивності праці, низьких темпів інфляції та норми безробіття, впевненої поступальності розвитку американської економіки, порівняно з іншими промислово розвинутими країнами, дає підстави стверджувати про зміну в тенденціях розвитку США. Ці тенденції свідчили про формування «нової економіки», яка характеризувалася незвичайними змінами і приростом економічних показників: швидке зростання продуктивності праці, підвищення доходів, низький рівень безробіття і помірна інфляція.

Протягом післявоєнного стабільного економічного розвитку країн Західної Європи у світі почав утверджуватися другий центр сили, чому сприяв не тільки «план Маршалла», а й розширення внутрішнього ринку, розвиток міжнародної торгівлі, ера дешевої нафти, перебудова промисловості на основі втілення найновіших наукових і технічних розробок часів війни, політика урядів західних країн, спрямована на підтримку економічного

зростання. Саме під впливом цих чинників формувалась особлива модель суспільства з характерними для Європи рисами, яка суттєво відрізнялася від американської тим, що: по-перше, країни цього регіону орієнтувалися на соціальне ринкове господарство з більшою, ніж у США, участю в економіці корпоративних структур і держави; по-друге, слід відмітити значно вищий рівень соціальної захищеності робітників і службовців; по-третє, для Європи характерна олігархічна структура розподілу власності, тоді як у США корпорації належать в основному великій групі зовнішніх акціонерів; по-четверте, значно менша ефективність використання наукового потенціалу та менш ефективні, порівняно з американськими, наукові дослідження; по-п'яте, висока частка держави в економіці (державні витрати становили майже 50% ВВП у західноєвропейських країнах, що вказує насамперед на соціальне спрямування розвитку економіки й обмеження конкуренції, особливо в країнах ЄС); по-шосте, більшість країн Західної Європи мали незначні масштаби та порівняно вузький внутрішній ринок, що визначило експортну орієнтацію їхньої економіки.

Загальні відмінності економічного розвитку господарських систем європейських країн (в порівнянні зі США) поєднувались і з особливостями національних економік. Так, Велика Британія, унаслідок війни втратила значну частину ринку. Лейбористський уряд (мова йде про уряд К. Р. Еттлі у 1945-1951 рр.) намагався відродити економіку країни шляхом поступового підвищення частки та ролі державної власності, зберігаючи змішану економіку. Саме націоналізація значної частини промислових підприємств мала створити умови для прискорення економічного розвитку. Однак, уряд Великої Британії не отримав могутнього засобу ринкової політики – системи управління націоналізованим сектором, оскільки дирекція кожного підприємства залишалася незалежною у своїх діях.

За темпами розвитку в 50-х рр. ХХ ст. країна відставала від інших розвинутих європейських країн. Після здобуття незалежності колоніями перед нею постало питання участі в європейській інтеграції.

З метою стабілізації було вжито низку заходів: спрямування великих капіталовкладень у промисловість сприяло загальному зростанню народного господарства країни, зокрема підвищенню продуктивності праці. До початку 50-х рр. вдалося відновити економічний потенціал країни. Економічний стан поліпшився також шляхом поставок воєнно-стратегічної сировини та виконання воєнних замовлень США у зв'язку з війною в Кореї. Нагромадження золота і валюти дало змогу урядові лейбористів відмовитися від американської допомоги за «планом Маршалла».

У 70-х рр. в господарській системі країни спостерігаються кризові явища, які були тісно пов'язані зі світовою енергетичною кризою (1973 р.), з циклічною кризою (1975 р.) та великими витратами на соціальні програми лейбористів.

Дієва політика виходу британської економіки з кризи за допомогою неоконсервативної моделі державного регулювання отримала назву «тетчеризм» (від імені Маргарет Тетчер – глави уряду з 1979 р.), яка ґрунтувалася на теорії економічного лібералізму і його модифікації – монетаризму. Уряд виступив за вільне підприємництво, розширення особистої ініціативи і крайній індивідуалізм. Політика була спрямована на скорочення витрат на соціальні потреби населення і оподаткування, здійснювалася приватизація державних підприємств, не надавалися субсидії збанкрутілим підприємствам, зменшувалася влада профспілок. Реформи охопили всі сфери господарського життя країни: стимулювали розвиток приватного бізнесу, розширювали господарську самостійність і фінансову автономію державних компаній, здійснили податкову реформу, вживали антиінфляційних заходів. З метою втілення монетарних принципів регулювання було послаблено податковий контроль за функціонуванням ринку, підвищено роль кредитно-грошових інститутів, радикально змінено структуру бюджетного механізму, що виражалось у відході від прогресивного оподаткування приватних осіб і підприємців. Важливим

напрямом реформи був курс на приватизацію, який значно обмежував державне підприємництво.

Успіхи тетчеризму в умовах Великої Британії свідчили про здатність капіталістичної господарської системи пристосовуватися до нових соціально-економічних умов. Головні напрями здійснення структурних змін економіки країни збереглися ще й в 90-х рр. ХХ ст., незважаючи на «стискання» соціокультурного потенціалу суспільства, яке було зумовлене нерівномірністю збільшення доходів різних верств суспільства.

Війна і окупація завдали значних збитків й господарській системі Франції. Націоналізація, яку здійснили частково, і законодавче закріплення соціальних прав трудящих значно обмежили панування монополій, з одного боку, а з іншого – збільшили приплив капіталовкладень у націоналізовану промисловість. До кінця 40-х рр. ХХ ст. економіку країни відновили. У післявоєнний період у Франції в зв'язку з оновленням основного капіталу і зі зміною структури промисловості створення засобів виробництва переважало над виготовленням предметів споживання.

Економічна політика Ш. де Голля (який у червні 1958 р. знову очолив уряд Франції) ґрунтувалася на доктрині активного державного втручання в економічне життя країни. Франція однією з перших серед західних країн застосувала державне індикативне (рекомендаційне) планування, головні принципи якого відображені у працях французьких інституціоналістів під керівництвом Ф. Перру [325, с. 12].

За допомогою індикативного плану (макроекономічної моделі перспективного розвитку; містив основні показники обсягу структури темпів зростання виробництва динаміки цін, експорту, імпорту, податків, інвестицій) уряд намагався координувати діяльність підприємств і розвиток національної економіки, що сприяло підвищенню ефективності управління державним сектором економіки і розширило можливості державного регулювання. Таку економічну політику назвали дирижизмом, особливістю якого були прямі адміністративні методи втручання в економіку (контроль за

цінами, емісією цінних паперів, кредитною діяльністю). В історії планування визначають три етапи: перший (до 1958 р.) – післявоєнний, коли план був обов'язковим і стосувався обсягів виробництва та фіксував ціни; другий (до кінця 80-х рр.) – індикативне планування та третій – сучасний етап стратегічного планування в загальноєвропейських масштабах.

Узагальнюючи досвід економічного розвитку країн світу, вчений-дослідник П. Массе виокремив три способи гармонізації економіки [474, с. 420]: гармонізація за допомогою ринку, коли кожне підприємство розробляє власний план відповідно до потреб ринку; гармонізація, що спирається на владу, коли рішення впливають із потреб ринку, але її визначає центральна влада; середній шлях, - французьке індикативне планування, - коли гармонізація здійснюється не за допомогою плану держави, а за допомогою плану нації, який має індикативну ініціативу. Це є третій шлях між суто ринковою економікою та централізованим плановим господарством.

Активна участь Франції в західноєвропейській інтеграції і НТР суттєво вплинули на економічний розвиток країни. Завдяки реалізації політики підтримки найконкурентоспроможніших експортних галузей, незважаючи на кризові явища 70-х рр., економічне становище господарської системи Франції у світі залишалось стабільним, країна належала до п'ятірки перших капіталістичних країн світу. На початку 80-х рр. значної шкоди економіці завдала американська валютно-фінансова політика, пов'язана зі штучним завищенням курсу долара, що призвело до зростання товарного дефіциту країни.

Відтак, на початку 80-х рр. перебудова господарської системи країни спиралася на могутній державний сектор, управління і планування економічного та соціального розвитку. Поряд з цим виникала значна кількість порівняно невеликих приватних підприємств, де використовували найновіші технології, фінансували їх націоналізовані банки. Нова

адміністрація (у 1986 р.) розпочала денаціоналізацію, скорочення оподаткування, дерегламентацію різних сфер господарської діяльності.

Для 90-х рр. характерна попередня економічна політика уряду, а з 1993 р було реалізовано одну з найбільших у Західній Європі програму приватизації, що суттєво зміцнило державну фінансову систему. Позитивно вплинула на економічний розвиток Франції інтеграція її економіки в ЄС і світову господарську систему.

Особливість економічної моделі розвитку господарської системи країни пояснюється значним впливом на уряди французьких інституціоналістів та структуралістів (Ф. Перру, Е. Дюверньє, Р. Буайє). Французька школа сформулювала свою оригінальну концепцію, висновки якої полягають в наступному: 1) економічне зростання не може бути збалансованим, тому і політику зростання потрібно здійснювати як структурну, спрямовану на пристосування діючих організацій, інститутів, підсистем; 2) з огляду на нерівномірність характеру економічного зростання господарської системи структурна політика держави повинна бути вибірковою, а не мати всезагальне призначення, як це пропонувалось в кейнсіанських моделях; 3) центром прийняття рішень є держава, яка бореться не тільки з циклічним коливанням, але й реалізує довготермінові програми розвитку в межах політики «гармонізованого зростання» (забезпечення максимальної величини ВВП і найменших його коливань, мінімальних диспропорцій між різними секторами економіки, відповідності до темпів збільшення трудового потенціалу, обсягів інвестицій, потужностей, вкладів); 4) сутність державної економічної політики полягає у попередженні виникнення незначних криз, зумовлених інституціональними реформами.

Таким чином, французький інституціональний напрям зробив суттєвий внесок в економічну теорію щодо розуміння і розв'язання проблем економічної кризи як закономірного етапу розвитку господарської системи.

Німеччина після війни перебувала у надзвичайно тяжкому становищі. Функціонування двох систем – центрального управління і планування

окупаційної влади та німецьких органів самоврядування дезорганізувало господарське життя країни. Вони виявилися неспроможними забезпечити раціональне ведення господарства. В таких складних умовах була проведена реформа, спрямована на формування соціальної ринкової економіки і поступове перетворення країни на могутню державу. Реформи, в результаті яких пізніше виникло «німецьке диво» (організатором економічної реформи був Л. Ерхард), здійснювали за активного сприяння США – фінансова допомога за планом Маршалла, об'єднання трьох окупаційних зон (американської, англійської та французької), передача управління економікою німцям та допомога в розробці проектів реформи.

Реформам сприяли зовнішні умови: у світі швидко розвивався НТП; відбувалася лібералізація світових ринків, а країна орієнтувалася на експорт своєї продукції; інтеграцію в ЄС. До внутрішніх сприятливих умов можна віднести: відновлення промисловості на новій технічній і технологічній основах; допомогу США; впровадження іноземного досвіду і вітчизняних науково-технічних досягнень; збереження кваліфікованої робочої сили та ініціативних підприємців; психологічний чинник реабілітації в світовому товаристві; прагнення до порядку, як основа менталітету нації; політична воля уряду в 40-60-х рр. Заборона мілітаризації економіки сприяла спрямуванню значних коштів на економіку і соціальні потреби.

На думку організатора економічної реформи Л. Ерхарда, у нових умовах побудови соціального ринкового господарства важливе значення мала держава. Ідучи шляхом вільного економічного розвитку, держава міцно тримала основні важелі управління економікою. Вважалось, що відповідає за стан економіки держава, і саме вона має забезпечити рівновагу між ефективністю господарства і потребами соціальної політики. Керуючись цим, уряд Німеччини активно підтримував діяльність галузей промисловості, в яких виникали труднощі, а інвесторам і підприємцям надавав пільги. На такі заходи спрямовувалися законодавчі акти про кредитну та податкову політику, антимонопольні й антикартельні укази, особливу роль відігравав

невеликий і середній бізнес. На кінець 60-х рр. країна ввійшла до складу передових країн Західної Європи і посіла друге місце після США за рівнем промислового виробництва.

Таким чином, грошова, податкова реформи, децентралізація та деадміністрування у сфері регулювання економіки сприяли становленню соціального ринкового господарства, зокрема: стимулювали підприємництво та стабілізували купівельну силу національної валюти.

Головними чинниками успіху реформ можна назвати менталітет німецького народу, сприятливі соціально-економічні та політичні умови, виважене використання допомоги за «планом Маршалла», вибір правильної стратегії економічних реформ і чітке визначення послідовності та етапів їх здійснення, сильна політична воля до реформування і в процесі цього можливість вільно обмінюватися поглядами з метою вибору напрямів та постановки завдань реформи.

Важливим також було чітке визначення завдань економічної політики у соціально-ринковому господарстві: створення соціального порядку фірми; реалізація порядку конкуренції, що є прерогативою уряду і законодавчої сфери; прагнення індивіда отримати прибуток не має суперечити виробництву і придбанню суспільних благ; антимонопольна політика; політика стабілізації як система урядових дій, спрямованих на пом'якшення коливань економічного циклу; вирівнювання різниці у доходах шляхом оподаткування; політика розвитку міст; доступність кредитів; стимулювання кооперації різних форм і в різних галузях; зміцнення системи соціальної безпеки тощо.

Однак, в 1966-1967 рр. сталася перша післявоєнна криза, у зв'язку з чим був прийнятий Закон про підтримання стабільності та економічного зростання (стабілізаційний закон – закон, згідно з яким уряд мав здійснювати активну кон'юнктуру і структурну економічну політику, щоб протидіяти кризовим явищам і пришвидшити економічне зростання, у документі передбачалось планування державного бюджету, державних інвестицій та

створення спеціального Фонду вирівнювання кон'юнктури). Цим було започатковано перехід від ідеї вільного ринкового господарства через теорію соціального ринкового господарства до концепції ринкового господарства з глобальним регулюванням, яка була синтезом наукових ідей В. Ойкена та Дж. М. Кейнса. В концепцію соціального ринкового господарства вбудовувалося неокейнсіанське глобальне регулювання економікою: у різних типах економічних систем господарську діяльність можуть регулювати або плани адміністративного апарату, притаманні централізованій економіці, або самостійні плани економічних суб'єктів господарювання, які поєднуються в процесі взаємодії та регулюються ринком; переважання в економіці адміністративного типу господарювання характеризується зміною господарської кон'юнктури, коливаннями споживання, а домінування ринкової моделі виявляється зі зміною кон'юнктури у коливаннях рівня зайнятості трудових ресурсів; кожен тип господарювання здійснює інвестиції або шляхом скорочення споживання (в умовах адміністративної системи), або шляхом стимулювання споживання (в умовах ринкової системи). Кожній з двох економічних моделей властиві такі головні параметри, як потреби, природа, праця, соціальна та правова організація господарства, що зумовлює в господарській практиці значну сукупність їх комбінацій; економічний порядок існує разом із політичними і правовими аспектами; головна проблема на шляху створення конкурентного порядку полягає у виявах монополізму і жорсткій системі державного регулювання.

Важливе значення для практичної реалізації цих моделей господарських систем мали також основні положення неоліберальної теоретичної концепції В. Ойкена, яка постулювала три фундаментальні принципи теорії устрою: 1) принцип індивідуальної свободи – із концепції, згідно з якою економічний устрій має відповідати ідеалам свободи і гідності людини, впливає необхідність приватної власності та приватної автономії, тобто держава не повинна регулювати господарські процеси; 2) принцип системної економічної політики – економічна концептуальна політика має

орієнтуватися на ієрархію політичних цілей і спрямовані на їх реалізацію програми, щоб не перетворитися на так звану «політику експериментів», яка передбачає розв'язання всіх проблем, що виникають у результаті постійного втручання держави; 3) принцип сильної держави, коли держава безпосередньо не втручається у господарські процеси, а лише створює правові умови з метою їх безперешкодної дії (вільний від державного дирижизму економічний устрій не є апіорним або незмінним – це законодавчо встановлений лад, для виникнення, підтримки і подальшого розвитку якого потрібна сильна держава). У науковій концепції вченого ці три принципи утворюють структурну основу устрою ринкового господарства, у межах якого економічна політика має враховувати принципи політики ладу (доповнювальні, конституційні, регульовані та гуманітарні).

Усвідомлюючи неможливість автоматичного функціонування вільного ринкового господарства, окремі вчені (В. Рьопке, Л. Ерхард) вважали, що потрібно протиставляти будь-яким проявам анархії виробництва відповідні засоби державного втручання, які забезпечили «синтез між вільним і соціально зобов'язаним суспільним устроєм». Відтак, держава з метою підтримки умов функціонування соціального ринкового господарства як «ідеального типу» вільного ринкового господарства має стежити за виконанням правил вільної конкуренції, контролювати умови ціноутворення і не дозволяти встановлювати монопольні ціни, гарантувати охорону і пріоритетне значення приватної власності в товарно-грошовому господарстві без монополій.

Таким чином, практика утвердження концепції соціально орієнтованого ринкового господарства у Німеччині засвідчила, що: по-перше, в основі господарської системи має бути вільна ринкова економіка і конкурентний ринок, проте вони не функціонують автоматично, для її утвердження потрібна відповідна діяльність держави, спрямована на створення необхідних форм економічного порядку, при цьому виключається безпосереднє регулювання економічного життя суспільства; по-друге,

найважливіша умова реалізації державою її функцій – це розробка і здійснення соціально-економічної політики, спрямованої на установаження економічного, соціального і політичного порядків у її взаємозв'язку та взаємозалежності; по-третє, визначальною умовою формування соціально орієнтованого ринкового господарства є організація необхідних інституціональних передумов, ініційованих державою і спрямованих на всебічний розвиток конкурентного середовища.

З приходом до влади у 1969 р. соціал-демократів розпочалося посилення державного регулювання на макрорівні в межах неокейнсіанської моделі ринкового господарства, відповідно до якої зберігалася приватна власність, економічна самостійність підприємців, соціальна захищеність населення. При цьому збільшилася роль держави в регулюванні економіки: уряд практикував державне економічне програмування, розробляв довготермінові завдання та орієнтири економічного розвитку.

Третя за післявоєнний період циклічна криза перевиробництва відбулася у 1980-1982 рр. У Німеччині, як і в інших розвинутих капіталістичних країнах в цей час відбулися зміни. Консервативний уряд (на чолі з Г. Колем) відмовившись від кейнсіанських методів регулювання економіки, в основу своєї діяльності поклав монетаристську концепцію пропозиції. Сама специфіка західнонімецького консерватизму полягала в «пом'якшеному» варіанті консервативної політики, спрямованої на забезпечення прибутковості капіталу.

На початку 90-х рр. спостерігався різкий спад динаміки економічного зростання (головні причини полягали в несприятливій кон'юктурі на ринку збуту, глобальному спаді світової економіки). У 1998 р. урядом країни були використані ідеї Л. Ерхарда і його послідовників для оновлення політики соціал-демократів. Окремі модифікації поглядів та ідей автора «економічного дива» реалізуються і нині, що дало змогу Німеччині посісти вагоме місце серед високорозвинутих країн.

Під час реалізації реформ були виявлені головні ознаки німецької ринкової економіки в умовах багатокладності: соціально-ринкове господарство є різновидом ліберальної економіки, що ґрунтується на принципі соціального неолібералізму; вихідною точкою концепції є досягнення свободи індивіда; свобода взаємопов'язана з господарським порядком, який контролює держава; порядок має бути конкурентним за умови захисту прав власності та державного захисту конкуренції; потрібна активна соціальна політика держави з метою забезпечення довготривалої соціальної стабільності.

Аналіз трансформації господарської системи Німеччини свідчить, що прискорена інтеграція двох протилежних економічних систем не може дати негайних позитивних результатів, потрібен тривалий час, протягом якого здійснюватимуться трансформаційні процеси, створюватимуться ринкові механізми господарювання. Завдяки цим реформам, незважаючи на їх сповільнення у зв'язку з об'єднанням двох частин Німеччини в одну, вона і сьогодні залишається однією з провідних країн ЄС.

Після закінчення Другої світової війни господарство Японії перебувало в стані розрухи, багато міст було практично знищено, а для підтримки економічного зростання країна не мала природних ресурсів. При цьому відновлення народного господарства свідомо саботували японські підприємці, котрі вважали, що їх підприємства демонтують для виплати репарацій. Не поспішала відбудовувати економіку і окупаційна влада. Японії не надали допомоги за «планом Маршала». Програми економічної стабілізації (реформи) забезпечили перехід господарської системи до ринкових відносин. В країні була сформована унікальна економічна система, об'єднана типовими неформальними азійськими зв'язками серед представників ділових кіл та держави. Найважливішою особливістю цієї моделі було поєднання ринкових відносин з їх державним регулюванням, ринкової конкуренції з економічним плануванням. Формально держава відігравала незначну роль.

В 60-х рр. почалася лібералізація зовнішньоекономічної діяльності, що передбачала поетапне скасування обмежень на імпорт продукції конкурентоспроможних галузей і тривала протягом десятиріччя. Така система економічних відносин і соціальна структура, яка підтримує її, не відповідають традиційному уявленню про відкрите суспільство та характерні для нього ліберальні правила гри. Очевидним є те, що система цінностей і світогляду населення країн Заходу не дає змоги повністю зрозуміти «азіатське» господарство Японії. При цьому, японська економіка, зважаючи на її своєрідність, має багато спільного з економікою Південної Кореї або, за всієї несхожості двох країн, спільне простежується і в прагматичних підходах до інших країн світу з боку Китаю.

Японія в післявоєнний період була прикладом формування оптимального варіанта суспільства, або так званої системи наздоганяючого типу. Економіка характеризувалася високим ступенем державного втручання, що виявилось в активному впливі держави на макроекономічні параметри, відбувалося в неокейнсіанському напрямі. Пряме втручання держави в економіку здійснювалося за допомогою ринкових механізмів, ринкової структури і вагомої державної власності.

Під час структурних та циклічних криз господарства 70-х рр. ХХ ст. виникла проблема, що полягала в необхідності розробки нової моделі управління та організації народного господарства з метою пристосування до потреб нової епохи економічного зростання на етапі НТР та інтернаціоналізації господарських зв'язків. У запропонованих теоріях цього часу простежувалися концепції винятковості японської економічної моделі. «Диво» розглядали як результат політики, що спиралася на запозичення іноземного науково-технічного та господарського досвіду, а високу пристосованість визначали безпосередньо зі специфіки соціальної економічної системи країни (до переваг належить: працелюбність населення, стабільність і активність суспільства).

В умовах енергетичної кризи 70-х рр. радником японського уряду О. Сімамура була запропонована теорія нульового зростання. Економічна політика уряду відійшла від кейнсіанської моделі.

У дискусії з кейнсіанцями виокремився японський варіант ідеології неолібералізму, який був подібний до ідей західнонімецької школи «ордо» і Ф. Хайєка про правову державу, а також втілював окремі ідеї американського консервативного лібералізму (М. Фрідмен). Багато японських дослідників (Т. Нісіями «Принципи лібералізму» - автор вважав, що держава, крім сприяння створенню інституціональних основ, формує господарський устрій та здійснює контроль за дотриманням установлених законом юридичних норм, сприяє і підтримує конкурентні відносини) (членів ради з вивчення японської економіки – Ніккейте) виступили з доктриною японського варіанту неолібералізму, утвердженню та популяризації принципів обмеженого державного втручання в економічну діяльність сприяла підтримка ділових кіл, зацікавлених у перебудові державно-монополістичних організацій.

Неолібералізм Японії полягає в тому, що не заперечуючи окремих позитивних аспектів кейнсіанської політики, зокрема у сфері галузевого регулювання, пріоритет надається активності суб'єктів господарювання. Замість активної державної політики неоліберали пропонували покладатися на спонтанний ринковий механізм, підприємницьку ініціативу, життєвість підприємств, їх адаптацію до умов відтворення. При цьому порушення ринкової функції розглядається вченими як наслідок втручання в економіку профспілок і держави, а не діяльності монополій. Звідси випливає потреба здійснення жорсткої політики стосовно профспілок і зняття усіх обмежень з діяльності корпорацій. Втрата динамізму японською економікою була викликана активним втручанням уряду в приватний сектор. Політику «суспільного добробуту», яку здійснював уряд, і яка спрямовувалася на пом'якшення проблеми платоспроможного попиту, неоліберали розглядають як послаблювальний стимул до праці, пропонують значно скоротити державні асигнування на соціальні потреби суспільства.

Ідеї неоліберальної доктрини відображають намагання удосконалити практику, яка більше відповідатиме новій глобальній стратегії: курсу на розгортання в Японії НТР і активнішому використанню досягнень науки і техніки з метою зміцнення внутрішніх і зовнішніх позицій японського капіталізму.

Протягом двох останніх десятиліть спостерігається активне освоєння монетарної теорії в дослідженні питань розвитку господарської системи. Важливою умовою монетаристської політики є обмеження прямого втручання держави в економічну діяльність і надання більшої свободи ринковій конкуренції. Японські монетаристи (Є. Судзукі, Я. Накасоне) проблему економічної рівноваги пов'язували з проблемою соціальної стійкості, що є особливістю японського монетаризму. Вони пропонували не зменшувати, а економити та стримувати зростання витрат держави на соціальні потреби, ліквідацію бюджетного дефіциту здійснювати шляхом значного скорочення державних витрат на субсидування галузей, які відстають у розвитку, і витрат, що пов'язані зі структурною перебудовою економіки. Не можна стверджувати, що неолібералізм або різні варіанти монетаризму стали офіційною доктриною Японії та теоретичним фундаментом її сучасної економічної стратегії. Разом з тим, консервативні напрями відіграють помітнішу роль в обґрунтуванні її господарської політики. Головна мета нового економічного курсу накасонеоміки (доктрина Я. Накасоне свідчила про намір активізувати приватнокапіталістичний сектор, мобілізувати його потенціал шляхом обмеження державного втручання і ширшого використання механізмів конкуренції), порівняно з рейганомікою, в кінці 80-х – на початку 90-х рр. полягала в зміцненні ринкової основи капіталізму.

Реформа 80-х рр. розширила простір для утвердження неоконсервативних доктрин з ідеєю спонтанного розвитку економіки. Головним змістом її було переоцінювання економічної ролі та функцій держави, радикальні зміни методів розподілу економічних ресурсів і

перерозподілу національного доходу, переміщення активності держави в нові галузі. Держава, не відмовляючись повністю від методів прямого втручання, почала висувати на перше місце нормативне регулювання, посилила обмежувальні норми законодавчого порядку.

Нова концепція «японської моделі суспільного добробуту ринкового типу» - це спроба теоретично обґрунтувати скорочення державних соціальних програм, приватизацію соціально-економічних функцій. При цьому перебудова соціальної політики в межах модифікованої моделі з її принципами забезпечення соціально-слабких верств населення через систему трансфертів з боку держави передбачає обмеження діяльності уряду: поширення ринкових принципів на систему соціального забезпечення.

Таким чином, Японія – це єдина з неєвропейських країн, розвиток якої не тільки зрівнявся з провідними країнами Європи. Японія стала однією з найвпливовіших за успішним розвитком капіталістичної ринкової системи господарства серед інших країн світу. Для японської моделі економічного розвитку характерні успіхи в розвитку, який відбувався капіталістичним шляхом. Країни цієї моделі наближаються до західних капіталістичних стандартів за багатьма головними параметрами – для них властиве повне панування вільного ринку з конкуренцією приватних власників, які виходять на нього. Для таких ринкових відносин характерна провідна роль держави, контролююча роль системи податків, важливу роль відіграють ТНК. Тобто, для японської моделі характерний сучасний ринок – дуже складне та надто розвинуте фінансово-економічне господарство, в процесі регулювання якого бере участь держава.

Суттєві трансформації господарських систем мали місце і в країнах з командно-адміністративною системою господарювання. В 60-х рр. ХХ ст. система національного господарства, що склалася в країнах державного соціалізму, почала давати збої, знизилася її ефективність, вона потребувала корінного реформування. Стає очевидним те, що її господарські механізми не здатні створювати ефективну соціально орієнтовану економіку, активно

використовувати досягнення науково-технічного прогресу і взаємодіяти зі світовим господарством. Майже для всіх країн Східної Європи та Азії (крім Китаю та В'єтнаму) характерним було падіння темпів економічного зростання, зсуви у фінансово-економічній політиці, відставання наукомістких виробництв, зростання зовнішньої заборгованості та ін. У 70-80-х рр. заходи для інтенсифікації виробництва не дали бажаних результатів.

Особливо несприятливою, з погляду соціально-економічного розвитку господарської системи, виявилась друга половина 80-х рр. ХХ ст.: відбулося різке зниження господарської активності і уповільнення темпів економічного зростання в цілому. Існування економічної кризи у цей період офіційно визнавалось в Угорщині, Польщі та Югославії, а після 1989 р. у Болгарії, Румунії, Чехословаччині та НДР. Господарська практика засвідчила, що потрібні радикальні реформи економічної системи.

У країнах державного соціалізму у 60-80-х рр. проводилися два типи господарських реформ: управлінські (демократичні) і технократичні. У першому випадку (Угорщина, Чехословаччина) на зміну централізованому розподілу ресурсів і директивному плануванню прийшли досить жорстко регульований ринок, що допускав лише деяку гнучкість цін, і комплексна система непрямих регуляторів (переважно податків і субсидій). У другому випадку (НДР, частково СРСР) відбувалася лише певна адміністративна децентралізація за умови збереження фіксованих цін, які час від часу переглядалися у централізованому порядку, і обов'язкових планових показників для підприємств. Обидва види господарських (економічних) реформ належали до єдиного типу внутрішньосистемної реформи, що означала зміни та перетворення, які не виходили за межі існуючої економічної системи, а були спрямовані на її вдосконалення шляхом поліпшення системи планування, управління, економічного стимулювання тощо.

Фактично така господарська реформа означала еволюційну адаптацію існуючого економічного устрою до нових умов соціально-економічного

розвитку, зміни та перетворення в економічній системі без її зламу і заміни. У цьому випадку немає принципового значення характеристика реформи як «комплексної», «радикальної», «кардинальної» та ін. [474, с. 483]. Загальною метою таких реформ проголошувався перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання на основі пануючої суспільної (державної) власності на засоби виробництва шляхом певної децентралізації управління народним господарством і активізації використання товарно-грошових відносин.

На межі 80-90-х рр. ХХ ст. визначився курс реформ, спрямованих на перехід від централізованої планової економіки до ринкового господарства шляхом приватизації і розвитку приватного підприємництва. Обов'язковим наслідком і умовою системних перетворень є перехідний період із властивою йому перехідною економікою (це базова складова перехідного етапу суспільства на певному ступені історичного розвитку, пов'язана із перетворенням однієї економічної системи на іншу; у перехідній економіці завжди присутні, співіснують, взаємодіють і борються домінуючі уклади, елементи, форми минулої і майбутньої системи з поступовим наростанням нового і формуванням якості однорідності, органічної цілісності системного утворення, що виникає).

За період 1989-2003 рр. під час здійснення ринкових реформ у країнах Центральної і Східної Європи виділяються два етапи. Перший етап реформ (кінець 80-х – середина 90-х рр.) характеризувався спільністю мети (злам старої економічної системи і перехід до ринкової економіки) і різноманітністю методів здійснення системних перетворень. Відносно легко і швидко (як правило, вже в перші місяці перехідного періоду) було ліквідовано механізми та інститути попередньої командно-адміністративної системи. Демонтаж її звівся до двох основних заходів: 1) ліквідація системи централізованого державного планування, розподілу матеріально-технічних ресурсів і управління народним господарством; 2) лібералізація поточної господарської (виробничої і комерційної) діяльності, що полягала у знятті

з неї більшості державних заборон і обмежень. У подальшому здійснювались інші системні перетворення: реформування відносин власності; формування господарських суб'єктів, орієнтованих на максимізацію прибутку і здатних адекватно сприймати ринкові сигнали; формування ринків товарів та послуг, праці, капіталу і землі; структурні реформи.

Для всіх без винятку країн на першому етапі системних перетворень відмітними ознаками стали такі: стагфляція; дестабілізація фінансового становища (дефіцит державних бюджетів, дефіцит поточних статей платіжних балансів та ін.); зниження життєвого рівня переважної більшості населення; різке загострення соціальних проблем. Вагомість цих наслідків на постсоціалістичних теренах дала ґрунтовну підставу вченим виробити поняття «трансформаційна (системна) криза» (це криза всіх підсистем господарської системи суспільства, внаслідок чого у разі проведення хибних реформ істотно знижуються рівень і якість життя переважної більшості населення). Так, основними причинами трансформаційної кризи угорський економіст Я. Корнаї називає перехід від ринку продавців до ринку покупців, інвестиційну кризу, зміни у структурі виробництва та зовнішньої торгівлі, розрив виробничих зв'язків за умов послаблення чи відсутності управлінських впливів [228, с. 71-75]. Ці причини, на нашу думку, є важливими, але не розкривають глибинної суті кризи. Російські дослідники К. Микульський та В. Радаєв вважають трансформаційну кризу продовженням кризи соціалістичної економічної системи. Окремі дослідники вважають основною причиною хибну економічну політику у процесі зміни суспільно-економічного ладу [359, с. 68].

Глибина економічного спаду в країнах виявилась насамперед у значному скороченні ВВП (за 1989-1999 рр. він зменшився на 20 %; скорочення промислового виробництва було вдвічі більшим, глибина спаду (за показником ВВП) була такою: у Румунії – на 34 %, у Болгарії – майже на 27, у Словаччині – на 25, в Угорщині – на 18, у Чехії – на 15, у Польщі – більше ніж на 22 % . – Див.: [474, с. 484]). Однією із основних причин стала

повна і швидка руйнація економічних зв'язків між колишніми країнами державного соціалізму.

Значний спад відбувся у важкій промисловості, що становила у більшості країн основу народного господарства. Внутрішній попит на її продукцію впав, взаємні поставки між постсоціалістичними країнами, на які традиційно орієнтувались великі підприємства, різко скоротились. Продовжувалось падіння інвестицій і споживчого попиту, життєвого рівня. Ринкова трансформація призвела до збільшення безробіття. Відбулися поширення і загострення бідності, поглиблення диференціації доходів населення і майнове розшарування, зростання злочинності та багатьох інших негативних явищ.

Другий етап ринкових реформ у постсоціалістичних країнах прямо пов'язаний з їхньою підготовкою до вступу в ЄС, з розробкою ЄС критеріїв відбору нових членів. Ці критерії стають для країн-претендентів не лише орієнтирами розвитку, а по суті й своєрідними «наказами» по здійсненню системних перетворень. Згідно з критеріями (виробленими на сесії ЄС у Копенгагені (червень 1993 р.)), умовами членства в ЄС східноєвропейських країн є: створення стабільних інститутів, що гарантують демократію, правовий порядок, дотримання прав людини і захист національних меншин; забезпечення функціонуючої ринкової економіки, здатної вправлятися з конкуренцією та дією ринкових сил в ЄС; взяття на себе зобов'язань членства (у тому числі визнання законодавчої бази ЄС), включаючи відданість завданням створення економічного і валютного союзу.

Радикальні ринкові реформи охопили у 90-х рр. минулого століття весь постсоціалістичний світ. Їхні результати у країнах мають як певні спільні риси, так і суттєві відмінності. Частково це зумовлено об'єктивними причинами, пов'язаними зі спільними та відмінними вихідними умовами системних перетворень.

Серед спільних умов слід виділити однотипність соціально-економічного ладу і політичних систем, тривалість існування у межах

світової системи державного соціалізму, сильний вплив радянської політики, економіки і культури на їх долю протягом майже півстоліття (в СРСР більше 70-ти років) та ін. До відмінностей належать: різниця у загальних рівнях економічного розвитку країн напередодні системної трансформації; особливості галузевої структури; глибина макроекономічних диспропорцій; ступінь реформованості господарських систем і психологічної підготовленості населення до зміни соціально-економічного ладу; особливості соціальної стратифікації; культурні та історичні традиції, роль релігії та ін. У деяких державах (Польща, Словенія, Угорщина, Чехія, Словаччина) вони сприяли більш успішному реформуванню, ніж у решті постсоціалістичних країн цього регіону. Важливу роль відіграв також зовнішній чинник, у тому числі масштаби підтримки реформ міжнародними фінансовими організаціями.

Однак зазначені вище чинники, як визнає більшість дослідників (В. Геєць, А. Гальчинський, А. Гриценко), не були визначальними для здійснення системних перетворень і господарської динаміки [142, с. 4-12; 141, с. 5-15; 156, с. 38-47; 157, с. 5-19]. Вирішальну роль відіграли ступінь розуміння, якість постановки і воля до реалізації структурами державної влади завдань системної трансформації та здійснювана економічна політика. Від них вирішальною мірою залежала і різна соціальна ціна реформування.

У межах СНД також відбувається збільшення розриву у реформуванні економіки Росії, України, Киргизстану, Казахстану, Вірменії, з одного боку, і Азербайджану, Туркменістану, Таджикистану, Узбекистану, з іншого. Внаслідок цього зростає дивергенція (розходження) національних моделей господарювання різних країн СНД, хоча вихідна модель у всіх них була єдиною. До цього додаються різні національні економічні інтереси, що виявилися у ході реформування. Це одна з головних причин прорахунків у реальному інтегруванні економік країн СНД.

За умови загального зниження структурної зрілості всіх країн СНД поглиблюється розходження між їх національними структурами

виробництва. Поглиблюється і закріплюється розрив між національними показниками ВВП на душу населення. Слід зазначити, що реформи в країнах Азії, на відміну від Східної та Центральної Європи, розпочалися з поступової перебудови в економіці без змін у політичній системі. Більше того, якраз політичні структури виступили ініціаторами радикальних реформ і здійснювали ці перетворення під особистим керівництвом. Їх напрям — створення соціалістичної ринкової економіки (або ринкового соціалізму з національною специфікою) [474, с. 487].

Існують також інші значні відмінності між моделями та наслідками економічних реформ в країнах СНД, з одного боку, і східноазійськими країнами з другого. Серед них сучасні дослідники виділяють відносну стабільність політичних і макроекономічних умов, різницю у політичних намірах керівництва, величезну роль аграрного сектору і надлишку робочої сили в Азії, що зумовили значною мірою еволюційність процесу реформування (на відміну від революційних змін у країнах СНД), більш пізня і поступова приватизація, передування аграрної реформи перетворенням у промисловості й лібералізації цін на сільськогосподарську продукцію, більш активна участь держави у реформуванні (модернізації) економіки, менша соціальна ціна реформування та ін.

4.3. Розвиток сучасних теоретико-методологічних засад дослідження господарської системи

У сучасному світі в зв'язку з глобальними трансформаціями світового господарства виникає необхідність осмислення господарських змін, які здійснюються через кризові процеси сучасності, що спостерігаються в усіх аспектах життєдіяльності глобальної цивілізації.

Система діє та розвивається у часі, просторі, енергії, інформації – це властивості Всесвіту, який дорівнює сукупності систем. Існують певні класифікації перетворень (трансформацій) при цьому. Ю. Яковець пропонує розглядати ці зміни під трьома кутами: по-перше, за змістом змін, що відбуваються в суспільстві в цілому (в глобальній цивілізації) та його складниках; по-друге, за просторовою ознакою (за 12-ма локальними цивілізаціями п'ятого покоління та провідних країнах); по-третє, за часовою ознакою (розгортанням в часі цих процесів) [480, с. 67]. А. Філіпенко згрупував глобальні перетворення за об'єктом трансформацій: екологічні, соціодемографічні, технологічні, економічні, політичні та соціокультурні [397, с. 274]. Ю. Пахомов розглядає трансформації під кутом зору цивілізаційної специфіки й міжцивілізаційних взаємодій [324, с. 7]. Економічні трансформації вчені завжди пов'язують з оновленням господарської системи в ході якісних стрибкоподібних зрушень. Ю. Яковець виокремлює перетворення, що охоплюють суспільство в цілому та його підсистеми й зміни складників цих систем [480, с. 16].

Будь-яка концепція або наукова теорія виникає за певних історичних умов, відбиває особливості певного історичного етапу соціально-економічного життя, а також є результатом узагальнення фактів і досвіду з метою надання практичних рекомендацій, визначення конкретних заходів щодо розв'язання проблем, які виникають перед суспільством у певний час. Саме тому здобутки зазначених концепцій становлять не тільки теоретичну, але й практичну цінність, адже на підставі їх критичного аналізу можливий плідний пошук ефективних моделей розвитку національної економіки. Дослідження теорій господарського розвитку дає можливість аналізу стану як окремих факторів впливу, так і загальної оцінки стану цілісності господарської системи суспільства. Відсутність системних досліджень зростання та розвитку (господарського в цілому та економічного зокрема) спричинила недосконалість і невпорядкованість понятійного апарату економічної теорії, оскільки ці питання не розглядаються достатньою мірою.

Найбільш вагомим і значущим поняттям теорій зростання та розвитку, на думку багатьох вчених, є поняття моделі [2, с. 115; 5, с. 26]. В сучасній теорії виділяють кілька головних моделей економічного зростання, які пов'язані з господарським розвитком: модель лінійних стадій розвитку (зростання); теорія структурних трансформацій; теорія зовнішньої залежності; неокласична модель вільного ринку; теорія ендогенного зростання; модель сталого розвитку.

Модель лінійних стадій обґрунтована американським економістом В. Ростоу та передбачає, що будь-яка країна в процесі економічного розвитку за умови більш-менш органічного включення в загальноцивілізаційну систему господарських координат має пройти ряд стадій: традиційне суспільство, визрівання передумов для ривка; ривок до самопідтримувального зростання, перехід до технологічної зрілості та ера масового споживання. Ключовим елементом теорії В. Ростоу є наголос на необхідності накопичення передумов для здійснення ривка за рахунок внутрішніх і зовнішніх заощаджень, які дають змогу створити критичну масу інвестицій і здійснити на цій основі прискорене економічне зростання [69].

Моделі структурних трансформацій, які відображають історичний процес переходу в глобальному масштабі від аграрної до індустріальної моделі економічного розвитку, є базовими для індустріальної цивілізації в цілому. Зміст структурних трансформацій найбільш повно викладено в моделі А. Льюїса, де на основі узагальнення історичного досвіду країн, що пройшли стадію індустріалізації, економіка поділяється на два головні сектори: перший – це традиційний сектор з натуральним сільським господарством, прихованим та явним надлишком робочої сили і примітивними знаряддями праці, другий – промисловий сучасний сектор економіки, який поглинає робочу силу, що надходить із сільського господарства, і за рахунок цього здійснюється процес модернізації всієї економіки, зміцнюється її індустріальне ядро. Низка обмежень в концепції А. Льюїса полягає в тому, що численні припущення й абстрагування від

реальних господарських процесів знижують її прикладне значення, а саме – модель не враховує технічний прогрес у промисловості, який сприяє не розширенню зайнятті і промисловості, а витісненню робочої сили, постулює надлишок робочої сили в аграрному секторі економіки країн, що розвиваються, та повну зайнятість у промисловості, припускає функціонування в промисловому секторі конкурентного ринку праці до того часу, поки не буде вичерпано надлишок робочої сили в сільському господарстві [113].

Концепції зовнішньої залежності відштовхуються від дуже поширеної в західній історико-економічній літературі схеми взаємовідносин центр – периферія, яка почала формуватись ще в період зародження світового ринку.

Згідно з неоколоніальною моделлю залежності, яка має суто політичне підґрунтя і, за визначенням російського дослідника М. Тодаро, є «побічним продуктом теорії марксизму», зростаюча взаємозалежність країн світу є наслідком і продовженням залежності колоній від метрополій та інших розвинутих країн. Тим самим формуються відносини нееквівалентного обміну у взаємній торгівлі, розвинуті країни отримують економічну і технологічну ренту, транснаціональні компанії вилучають ефект масштабу виробництва, експлуатують природні і людські ресурси менш розвинутих країн тощо. Провідні позиції індустриальних країн у міжнародних фінансових організаціях дають їм змогу впливати на визначення умов надання позик і кредитів державам «третього світу» та країнам з перехідною економікою. Політика й економічна філософія місцевих еліт та фінансових олігархів спрямована дуже часто на імітацію радикальних реформ, що консервує політичну, економічну та технологічну відсталість бідних країн, посилює їхнє залежне становище в міжнародній економічній системі. Інколи такі форми розвитку називають наслідувальним, або залежним, капіталізмом.

Об'єктивними передумовами дуального розвитку в національних і міжнародних масштабах є, по-перше, співіснування в менш розвинутих країнах традиційного та сучасного секторів економіки, наявність у цих

держав, з одного боку, багаті й освічені еліти та маси неосвіченого, маргінального населення – з іншого, а в рамках світової економіки – взаємодія в одній системі потужних і багатих промислових націй та слабких і бідних найменш розвинутих аграрних країн. По-друге, циклічність економічного розвитку спонукає до постійного відтворення відносин дуалізму на різних рівнях економічних структур, що надає іманентного статусу. Звичайно ж, у цій системі змінюються суб'єкти, вони можуть переходити з однієї сфери до іншої, мінятися місцями, але фактор дуалізму в різних формах залишається присутнім у загальній структурі економічного розвитку. По-третє, розрив між різними елементами системи не лише не скорочується, а й зростає, що поглиблює дуальність економічного розвитку. Вона елімінується соціальною політикою окремих держав та заходами з демократизації міжнародних економічних відносин. По-четверте, дуальний розвиток підтримується своєрідним економічним егоїзмом, що проявляється в незацікавленості вищих ієрархічних структур у господарському і соціально-політичному розвитку нижчих, у створенні явних чи прихованих перешкод для цього. Одним з головних недоліків теорії дуального розвитку є її пасивно-споглядацький характер: вона радше фіксує наявне становище, ніж пропонує шляхи і механізми вирішення складних проблем економічного зростання і розвитку.

На сучасному етапі дослідження більш цікавими, на думку вітчизняних та закордонних науковців (В. Базилевич, Ю. Бажал, Ю. Зайцев, П. Єщенко, В. Бодров, В. Геєць, А. Гриценко, О. Москаленко), постають питання пов'язані з інноваційним, сталим, технологічним розвитком та місцем теорії знаннєвої економіки (економіки, що базується на знаннях) [6, с. 77; 7, с. 175; 13, с. 36; 14, с. 18]. Однак, кожна з теорій економічного розвитку (якщо досліджувати часовий лаг з початку ХХ ст. до початку другого десятиліття ХХІ ст.) має свої глибинні теоретичні та методологічні рифи (протиріччя), які необхідно враховувати, оцінюючи загальний економічний стан розвинутих країн та країн, що розвиваються.

Аналізуючи історичні аспекти еволюції теорій розвитку економіки зрозумілими є необхідні процеси інституціоналізації економіки, інноваційного та сталого глобалізованого розвитку (нова теорія ендогенного зростання) [5, с. 31; 272, с. 34].

Неокласики пропонують вирішувати проблеми економічного зростання і розвитку шляхом:

1) створення сучасного ринкового середовища, де досягається максимальний ступінь економічної свободи для суб'єктів господарської діяльності та для вільного обігу ресурсів;

2) здійснення широких програм приватизації державної й комунальної власності, заохочення приватної ініціативи, розвитку малого і середнього бізнесу;

3) формування відкритої економіки, лібералізації торговельного режиму, гармонізації зовнішньоторговельних норм і правил з вимогами і стандартами ГАТТ-СОТ та ін.;

4) стимулювання інвестиційного процесу, створення критичної маси капіталовкладень шляхом залучення зарубіжних прямих і портфельних інвестицій та технологій.

Нова теорія зростання (ендогенне зростання) була викликана до життя невірністю гострих проблем економічного розвитку в країнах, що розвиваються, а останнім часом і в нових незалежних державах, з одного боку, та явною недосконалістю неокласичної концепції вільного ринку – з іншого. Головна особливість моделі ендогенного зростання полягає в орієнтації насамперед на внутрішні чинники і механізми господарського розвитку, які у своїй сукупності здатні забезпечити саморозвиток і самовідтворення цілісних національно-державних економічних систем. Вона не має нічого спільного з концепцією «опори на власні сили», але передбачає залучення в господарський обіг внутрішніх ресурсів і потенцій, що здатні створити необхідні стартові умови економічного зростання і підтримання його оптимальних темпів у довгостроковому плані. Важливу роль при цьому

економісти (К. Єрохіна, Т. Желюк, В. Кулік) відводять активній економічній політиці, яка покликана сприяти максимальному залученню всіх наявних у країні ресурсів і механізмів задля формування власної національної економічної системи та її кількісного і якісного вдосконалення [176, с. 5; 184, с. 7; 237, с. 100-107].

Як засвідчив попередній аналіз, ефективне функціонування національного господарського комплексу за умов глобалізації спроможний забезпечити національний капітал, формування та розвиток якого не може відбуватися хаотично. Держава має створювати необхідні умови для еволюційного визрівання транснаціональних структур у межах конкурентної національної економіки.

Міждисциплінарні дослідження підтверджують положення, що без взаємодії традиційної економічної методології та методології інших наук і методів пізнання неможливе цілісне уявлення трансформацій глобального господарства. Найбільш адекватною є методологія цивілізаційного підходу, який поза все потребує уточнення відносно структури цивілізації та розуміння духовної складової при набутті цілісності господарських систем в умовах сучасного розвитку.

Виходячи з визначних глобалізацією потреб щодо теоретичного та методологічного обґрунтування економічного розвитку нагальним є питання визначення траєкторії розвитку національної економіки. Перспективи подальших досліджень полягають в апробації розробленої парадигми (концепції) щодо аналізу взаємозалежностей між господарським та економічним розвитком на практичних прикладах певних країн з різними рівнями розвитку та оцінки можливостей застосування національною господарською системою.

Необхідність осмислення нинішнього стану розвитку пострадянських країн спонукає українських вчених (Є. Головаха, Н. Гражевська, М. Михальченко, Ю. Пахомов та ін.) до розгляду окремих аспектів теорії

модернізації та застосування її методологічного арсеналу. До сьогодні не визначено напрямку змін – трансформація, модернізація чи реформування.

Трансформація – це історичний процес змін, що постає як єдність декількох складових: системи суспільства, людини, культури тощо. Такі процеси відбуваються на певних етапах розвитку, так званих точках біфуркації, коли системи чутливо реагують на будь-які впливи. Суттєвою трансформацією було створення незалежної України (що трактувалося в основному в політичному плані – вихід з СРСР та розбудова європейської держави). За цим кроком було потрібно визначитися з подальшим напрямом трансформаційного процесу, обрати шлях перетворень. Але соціально-економічна криза поглиблювала розкол інтересів влади і народу. Тому варіант докорінних змін в Україні поступово змінював орієнтири з трансформації на модернізацію.

Досліджуючи методологічні аспекти вітчизняної модернізації український політолог В. Горбатенко пропонує розглядати її крізь призму цивілізаційного підходу, вважаючи модернізацію рушійною силою історичного розвитку. Виходячи із особливостей вітчизняного контексту модернізації, дослідник зазначає, що «нова якість українського суспільства вимагає відповідного конкретно-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки і практики та створення якісно досконалішої теоретико-методологічної основи», складовими якої мають стати «об'єктивність та історизм; ціннісний, системно-структурний і фундаментальний підходи; органічна єдність теорії та практики; поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного, історичного та логічного підходів» [149, с. 35-36].

В умовах трансформації українського суспільства має місце явище демодернізації. Так, по-перше, демодернізація може бути результатом як свідомо руйнуючих дій, так і саморозпаду системи, коли на початковому етапі цього процесу виживають архаїчні соціальні структури, а наука та високі технології деградують. По-друге, модернізація в Україні має

асиметричний характер – вступ на шлях модернізації за західним зразком та його де модернізація («відкат назад», затримка) спричинили зростання ризиків.

В процесі трансформації та модернізації господарської системи необхідно шукати оптимальні шляхи для переходу від командно-авторитарної системи до пом'якшення вірогідного зіткнення старих, традиційних цінностей і норм з новими модернізованими інститутами. При цьому, слід зауважити, що українська модель модернізації – це не класична модель (80-90-х рр. ХХ ст.), а модель, характерними рисами якої є: класичні цілі модернізації (ринок, державне регулювання, соціальний захист), орієнтація на участі зовнішніх інвесторів, спроба модернізації за ініціативою «верхів»; технократизм; слабе врахування інтересів регіонів.

Переважною більшістю теоретиків модернізація розглядається як соціальний та цивілізаційний процес спрямованої трансформації суспільств, який розгортався протягом XVI-XX ст. Класичні праці, що описують модернізацію, належать О. Конту, Г. Спенсеру, К. Марксу, М. Веберу, Е. Дюркгейму та Ф. Тьоннісу. У більшості класичних концепцій модернізації акцент робиться на формуванні індустріального суспільства, модернізація розглядається як процес, паралельний індустріалізації, перетворення традиційного аграрного суспільства в індустріальне розглядається під кутом зору трансформації системи господарства, технічного озброєння й організації праці [140, с. 301; 311, с. 89-101; 471, с. 408]. З таких позицій розрізняють «первинну» та «вторинну» модернізацію. Під «первинною» модернізацією розуміють процес, здійснений в епоху промислових революцій, - класичний «чистий» тип «модернізації першопрохідників».

Під «вторинною» модернізацією розуміється процес, що супроводжує формування індустріального суспільства у країнах третього світу – вона відбувається за умов наявності зрілих моделей, апробованих у країнах індустріально-ринкового виробництва, і також за можливості прямих контактів з ними – як у торгово-промисловій, так і в культурній сферах.

Одним із методологічних обґрунтувань є застосування до теорії вторинної модернізації принципів запропонованої німецькими етнографами концепції культурних кіл, що ґрунтується на ідеї поширення форм культури від центрів культурного синтезу та напластуванню різних культурних кіл, поширених з різних центрів.

Серед істориків, соціологів та філософів вже на початку ХХ ст. поширились концепції, які враховують вплив культурних та ментальних трансформацій. Вони базуються на іншій точці зору, згідно з якою процес модернізації в її західному варіанті розпочинається із трансформації тих чи інших форм суспільної свідомості та культури. Так, американський соціолог Ч. Х. Кулі описує становлення нетрадиційного суспільства як історичне зрушення від «первинних» до «вторинних груп», критерієм диференціації яких є історично прийнятий ними тип соціалізації особистості: у «первинних групах» соціалізація індивіда протікає у рамках родини (або сільської громади), що задає безпосередній психологічний контакт між її членами й конкретну виявність структури відносин між ними; у «вторинних групах» соціалізація відбувається у рамках абстрактно заданої спільності (державної, національної й т. п.), де структура відносин осягається лише умоглядно [353, с. 19]. Інші соціологи наголошують на модифікації стилю мислення, що відбувається завдяки «абстрактизації» (Г. Зіммель) або «раціоналізації» (М. Вебер) масової свідомості. Завдяки цьому відбуваються зрушення у системі цінностей – відбувається рух від цінностей колективізму до цінностей індивідуалізму, а основний пафос становлення нетрадиційного суспільства полягає саме в ідеї формування вільної особистості. Це спричинює внутрішні трансформації у соціумах, що набувають з часом виразу в економічній сфері. М. Вебер також проаналізував взаємозв'язки між панівною системою, державою, капіталістичним економічним розвитком та бюрократією і розкрив її роль як фактора модернізації, показав, як бюрократична реформа відіграє роль засобу оновлення держави і політики.

Сучасна концепція «модернізації» була сформульована у середині ХХ ст. у часи розпаду європейських колоніальних імперій та появи великої кількості нових держав. З середини ХХ ст. відбувалося переосмислення ролі західних держав та країн третього світу у модернізації. Поширені у 40-60-ті рр. теорії однозначно визнавали еталонними для модернізації інших країн. Під модернізацією розумівся процес витіснення традиції сучасністю або висхідний розвиток від традиційного суспільства до сучасного. Розвиток усіх країн і народів розглядався з універсалістських позицій – він мав відбуватись в одному напрямку, мати одні і ті ж самі стадії та закономірності. Визнавалась наявність національних особливостей модернізації, проте вважалось, що вони мають другорядне значення. Другий етап (70-80-ті рр.) відзначився критикою та переоцінкою ідей першого – акцент робився на НТР, визнається, що сучасні суспільства можуть включати чимало традиційних елементів, визнається, що модернізація спроможна посилювати традицію (С. Гантінгтон, З. Бауман). Концепції модернізації були визнані як альтернатива теоріям трансформації (С. Гантінгтон, Д. Ептер). З кінця 80-х рр. ХХ ст. – на третьому етапі розвитку теорії модернізації визнають можливість національних проектів модернізації, що здійснюються на основі накопичення технологічно та соціально передових досвідів та впровадження їх у гармонічному сполученні з історичними традиціями та традиційними цінностями незахідних суспільств (А. Абдель-Малек, А. Турен, Ш. Ейзенштадт). При цьому визнається, що модернізації можуть здійснюватися без нав'язування західного досвіду, а порушення рівноваги між сучасністю та традиційністю призводить до гострих суспільних конфліктів та невдач модернізації [23, р. 101; 24, р. 813]. Існують негативні ефекти модернізації – знищення традиційних інститутів та життєвих укладів, котре часто призводить до соціальної дезорганізації, хаосу та аномії, зростання девіантної поведінки в суспільстві. Подекуди це призводить до затяжної кризи соціальної системи, у стані якої суспільство не може навіть контролювати процес накопичення відхилень.

Як засіб для подолання негативних наслідків модернізації вводиться поняття «контрмодернізації», чи, більш вдало, «альтернативної модернізації» як варіанту модернізації, здійснюваного незахідним шляхом, а також «антимодернізації» як відкритої протидії модернізації. Відбувається відмова від європоцентризму у тлумаченні модернізації, ретельно аналізується досвід «модернізації безвестернізації, як це мало місце, зокрема, в Японії, де модернізація здійснювалась на ґрунті національної культури. Колишня радянська модернізація певною мірою визнається альтернативною формою модернізації, і особливі випадки Китаю й ісламського фундаменталізму являють собою сучасні форми альтернатив модернізації, демократичній та ринковій трансформації. Більше того, відбуваються дискусії щодо наявності особливого азійського шляху модернізації, котрий не тільки рівноцінний західному, але і буде визначати майбутнє століття.

Тому визнаються дискусійними найсприятливіші шляхи модернізації як на Сході, так і на Заході, зокрема: які потрібно встановити пріоритети, чи надати перевагу економічному, чи демократичному розвитку, іншими словами – чи економічний розвиток є передумовою для сьогоденних демократичних процесів, чи, навпаки, передумовою для економічного піднесення є політична демократизація. Сам процес модернізації вже не розглядається як лінійний і детермінований. Економісти стверджують, що оскільки національні традиції визначають характер економічних трансформацій і виступають їх стабілізуючими чинниками, то може мати місце певна кількість варіантів таких змін, які розглядаються як розгалужений, варіативний процес.

Висновки до розділу 4

1. Розробка теоретико-методологічних засад дослідження сучасних господарських систем об'єктивно передбачає виявлення пріоритетних домінант їх трансформації, якими у XXI ст. є глобалізація. Саме ці процеси здійснюють нині вирішальний вплив на функціонування і трансформацію існуючих чи становлення нових господарських систем. Будучи тісно взаємопов'язаними між собою, вони зумовлюють ключові параметри господарських систем, їх структуру, визначають важливі функції. Початок третього тисячоліття характеризується істотним посиленням глобалізаційних тенденцій у світі.

2. Проаналізовано зміни в методологічному арсеналі сучасної економічної науки щодо дослідження трансформаційних перетворень господарських систем та наукових підходів до їх вивчення (рівень парадигмальний зрушень на основі використання цивілізаційного аналізу; використання системно-синергетичного підходу до аналізу систем, що самоорганізуються та еволюціонують в напрямку ускладнення своєї інституційної структури; застосування аксіологічних принципів пізнання господарських систем).

3. Набуло подальшого розвитку визначення категорій «рух», «еволюція» та «розвиток» стосовно визначення етапів змін сучасного національного господарства, коли під рухом розуміється будь-яка зміна національного господарства (його властивостей, структури, елементів, внутрішніх та зовнішніх зв'язків, цілей) незалежно від характеру цього процесу, в будь-який момент і без обмежень його тривалості. Розвиток виступає, як частина руху національного господарства, що характеризує тривалі зміни, в результаті яких національне господарство переходить в інше – відмінне від вихідного – становище, а еволюція національного

господарства означає, що кожне нове його становище відрізняється від попереднього як в кількісному так і в якісному відношеннях.

4. Удосконалено розуміння сучасних характеристик розвитку національного господарства: альтернативності та діалектичної єдності у трансформаційному процесі перетворення. Перше виражається в розширенні варіативності підсумків розвитку; зростанні нерівномірності за рахунок неоднозначності результатів взаємодії різних варіантів конкретних умов і факторів; посиленні нестійкості, що характеризує часту змінюваність позицій, структур, напрямів розвитку; поглибленні імовірнісного характеру розвитку, обумовленого посиленням дії численних, у тому числі, випадкових, факторів; ускладненні структури національного господарства, основу якого становить науково-технічний і економічний прогрес; зміна траєкторії розвитку за рахунок прискорення в результаті використання досвіду більш передових національних господарств; розширенні обмежувачів, здатних істотно модифікувати розвиток. Діалектична єдність аналізу системних перетворень складається з загального (постіндустріальні тенденції еволюції сучасної глобальної світ-системи), особливого (закономірності постсоціалістичних транзитивних перетворень) та специфічного (національна модель соціально-економічних змін).

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [74, 415, 416, 419, 420, 421, 425, 426, 427, 428, 431, 432, 437, 438, 439, 452, 457].

РОЗДІЛ 5

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛАХ

5.1. Українська думка другої половини XIX – початку XX ст. про ринкове господарство

Важливого значення набуває звернення до власного історичного досвіду дослідження процесів становлення і розвитку ринкових відносин, накопиченого у другій половині XIX – на початку XX ст. Українські економісти того часу залишили багату та змістовну наукову спадщину щодо аналізу динаміки ринкових процесів, механізмів успішного функціонування та регулювання ринкового господарства, шляхів забезпечення економічної рівноваги та антикризового розвитку.

Аналіз поглядів провідних представників української економічної думки у ретроспективі має сьогодні теоретичне та практичне значення. Це був період становлення ринкових відносин в Україні, швидкого формування ринкового господарства, про що свідчили: високі темпи індустріалізації економіки, бурхливий розвиток акціонерних товариств та підприємництва, монополізація багатьох галузей промисловості, зростання ролі банківського капіталу, товарно-грошових відносин.

В кінці XIX – на початку XX ст. в Україні працювали економісти М. Бунге, С. Подолинський, О. Білимович, Є. Слуцький, В. Желєзнов, К. Воблий, М. Туган-Барановський, Л. Яснопольський, Р. Орженцький та ін., дослідження яких збагатили українську економічну думку та увійшли вагомим внеском в скарбницю світової економічної науки. В їх працях було теоретично обґрунтовано процес трансформації замкнутого феодального господарства в засновану на вільноконкурентних засадах економіку та

розкрито її основні риси і особливості еволюції. За окремими напрямками дослідження проблем розвитку ринкового господарства українські науковці випереджали своїх зарубіжних колег. Так, інвестиційна теорія циклів М. Туган-Барановського та його кон'юнктурна теорія грошей стали першою спробою розкриття механізму досягнення рівноважного розвитку ринкової економіки. Є. Слущкий обґрунтував математично синусоїдальний характер процесу розвитку ринкового господарства, а О. Білимович одним із перших висунув на початку ХХ ст. ідею про змішану економіку.

Сучасний аналіз соціально-економічних розробок дорядянського періоду має важливе значення з точки зору осмислення альтернативності та багатоваріантності шляхів розвитку господарської системи, запропонованих дореволюційною школою науковців, можливостей вибору із множини ринкових моделей саме тієї, яка б могла бути ефективно застосована на практиці.

Сама специфіка входження України в ринковий простір, відсутність буржуазної революції, численні феодальні пережитки, значно пізніший час вступу на шлях капіталістичної еволюції, колоніальний характер економіки та недосконалість законодавчо-нормативного забезпечення розвитку процесів господарського розвитку обумовили особливості постановки та аналізу українськими дослідниками практичних та теоретико-методологічних проблем генезису ринкових відносин. Увага провідних вчених української економічної науки зосереджена була на шляхах вирішення аграрного питання, долі капіталізму в країні, проблемах індустріалізації виробництва та подоланні економічного відставання від розвинутих західноєвропейських держав [628, с. 8]. Особливості дослідження цих питань в українській економічній думці були зумовлені впливом ідей західноєвропейських шкіл та течій (зокрема німецької історичної школи).

В українській економічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характерною рисою аналізу ринкових процесів була широка методологічна база досліджень. Розвиток економічної науки від класики і неокласики,

марксизму відбувався у напрямку поступового формування інституціональних засад аналізу, серед яких виокремлюють «історико-генетичний підхід до вивчення ринкових відносин, дослідження їх в еволюційних змінах під дією внутрішніх і зовнішніх чинників, відмова від абсолютизації економічного фактора в зазначеній еволюції та наголошення на зростаюче значення для пізнання та ефективного функціонування ринкової економічної системи соціальних інститутів (держава, профспілки, громадські організації) та інститутів права (закони, звичаї тощо)» [629, с. 15].

В українській економічній думці було розроблено понятійно-категоріальний апарат ринкового господарства: аналізувалися такі його інститути як приватна власність, ринок, конкуренція, ринкова ціна, акціонерне товариство, різні форми монополістичних об'єднань. З різних методологічних позицій була досліджена економічна сутність ринкового механізму, циклічності економічного розвитку, концентрації виробництва, підприємництва, ринкової рівноваги тощо. Ставився наголос на тому, що національна модель ринкової економіки з огляду на певне відставання у її становленні від західноєвропейських країн повинна неодмінно включати державу та її інститути для ефективних регулюючих дій з метою подолання зазначеного відставання та створення умов для прискорення темпів ринкової перебудови суспільства. В працях М. Х. Бунге, М. Туган-Барановського, В. Желєзнова підкреслювалася важлива роль фінансових інститутів в процесі ринкової трансформації економіки, глибоко досліджені проблеми ринкової перебудови банківської системи, закономірності інтеграційних процесів між банками і промисловими підприємствами, вплив кредитних установ на процеси концентрації виробництва і капіталу в кінці XIX ст.

Заснована М. Бунге Київська політекономічна школа є яскравим свідченням виходу української економічної теорії на передові рубежі світової економічної науки. Йому вдалося поєднати науково-економічне обґрунтування необхідності соціально-економічних господарських перетворень, розробку ідеології і проектів ринкового реформування з їх

практичним втіленням у суперечливу епоху економічного консерватизму. Це дало змогу вченому вивести процес ринкового та соціального реформування на якісно новий рівень, створивши ґрунтовну науково-методологічну основу його реалізації. Саме цим обумовлена роль М. Бунге як ідеолога ринкового реформування економічної системи. Науково-теоретичні погляди еволюціонували протягом всього життя вченого від смітіанських ідей економічного лібералізму та ринкового саморегулювання до визнання необхідності зваженого державного впливу на економічну та соціальну сфери з метою суспільної стабільності та розвитку [236, с. 3-8]. Основним чинником такої еволюції стала його зацікавленість проблемами господарського розвитку та участь у реформаторському процесі. Єдина програма реформування мала характерні особливості: науково-теоретичне обґрунтування практичних реформаторських ринково-орієнтованих перетворень, надання вагомого значення інституційному і соціальному чинникам та використання адаптованого до вітчизняних умов історичного досвіду розвинених країн світу. Реалізовані М. Бунге реформи, продовжили загальну ринкову перебудову господарства, а втілені у підсумку економічні перетворення стали результатом зваженого поєднання ліберального та соціального реформування.

Представники української економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. широко використовували в своїх дослідженнях принцип історизму, який передбачав вивчення економічних явищ у генезі та розвитку, еволюційному розгортанні господарської діяльності в національному (геополітичному) та історико-хронологічному вимірах. Праці переважної більшості українських вчених вирізняє негативне ставлення до концепції економічної людини. На увагу заслуговує критика С.М. Булгаковим методологічної бази класичної політекономії, перш за все, концепції «економічної людини» як такої, що заперечує духовний вимір особистості та її господарської діяльності і не відповідає реаліям економічного життя. Його теорія господарства носила яскраво виражений морально-етичний характер, була

сформована на філософсько-господарських засадах, що виходять за межі класичної економічної науки і враховувала необхідність розв'язання гострих соціально-економічних проблем, які не втратили свого значення й сьогодні. М. Туган-Барановський і М. Бунге аналізували народне господарство як єдине ціле, частини якого перебувають у постійній взаємодії між собою, та відкидали думку про те, що цілісність розглядається як сума окремих індивідів. Розвиток господарської системи керується законами, відмінними від тим, яким підпорядкована діяльність окремих індивідів. В цьому питанні українські вчені виступили прихильниками Ф. Ліста (що розглядав в ролі суб'єкта відносин не індивіда, а націю).

Важливою рисою досліджень українських економістів була схильність до обґрунтованої державної політики у досягненні суспільних інтересів та соціальної злагоди. Вони захищали принципи ринкового господарювання за умов активних регулюючих дій з боку держави. Так ідеї необхідності державного втручання в перебіг економічних процесів з метою підтримки національної промисловості державою, послаблення соціальної напруженості в суспільстві, врахування специфіки соціально-економічного розвитку країни були використані в працях М. Бунге, В. Железнова, М. Туган-Барановського, В. Левитського, Д. Піхна.

Д. Піхно, досліджуючи продуктивні сили суспільства, поряд з працею, капіталом та природою вивчає вплив на господарську діяльність таких чинників, як державний і суспільний лад життя, звичаї, мораль, законодавство, енергія тощо. Зокрема, українські дослідники були впевнені, що національна модель ринкової економіки не могла бути сформована тільки на теоретичному підґрунті класичної політичної економії, а повинна була включати державу та соціальні інститути задля регулювання господарських процесів і мати певну цілісність і субординацію економічних відносин на базі приватної власності та розвитку ринку.

Також серед українських науковців не викликала сумнівів теза про те, що роль державного регулювання повинна бути вищою, ніж у західних

країнах. Серед форм державного регулювання ринкових процесів в літературі (праці В. Левитського, М. Туган-Барановського, М. Соболева, П. Фоміна) більш повно були висвітлені політика держави (за видами), регулювання відносин землеволодіння, фабричне законодавство, одержавлення окремих галузей народного господарства.

Аналіз становлення ринкової економіки представниками української економічної школи носив багатоплановий характер. Дослідження діяльності ринкового механізму доповнювалося вивченням соціально-етичних, правових та культурно-історичних аспектів ринкових відносин, вчені обґрунтовували необхідність соціальних реформ та характер, межі і напрямки регуляторного впливу державних інститутів на економічні процеси.

Саме завдяки розробкам українських дослідників з проблем становлення і розвитку ринкового господарства, українська економічна думка наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в цілому подолати відставання від західноєвропейської економічної теорії, а праці провідних представників свідчили про потужний інтелектуальний потенціал дослідників та вивели національну теоретичну думку на рівень світових здобутків, а в деяких напрямках навіть випереджаючи їх.

5.2. Місце господарства України у радянській командно-адміністративній системі

Грунтовне дослідження формування сучасної національної господарської системи зумовлює необхідність розкриття особливостей її розвитку за умов радянської економічної системи (1917-1991 рр.), в межах якої відбувалося становлення господарської системи неринкового типу, а також відображення цих процесів у вітчизняній економічній думці.

Процес становлення та розвитку господарської системи командно-адміністративного типу, методів управління, трансформації притаманних їй відносин власності, питань кризи цієї системи, спроб реформування та теоретичного обґрунтування цих процесів розглядаємо з позицій цивілізаційної парадигми, тобто з позицій історико-генетичного аналізу індивіда і його залежності від суспільства.

Саме це й обумовлює необхідність характеристики господарської системи, що склалася в радянський період як складова радянського суспільства, у взаємозв'язку з державною (політичною) владою, соціальною структурою суспільства та духовно-культурним розвитком суспільства.

В розвитку економічної системи СРСР представники сучасної вітчизняної економічної думки виокремлюють наступні етапи: 1) 1917-1920 рр. період «воєнного комунізму»; 2) 1921-1928 рр. – період нової економічної політики (НЕПу); 3) 30-ті – поч. 50-х рр. ХХ ст. – період «сталінського соціалізму»; 4) 50-ті – 80-ті рр. ХХ ст. – період вдосконалення господарської системи.

Процес політичного відродження України на початку ХХ ст. отримав назву періоду «визвольних змагань» (з 1917 до 1919 року), а з періоду «воєнного комунізму» (1919 р.) почалося формування тоталітарного суспільства. Останнє характеризувалося наступними основними рисами: диктатура партії, безмежний та всезагальний контроль влади над суспільством; тотальна ідеологізація життєдіяльності та ієрархізація соціальних відносин; культивування суцільного страху перед ухилянням від «генеральної лінії» партії та перетворення особистості на безособового індивіда, підкореного суспільству.

Відтак, до середини 30-х рр. ХХ ст. була створена абсолютно нова, відмінна від ринкової система – командно-адміністративна господарська система. Соціалістична господарська діяльність та зміни, які відбулися в підсистемах радянського суспільства, призвели до появи нової системи (політичної і економічної), що заснована була на: державній власності на

засоби виробництва, «провідній ролі партії», відмові від приватної господарської ініціативи, централізованому розподілі ресурсів та плановій економіці.

Духовно-культурна складова (сфера) господарської системи, що створила тип радянської людини, включала: цілеспрямовані дії радянської влади на знищення храмів та антирелігійна пропаганда, що зумовили відхід від тих чи інших вірувань і сприяли поширенню атеїзму; ідею пріоритету державного цілого над особистістю через механізм придушення насильницькими методами всякої думки, що не вписувалася в ідеологію партії; порушення прав на власний світогляд; тоталітаризм суспільства обмежував розвиток національної свідомості та інтелігенції.

В пошуках ефективної моделі соціалістичної системи господарства першими були реалізовані на практиці політика «воєнного комунізму», а потім нова економічна політика (НЕП).

Політика «воєнного комунізму» в країні означала воєнну диктатуру з досить широким застосуванням примусових заходів у господарстві і мала свої складові:

- 1) націоналізація всіх підприємств та формування системи жорсткого централізованого управління («главкізм»);
- 2) запровадження продовольчої диктатури (у травні 1918 р.);
- 3) централізація розподілу сировини і готової продукції;
- 4) заборона свободи торгівлі (у листопаді 1918 р.), згорання грошового обігу;
- 5) введення продовольчої розкладки (у січні 1919 р.) на хліб, а потім і на інші сільськогосподарські продукти;
- 6) запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- 7) запровадження загальної трудової повинності;
- 8) мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом;
- 9) тривала аграрна реформа.

На формування економічної програми дій надзвичайно великий вплив мала ідея державного соціалізму країни щодо створення регульованого державою господарства. Запропоновані в той час В. Леніним заходи відкидали існування приватної власності, ініціативи, ринкового механізму регулювання економіки та стимулювання її розвитку, передбачаючи перетворення всіх ринкових інституцій на обліково-реєстраційний апарат нової держави. Однак політика побудови соціалізму без ринку і товарів зазнала краху.

Наслідками політики «воєнного комунізму» стали економічна та політичні кризи: катастрофічне зниження обсягів промислового виробництва, знецінення грошей та натуралізація обміну, занепад сільського господарства; в соціально-політичній сфері: робітничі виступи та страйки, посилення невдоволення і масові виступи селянства.

У березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) було ухвалено рішення, що започаткувало перехід до нової економічної політики (НЕП).

На наступному етапі розвитку господарства України була впроваджена нова економічна політика як система регульованої ринкової економіки.

НЕП як система ринкової регульованої економіки поступово складалася впродовж 1921-1922 рр. В її основу було покладено концепцію побудови соціалізму через державний капіталізм. Саме завдяки цій політиці відбулося: тимчасове створення працездатних ринкових структур; перехід до твердої валюти, на деякий час нормалізовано грошовий обіг у країні; розширення виробничих потужностей промислового комплексу; налагодження випуску продукції, необхідної як для народного господарства так і для населення.

Політика НЕПу передбачала:

1) відродження товарно-грошових відносин і торгівлі: зміна відносин між націоналізованою промисловістю і сільським господарством та часткове повернення до ринкових відносин в сільському господарстві (перехід до

грошової форми продподатку); дозвіл використовувати найману працю, сільськогосподарська кооперація і дозвіл на оренду землі;

2) заміну продрозкладки продподатком та допущення місцевого товарообороту;

3) зміну форм власності в промисловості: приватизація дрібних і середніх підприємств, децентралізація управління промисловістю, відмова від примусових методів та переведення державної промисловості на госпрозрахунок (необхідність стабілізації грошової одиниці, грошова реформа 1922-1924 рр.).

Найбільші успіхи нової економічної політики для розвитку господарства країни припали на середину 20-х рр. ХХ ст. Однак, наприкінці 20-х рр. відбулося згортання НЕПу, відмова від ринку та повернення до адміністративних методів господарювання. Цього вимагала державна політика реалізації курсу індустріалізації (прийнята у грудні 1925 р.). Було висунуто головне завдання перетворення радянської держави з країни, що ввозить устаткування, в країну, що його виготовляє.

Визнаним був той факт, що вирішити проблему індустріалізації можна лише завдяки її ретельному плануванню і розробці п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Тому в дискусії про підготовку плану індустріалізації ключовим було питання про основні джерела коштів для його реалізації. Досвід індустріалізації інших країн в той час і дореволюційної Росії показував шлях тривалого, але збалансованого розвитку економіки: зростання товарності сільського господарства, розвиток легкої промисловості та підйом важкої промисловості. Але був обраний інший шлях, шлях прискореної індустріалізації, який ґрунтувався на перерозподілі доходів між галузями і групами населення та обмеженні споживання.

Активно дискутувалося питання щодо темпів індустріалізації. При цьому учасники дискусії, незалежно від розходжень з усіх інших питань, були згодні, що будь-яке планування індустріалізації повинне враховувати

оборонні потреби країни – вони наполягали, щоб темпи капітального будівництва були вищі за ті, які вважалися оптимальними.

В цей час боротьба політичних угруповань за владу витіснила на другий план питання про перспективи розвитку економіки. За таких умов з'явилися дві відомі моделі п'ятирічок – модель М. Кондратьєва і модель Держплану (під керівництвом С. Струмиліна). М. Кондратьєв був проти форсованої індустріалізації (прискороного розвитку важкої індустрії), яку пропонував С. Струмилін. Його модель передбачала аграрно-індустріальний розвиток країни, але не отримала підтримки керівництва держави.

У середині 30-тих рр. ХХ ст. було створено економічну систему, засновану на жорсткому централізмі, затвердилися командно-бюрократичні методи управління. Це був час т. зв. «сталінського соціалізму», що включав реформи та індустріалізацію, яка знайшла своє відображення в наступному: по-перше, максимальне нарощування важкої промисловості за рахунок легкої, харчової, сільського господарства, що обумовило диспропорції в господарській системі; по-друге, екстенсивний характер реалізації; по-третє, використання сільського господарства як джерела коштів, що обумовило збільшення продподатку і заборону вільної торгівлі. Основними завданнями колективізації було: підпорядкування сільського господарства державі з ліквідацією дрібнотоварного селянського укладу та безконтрольне вилучення сільськогосподарської продукції державою з метою отримання коштів на індустріалізацію. Основною формою господарства в аграрному секторі стає колективне господарство.

Внаслідок колективізації, що була проведена, було забезпечено індустріальний стрибок, знищено понад 5 млн. осіб (голодомор 1932-1933 рр.) та утверджується командна економіка.

Таким чином, підсумки утвердження «сталінського соціалізму» полягають у наступному: створено багато нових і реконструйовано старих промислових об'єктів (промисловий потенціал української республіки

збільшився у 7 разів в порівнянні з 1913 р.); очевидним стає падіння життєвого рівня населення; присутній монополізм державної власності,

В умовах Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) завдяки командно-адміністративній системі було швидко здійснено: ефективно та прискорене переведення економіки на воєнні рейки та евакуацію (переміщення) основних промислових об'єктів на схід; повне забезпечення вимог фронту у всіх видах продукції (вже з 1942 р.); зосередження зусиль і коштів на найважливіших ділянках воєнного господарства; забезпечення не лише воєнної, але й економічної перемоги країни у війні.

Усі надії на перетворення в сфері управління економікою у повоєнний період залишилися нездійсненими. Першим кроком на шляху повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства став прийнятий (у травні 1946 р.) закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр., який містив забезпечення першочергової відбудови й розвитку важкої промисловості та залізничного транспорту. За цих умов було взято курс на посилення адміністративно-командних методів керівництва. Тобто остаточно оформлювалося суспільство, в якому не було місця ринковим відносинам, а людина підпорядковувалася політико-адміністративній владі.

Командно-адміністративна система, яка була створена Й. Сталіним у 30-ті рр. вичерпала можливості свого подальшого розвитку і породила серйозні економічні труднощі та соціально-політичну напруженість у суспільстві.

Кризові явища у господарській системі СРСР проявилися вже на початку 50-х рр. ХХ ст. Вони знайшли прояв у:

- 1) перенапруженні радянської економіки, яка постійно була в стані мобілізації;
- 2) падінні продуктивності сільськогосподарського виробництва та розоренні села;
- 3) падінні авторитету партії внаслідок смерті лідера (Й. Сталіна);

4) зубожінні основної маси населення і надзвичайно низькому рівні його споживання;

5) примусовому характері праці людини, що обумовлювало незацікавленість її у результатах.

Всі заходи, дискусії науковців в літературі середини 50-х рр. ХХ ст., теоретичні дослідження не ставили в основному перед собою завдання радикального реформування існуючої господарської системи, а мали на увазі лише її «вдосконалення». Можна виділити окремо перетворення в аграрному секторі та в промисловості. Щодо перетворень в аграрному секторі – це пошук шляхів зниження собівартості, формування «неподільних фондів» колгоспів, вдосконалення системи оплати праці та трансформація форм власності. Перетворення в промисловості проявилися у вдосконаленні системи управління, визначенні шляхів розвитку окремих галузей та застосуванні економічних важелів підвищення ефективності.

Відтак, спроби вдосконалення командно-адміністративної системи у 50-ті – 80-ті рр. ХХ ст. проходили в декілька етапів:

1) перетворення господарської системи в період «хрущовської відлиги»;

2) «косигінська реформа» (1965 р.);

3) спроба вдосконалення господарської системи у 70-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст.;

4) Горбачовська «перебудова» другої половини 80-х – початку 90-х рр.

Економічні перетворення в період «хрущовської відлиги» були спрямовані на зміцнення аграрного сектору, вдосконалення системи управління, соціальні реформи, грошова реформа тощо.

Разом з цим слід підкреслити причини невдач реформування господарської системи у 50-х рр. ХХ ст.: по-перше, реформи не мали системного характеру; по-друге, вочевидь була несумісність економічних стимулів розвитку з ідеологією командної системи; по-третє, проводилася політика екстенсивного розвитку, а не використання більш ефективних

методів господарювання; по-четверте, існувало протиріччя пануючого принципу централізму та територіального принципу управління.

У 1957 році було здійснено реформу, спрямовану на реорганізацію управління промисловістю за територіальним принципом. Однак вона не зачепила основ існуючого господарського механізму. Раднаргоспи не могли забезпечити єдиної технічної політики в галузях виробництва, що стримувало темпи технічного прогресу та знижувало ефективність використання капітальних вкладень. При цьому промислове виробництво в «хрущовське» десятиліття розвивалося доволі динамічно. Економічна політика в цей час загалом сприяла промислому зростанню. Але прорахунки в економічній політиці в 1959-1965 рр. стали однією з причин падіння темпів зростання продуктивності праці та капіталовкладень.

Слід підкреслити, що у результаті реформування економіки в 50-х рр. відбулися значні структурні зрушення, але на початку 1960-х рр. соціально-економічна ситуація в країні загострилася.

Наступною реформою була так звана «косигінська» (1965 р.). Їй передувала дискусія щодо питання удосконалення господарського механізму, розширення самостійності підприємств і вдосконалення планування, в ході якої було обговорено перехід від планового показника обсягу валової продукції до якісних показників роботи підприємства (рентабельності виробництва, собівартості продукції, продуктивності праці), від планування «від досягнутого» до прийняття напружених планів. Головною ідеєю було підвищення ролі підприємств у плануванні виробництва. Зокрема пропонувалося визначення розміру заохочень в залежності від рівня рентабельності та складання планів на основі нормативів.

Таким чином, реформа була спрямована на знаходження оптимального сполучення централізованого керівництва господарською системою і оперативно-господарської самостійності підприємств, зміцнення та подальший розвиток господарського розрахунку. Ця реформа охоплювала всі

елементи господарського механізму: планування, організаційну структуру управління, економічні стимули та господарський розрахунок.

Реалізація реформи проявилася у ліквідації органів територіального господарського управління і планування, відновленні системи галузевого управління промисловістю, скороченні кількості директивних планових показників, розширенні господарської самостійності підприємств.

При цьому усі численні суперечності «косигінської» реформи можна було б усунути, рухаючись поетапно до ринку. Але це було неможливим через політико-ідеологічні причини. Внаслідок цього економічна реформа в СРСР уже наприкінці 60-х рр. почала згортатися. Повернулися до детального планування та оперативного керівництва підприємствами з боку міністерств та відомств. За ці часи застою відбулося: старіння основних виробничих фондів, відставання у продуктивності праці від США та країн Західної Європи, поступове просування до колапсу, сільське господарство перетворилося на найбільш відсталу галузь народного господарства СРСР; мілітаризація промисловості виступала як перешкода інтенсивному розвитку радянської економіки.

У 70-80-х рр. ХХ ст. відбулося загострення соціально-економічних протиріч розвитку господарської системи. Однією з головних причин цього була політика керівництва СРСР, що вимагала надпотужного військового потенціалу, необхідні для його забезпечення величезні матеріальні та фінансові ресурси, отримати які можна було лише за рахунок або інших галузей народного господарства або низької заробітної плати працюючих, що, в свою чергу, забезпечувалося досить жорсткою адміністративною планово-розподільчою системою, суворим лімітуванням матеріальних і фінансових ресурсів. Задля досягнення поставленої мети перевага надавалася екстенсивним методам.

В середині 70-х рр. ХХ ст. позначилися помилки радянського керівництва і в соціально-економічній політиці. Спроба широкого запровадження досягнень НТП, ресурсозберігаючих технологій та перехід на

інтенсивні методи господарювання в умовах командно-адміністративної системи виявилася малоефективною. Завершуючий етап – «перебудова», як спроба вдосконалення економічної системи передбачала ряд економічних і соціальних програм, направлених на нову інвестиційну і структурну політику. Так програма «Інтенсифікація - 90» мала в основі випереджаючий розвиток сектора товарів народного споживання в 1,7 рази в порівнянні з іншими галузями.

Однак, проголошений курс не означав зміни командно-адміністративної системи, а лише полягав у її «вдосконаленні» та виправленні певного роду «деформацій». Таким чином, у суспільстві поступово відбувалося формування розуміння необхідності надто серйозних змін (перетворень), заміни існуючої в СРСР економічної моделі, що було вже підготовлено багаторічними дискусіями вчених-дослідників.

Загалом, спроби проведення реформ на різних етапах розвитку господарської системи не зачіпали основ командно-адміністративної системи та не допускали плюралізму власності на основні засоби виробництва. В результаті чого директивно-планові регулятори були порушені, а ринкові так і не впроваджені. Таке часткове реформування лише погіршило ситуацію та різко поглибило господарські диспропорції і розбалансованість радянської економіки. Як наслідок, ситуація в господарській системі різко погіршилася та стала зрозумілою неможливість збереження її цілісності. В цей час постає питання щодо необхідності застосування елементів ринкового господарства та відступу від командно-адміністративних. Але програма переходу до ринкових відносин під жорстким контролем держави не отримала підтримки. Програма «Основні напрями стабілізації народного господарства та переходу до ринкової економіки» не мала стверджуючих положень щодо застосування та не могла дати позитивних результатів. Внаслідок цього криза радянського господарства поглибилася, а сама непослідовна та безсистемна перебудова призвела до невідворотного розвалу радянської економіки і розпаду СРСР.

Відставання і збільшення розриву радянського народного господарства від економіки розвинених західних країн тлумачиться як внутрішня економічна криза першого. Господарство України мало колоніальний характер, що відобразилось на його структурі та динаміці розвитку. Оскільки суттєве технологічне і економічне відставання всіх пострадянських республік від найбільш передових країн буде зберігатись невизначено тривалий час, то, за логікою окремих дослідників, постсоціалістична система приречена постійно знаходитись в економічній кризі. П. Леоненко у своїх публікаціях досліджував питання історичної долі планової системи радянського типу в ретроспективі [253, с. 245-256]. Крах централізованої директивної системи планування та управління в СРСР і Східній Європі у другій половині 80-х рр., наступ економічного неоконсерватизму на специфічні квазі-планові методи державного регулювання у розвинених країнах Заходу десятиріччям раніше, здавалося б, назавжди закрили проблему планової системи. Однак питання про життєздатність і ефективність народногосподарського планування відноситься до числа «вічних» питань економічної теорії, яке знову і знову набуває актуального значення при певному збігові історичних обставин. Відбулася суттєва зміна ролі держави у світовій економіці в ХХ ст., з якою пов'язані значні досягнення і серйозні проблеми народного господарства.

5.3. Відображення генези національної господарської системи в економічній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Після проголошення незалежності української держави постала проблема необхідності створення якісно нової парадигми, нової орієнтації у дослідженнях проблем соціально-економічного розвитку країни, що потребувало часу для накопичення необхідної інформації та її осмислення.

Однак, перехід до ринкового господарювання здійснювався методом проб та помилок, за відсутності вироблених основ теорії перехідного періоду від планової до ринкової економіки і без попереднього ґрунтовного вирішення принципового питання про модель ринкового господарства, найпридатнішу для умов України. Початок економічних реформ супроводжувався економічним спадом, який переріс системну кризу. Фактично відбувалась деіндустріалізація господарства замість очікуваної «постіндустріалізації» [397, с. 369]. Суспільство потерпало від різкої поляризації суспільства та загострення соціальних суперечностей. За таких умов перед країною постало завдання кардинальної перебудови всіх основних підсистем існуючої господарської системи. Незважаючи на це, у 2006 р. Україна була визнана державою з ринковою економікою, однак питання вибору конкретної моделі економічного розвитку на базі певної парадигми і сьогодні є актуальним.

У трансформації господарської системи України дослідниками виділяється чотири послідовні етапи:

1) 1991-1993 рр. – етап характеризувався частковим збереженням планової економічної системи і спробами її модернізації шляхом імплантації нових господарських елементів і відносин. Підсумком етапу стало різке скорочення показників розвитку;

2) 1994-1999 рр. – орієнтація на модель змішаної економіки. Підсумком етапу є практично повна заміна інститутів планової економіки на ринкові. Пріоритети розвитку: забезпечення сталого економічного зростання, соціальна переорієнтація економічної політики, утвердження інноваційної моделі розвитку;

3) 2000-2012 рр. – пов'язаний з формуванням адаптованої до світового ринку національної економіки, що самоорганізується, поступовим переходом до п'ятого технологічного укладу;

4) 2013 р. – 2015 рр. – даний етап характеризується різким скороченням показників розвитку, що було обумовлено подіями на Сході країни;

5) 2015 р. – по теперішній час – на цьому етапі відбувається пошук національною економічною системою стану рівноваги (гомеостазу). Тобто економічна система прагне досягти такого стану, коли забезпечується ефективна взаємодія товарно-грошових потоків і цін.

Поняття «перехідна економіка» з'явилося у науковому вжитку лише після розпаду системи «соціалістичної співдружності» та СРСР. Проблеми трансформації суспільства та економіки постсоціалістичних країн розглянуті багатьма науковцями України та зарубіжжя, але до сьогодні, не сформульовано достатньо чіткого, однозначного і несуперечливого тлумачення категорій «перехідна», «транзитивна» економіка, «трансформація» економіки. Зрештою, це є наслідком об'єктивної незавершеності теорії перехідної економіки, яка, як справедливо зазначає академік В.М. Геєць, «...може перебувати лише у плинному, перехідному стані, як і її об'єкт». Слід погодитися і з його тлумаченням змісту перехідного процесу як переходу від підсистеми, «...сформованої для обслуговування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, який функціонував на директивно-плановій основі, до цілісної економічної системи, що функціонує на ринковій основі...». Процес називається «трансформаційним», тому що «...йдеться не про знищення однієї системи і побудову зовсім іншої, а про зміну основи, переструктурування і створення нових форм розвитку...» [142, с. 4-12].

Обґрунтованою є точка зору українського дослідника І. В. Бураковського про двовимірний характер перехідної економіки: «... як процес переходу від адміністративно-командної (директивно-планованої) до ринкової системи господарства та як економічну систему з відносно сталими структурними характеристиками господарства та відмінностями в плані режиму виробничо-комерційної діяльності порівняно з ринковою та адміністративно-командною економікою...» [120, с. 35]. Головною рисою перехідної економіки вчений визначає «... процес радикальної реструктуризації ... як реакцію економіки на запровадження нових

принципів господарської діяльності та як головну проблему, вирішення якої визначає довготермінові перспективи економічного розвитку країн з перехідною економікою» [120, с. 42].

Натомість В. Нестеренко та С. Гасанов наводять такі характеристики і, одночасно, джерела суперечностей перехідної економіки, як нестабільність умов господарювання; деформованість економічної структури; невизначеність рушійних сил розвитку; надмірний вплив фактору очікування на поточну економічну ситуацію; неоднорідність мотивації економічної поведінки; дефіцит ресурсів та соціальні обмеження структурної перебудови; несформованість інституційної структури; втрата керованості макроекономічними процесами; zdeформованість монополіями та інфляцією системи цін; відсутність механізму саморегуляції; втрата економікою системних якостей; багатоукладність економіки (державний, колективний, приватний сектор, особисте - нетоварне - виробництво) [335, с. 96].

На думку дослідника М. Делягіна, основні суперечності перехідної економічної системи розглядаються на трьох етапах перехідного процесу: лібералізації, стабілізації та інвестиційному етапі [167, с. 97]. На першому етапі існують суперечності між: руйнуванням державного управління в умовах стихійного переходу до ринку і необхідністю формування якісно нової системи управління; усуненням держави від втручання в економіку та загостренням соціальних проблем, розширенням тіньової економіки, зрощуванням її з державним апаратом; ринковою структурою попиту і структурою пропозиції, сформованою централізованою економікою.

На етапі стабілізації суперечності видозмінюються між: інтересами монополій, тіньової економіки і суспільства; конкурентно- та неконкурентоспроможними секторами економіки; інтересами державної влади та контрольованих нею економічних суб'єктів; необхідністю посилення державного регулювання і ліберальними поглядами владної еліти та представників тіньової економіки; іноземним та вітчизняним капіталом.

На інвестиційному етапі розвитку автор визначає, як основні, суперечності між: інвестиційними та соціальними потребами суспільства; потребами у кадрах та їх декваліфікацією; необхідністю економічного зростання і погіршенням платіжного балансу (через «втечу» капіталів, зростання боргових зобов'язань); регіонами країни через різні потенціали їх розвитку; іноземним та вітчизняним капіталом.

Альтернативний погляд на специфіку перехідного процесу у нашій країні має М. Павловський, зокрема: непродумане застосування монетаристської теорії як основи реформ, внаслідок чого лібералізація цін, валютних відносин, обміну, у тому числі зовнішньоекономічного, приватизація, зумовлюють нестійкість економічної системи [320, с. 135-137]. Погоджуючись з наведеними міркуваннями, зазначимо, що головною причиною саме цих особливостей української перехідної економіки була, на нашу думку, форсована децентралізація, приватизація і лібералізація внутрішнього ринку товарів та послуг для населення. У поєднанні з лібералізацією товарного експорту та імпорту, а також вищим рівнем демократії в Україні відносно інших пострадянських країн внутрішня торгівля, особливо роздрібна, посередництво, стали потужним каталізатором тінізації товарного обігу, а надалі, й виробничої діяльності.

Наприкінці ХХ ст. Україна, як уже зазначалося, стала на шлях радикальних соціально-економічних і політичних перетворень, перейшла до формування національної господарської системи. Ці процеси відбувалися в умовах тривалої кризи національного господарства і в період зміни технологічних епох. Внаслідок глибокого трансформаційного спаду значно збільшилось відставання України від провідних світових держав.

На сьогоднішній день важливими двигунами зростання національного господарства виступають зорієнтовані на зовнішні ринки сектори промисловості, пов'язані з переробкою первинної сировини. Такий стан економіки країни не відповідає загальносвітовим тенденціям формування постіндустріального суспільства, що супроводжується перебудовою

економічних відносин, розширенням сфер господарювання, використанням альтернативних ресурсів, змінами в характері праці, переходом до нових технологій, посиленням інтеграційних процесів. Тому гостріше, ніж раніше, постає завдання освоєння всього багатства світової економічної думки стосовно шляхів прискорення економічного розвитку, які мають для нас не лише теоретичний, а й практичний інтерес. Закономірності процесу економічного розвитку, його джерела та способи забезпечення здавна перебувають у центрі уваги науковців. З цих позицій надзвичайно корисними є праці Е. де Сото, Г. Зінгера, Х. Лейбенстайна, А. Льюїса, Г. Мюрдаля, Р. Нурксе, Р. Пребіша, Г. Раніса, У. Росту, Д. Фея, Х. Ченері, Т. Шульца, в яких з різних позицій досліджуються причини відсталості країн третього світу та способи прискорення розвитку з метою ліквідації відсталості.

Водночас ряд проблем, що стосуються економічного розвитку за умов трансформації економічної системи постсоціалістичних країн, є недостатньо висвітленими в наукових працях. Зокрема, фрагментарно проаналізовані особливості та потенціал розвитку таких країн, засоби та джерела прискорення їхнього розвитку. Недостатньо досліджені зв'язки еволюційного і прискореного розвитку, немає цілісної теорії прискореного розвитку, яка містила б їх теоретичне обґрунтування, механізм та досвід реалізації, позитивні і негативні сторони. Слабко проаналізовані можливості використання стратегії прискореного розвитку в Україні. Більш глибокої розробки і обґрунтування потребують цілі економічного розвитку, засоби його забезпечення та прискорення.

Світовий досвід підтверджує, що прискорений розвиток, націлений на досягнення рівня країн авангарду, можливий і успішно реалізовувався на певному етапі Мексикою, Індією, Бразилією, Аргентиною, колишнім СРСР в рамках моделі імпортозаміщення (що є стратегією забезпечення внутрішнього ринку на основі розвитку національного виробництва), Японією, Південною Кореєю, Тайванем, Малайзією, Сінгапуром в рамках експортоорієнтованої моделі (концепція розвитку економіки, яка спрямована

на залучення інвестицій та розвиток конкурентоспроможних на світовому ринку галузей виробництва для збільшення експорту; ця концепція застосовується значною частиною високо розвинутих країн, країн з перехідною економікою та «новими індустріальними країнами»). Застосувавши стратегію прискорення розвитку, ці країни спромоглися за відносно короткий проміжок часу в декілька разів збільшити загальний обсяг ВВП та ВВП на душу населення, реструктуризувати національне господарство та покращити соціальні показники.

Україна не може стояти осторонь від загальносвітових процесів. Українські дослідники (В. Геєць, А. Гриценко, Я. Жаліло, Н. Литвиненко, О. Москаленко, А. Філіпенко) стверджують, що поруч з виробленням курсу на формування соціально-орієнтованої ринкової економіки необхідним є пошук нових механізмів прискореного розвитку національного господарства, спрямованого на подолання відставання від країн-лідерів, усунення індустріальних перекосів, формування сучасних інноваційних основ розвитку та трансформації в постіндустріальному напрямку економіки України.

Оцінюючи роль і значення приватизації в Україні, слід зауважити, що вона стала фактично єдиним блоком макроекономічних реформ, які здійснювалися відносно динамічно. Процес роздержавлення майна в Україні здійснювався швидшими темпами порівняно з іншими складовими економічних ринкових перетворень (створення стабільного податкового законодавства, розвиток фондового ринку, дерегуляція та деполітизація економіки, зняття обмежень на реформування цілих галузей економіки). Без вирішення цих важливих проблем засобами лише приватизації неможливо домогтися суттєвих структурних зрушень в економіці держави та підвищити ефективність функціонування народного господарства України. Міжнародні фінансові інститути – Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, через інститути іноземних радників-консультантів, через програму «шокової терапії» принесли в економічну політику України парадигму неоконсерватизму як основної

економічної теорії. На цьому шляху поряд із успіхами були й суттєві прорахунки. Серед економістів, у тому числі й прихильників монетаризму, існує досить одностайна думка відносно того, що лібералізацію міжнародного руху капіталу в країнах, що розвиваються, потрібно дуже ретельно готувати. Зокрема в Україні лібералізація проходила до того, як були створені достатні передумови.

В національній господарській системі на практиці реалізовувалися монетарні принципи макроекономічної політики. Грошова реформа відкрила перед вітчизняною економікою нові можливості та перспективи, стала важливою передумовою розбудови основ національної господарської системи. Найяскравішим прикладом застосування монетарних положень є грошово-кредитна політика, що реалізується НБУ, і за посередництва якої здійснюється вплив на очікування та поведінку економічних агентів. Тому для грошово-кредитної політики важливе значення має теорія раціональних очікувань та розроблена у її межах концепція транспарентності (проблеми транспарентності діяльності Національного банку мають для України не лише теоретичне, а й практичне значення, що особливо яскраво проявилось під час криз 2008 і 2014 рр.).

В Україні на момент отримання нею незалежності були присутні всі передумови для реформування податкової системи. Існуюча впродовж років незалежності податкова політика була недостатньо ефективна, призвела до утворення значного неофіційного сектора економіки, ухилянь від оподаткування, затримання податкових надходжень. Податкова система нашої країни перебувала в стані перманентного удосконалення й трансформації відповідно до бюджетних потреб та економічних умов розвитку. Проте в Україні так і не побудована ефективна податкова система, яка відповідає вимогам сьогодення.

На сучасному етапі гостро постає потреба в необхідності розробки моделі національного економічного зростання. Тобто до пошуку національною господарською системою такого стану, який би забезпечував

належний рівень її розвитку, обов'язковою умовою успішного розвитку є вироблення моделі гомеостазу національної системи.

5.4. Проблеми і перспективи господарської системи України в оцінках вітчизняних та зарубіжних дослідників

Україна сьогодні виробляє параметри соціально-економічної й геополітичної моделі розвитку в III тисячолітті. Основний національний інтерес нашої країни може бути реалізований завдяки правильно вибудованій моделі економічного розвитку, що становить підґрунтя функціонування національної господарської системи. Дотепер ще не сформована й відповідно не впроваджена ефективна модель розвитку економіки, що повною мірою відбивала б її національні інтереси і стала макроекономічною теоретичною базою ефективної державної економічної політики. Відтак українська економічна модель на сьогодні не є завершеною. Фактично вона являє собою на думку деяких дослідників (М. Головатого [146, с. 4-8], Р. Грінберга [161, с. 27-46], О. Демедюк [168, с. 74-85], О. Соскіна [359, с. 157]) еkleктично поєднані елементи різних моделей: державного соціалізму (дісталася нам у спадок від радянської доби); державно-монополістичного капіталізму (з його кланово-олігархічним характером розвитку); та народного капіталізму (розвивається в країні в деформованій, сегментарній формі).

Моделі економічного розвитку окремих країн формуються в рамках певної господарської системи, яка являє собою сукупність усіх економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на основі певних інституціональних, майнових і фінансових відносин та організаційних форм. В останні півтора-два сторіччя, як уже зазначалося, у світі діяли різні типи економічних систем: ринкова економіка, що базується на вільній конкуренції (класичний капіталізм), змішана економіка (сучасний капіталізм) і дві неринкові системи

– традиційна (натуральна) та адміністративно-командна. У кожній системі вибудовуються національні моделі організації господарства, які кореспондуються з наявним економічним, ресурсним і культурним потенціалом країни, її традиціями, духовністю та ментальністю.

Моделі економічного розвитку національної господарської системи в рамках системи сучасного капіталізму становили предмет аналізу вітчизняних учених. Так, С. Мочерний виділяє такі основні моделі: 1) ринкової економіки з її модифікаціями та історичними формами; 2) змішаної економіки, яка є найдосконалішою моделлю сучасного капіталізму; 3) постіндустріального суспільства; 4) національної економіки; 5) капіталістичної економіки; 6) народної економіки. Найоптимальнішою моделлю для України автор вважає модель народної економіки, яка передбачає використання усіх типів власності (за домінування трудової колективної власності), всебічний соціальний захист населення і національне демократичне економічне планування [291, с. 334].

Український економіст А. Філіпенко, проаналізувавши еволюцію моделей економічного розвитку відносно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, так званих молодих незалежних держав або країн, що розвиваються, зазначає, що сучасна наука виділяє такі основні моделі економічного розвитку: модель лінійних стадій; модель структурних перетворень; неокласичну модель вільного ринку; теорію зовнішньої залежності; теорію дуального розвитку; концепцію ендогенного зростання; інноваційну теорію економічного розвитку; модель сталого розвитку. Найбільш прийнятною для України автор вважає «інтегральну модель (характеризується спільними рисами стратегій розвитку, що притаманні для високорозвинених країн; країн, що розвиваються та країн третього світу) економічного розвитку, яка дозволяє повніше реалізувати національні інтереси у світовому господарстві» [397, с. 596]. Вітчизняний політолог М. Михальченко виділяє чотири можливі моделі (сценарії) майбутнього розвитку національної господарської системи, кожна з яких має економічне

підґрунтя. Це такі моделі-сценарії: 1) «ретроідилічний», який ґрунтується на директивно-плановій, неконкурентоспроможній економіці; 2) «моноетнічний», який спирається на ідею створення «закритої популяції», расово чистого етносу і «закритої національної економіки»; 3) «ліберальний», який базується на ліберальних цінностях ринкової економіки; 4) «конвергенції», що передбачає поєднання кращих досягнень механізму ринкової економіки з неринковими формами перерозподілу прибутку, створення соціально орієнтованої економіки ринковими методами, і, який автор вважає найбільш життєздатним стосовно українського середовища [286, с. 37].

Аналіз моделей економічних розвитку господарських систем, що існують у рамках сучасної ринкової системи, й тих, які вітчизняні дослідники вважають прийнятними для нашої країни, наводить до ряду узагальнень і висновків. На наш погляд, майже всі дослідники: намагаються вивчити західні моделі економічного розвитку й тим чи іншим чином пристосувати певну з них до українських реалій; вони обґрунтовують необхідність для України змішаної моделі розвитку економіки, орієнтованої на реалізацію інтересів і держави, і фінансово-монополістичних груп, і дрібного та середнього бізнесу; наполягають на реалізації в Україні такої економічної моделі, яка б передбачала поєднання державного регулювання з ринковою конкурентною економікою; визначаючи, якою має бути частка держави в економіці країни. При цьому вони спираються здебільшого на досвід Росії, про що свідчить кількість посилань на російські джерела, що використовуються для аналізу, а також відзначають необхідність оптимальної моделі економічного розвитку для України, але не здійснюють ґрунтовного та усебічного вироблення такої моделі, адаптованої до сучасних проблем розвитку господарської системи країни.

Так, О. Соскін головними причинами хибного реформування в українському варіанті визнає: 1) відсутність правильно сформованих національних економічних інтересів, на реалізацію яких має бути націлена

модель економіки, що впроваджується в країні; 2) хибно визначене теоретичне підґрунтя економічної моделі розвитку у вигляді ліберально-космополітичних концепцій суто монетаристського спрямування та автоматичне дотримання порад і некритичне сприйняття досвіду їх носіїв; 3) вибір і застосування невдалого механізму реалізації загальної стратегії реформ, інструментами якого виступили масова ваучерна приватизація лівової частки державної власності, запровадження системи стихійного ціноутворення, одномоментне відкриття економіки для недержавного експорту та імпорту, зміни законодавства, соціальних і господарських інститутів, що зумовили створення у країні корупційного середовища, формування кланово-корпоративних груп та їх зрощення з державно-бюрократичною номенклатурою [551, с. 276].

Вченими запропоновані різні підходи, методологія практичного використання переваг західних моделей в напрямку аналізу розвитку господарських систем (глобалізації, інтернаціоналізації). Поділяємо точку зору А. Філіпенка, щодо застосування «інтегральної моделі» економічного розвитку в сучасному суспільстві.

В останні роки різко зросла кількість публікацій про системну кризу капіталізму і необхідність переходу до нової моделі господарювання. У доповіді Світового економічного форуму виділені три категорії економічних ризиків, з розпізнаванням і запобіганням яким не може впоратися діюча господарська система:

- 1) макроекономічні ризики, пов'язані з нестримним зростанням фінансових ринків;
- 2) корупція, організована злочинність і незаконна торгівля;
- 3) виснаження природних ресурсів.

Системна криза, соціальна за своєю природою, проявляється в зростанні хронічного безробіття, соціальної нерівності та утриманства, екологічних загроз, кризі духовних цінностей, взаємної довіри і культури. Нинішній етап глобального розвитку характеризується поглибленням

глобальної структурної кризи. Багато дослідників зосереджують особливу увагу на соціальних наслідках глобальної кризи і її фінансових аспектах.

Зараз під впливом провідних економістів, включаючи Дж. Стігліца, П. Кругмана, Дж. Акерлофа, Р. Шиллера і багатьох інших активно розробляється «нова економічна парадигма» – наукова концепція, яка актуалізує ідеї Дж. М. Кейнса, І. Фішера і Х. Мінські про фінансові бульбашки і кризи [2; 134; 144]. Вона покликана пояснити умови виникнення таких екстремальних явищ і сформувані наукові основи для практичних рекомендацій в частині мінімізації негативних наслідків для економіки [130]. Методологія вирішення подібних завдань – це теорія складних систем, оскільки поведінка фінансових ринків, де «все залежить від усього», в цілому відповідає поведінці об'єктів подібного ступеня складності.

Невідповідність формальних і неформальних інститутів, їх неузгодженість, екстрактивний характер призводять до змін господарської системи, що неминуче викликає зменшення довіри та її кризи. Зростання суперечностей і гальмування економічного розвитку через суспільно-економічну кризу зменшують можливість перетворення формальних і неформальних інститутів, утворюючи таким чином пастку невідповідності якості економічного розвитку (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Пастка невідповідності якості економічного розвитку для емерджентних систем

Джерело: складено автором

Кризи як закономірний процес розвитку господарської системи мають складну природу, що проявляється як шоки соціально-економічної сфери суспільства. Протидія руйнівним процесам в системі господарювання пов'язана з аналізом криз, як похідних від когнітивно-поведінкових дій, що вміщуються у фрейми господарсько-правових інститутів. Сучасний кризовий стан національної господарської системи має свої специфічні риси (рис. 5.2).

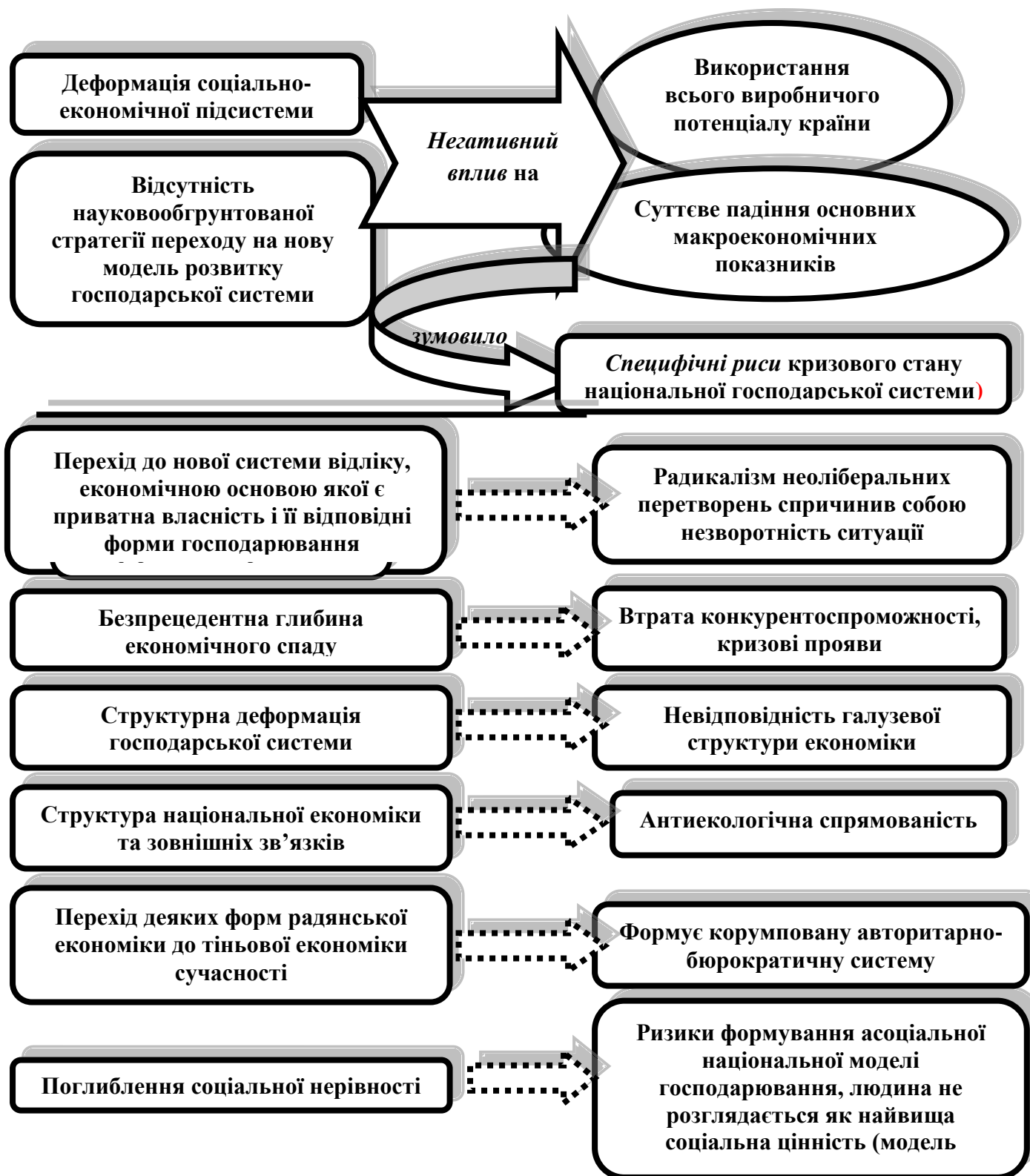

Рис. 5.2. Специфічні риси кризового стану національної господарської системи

Джерело: складено автором

З метою запобігання існуючих загроз, на думку автора, стратегічна лінія та відповідна програма розвитку національної господарської системи повинна бути скоординована з системою влади та суспільства, сформульованими цілями і науковим обґрунтуванням методології, методики та здійсненнях на практиці механізмів досягнення цих цілей (рис. 5.3).

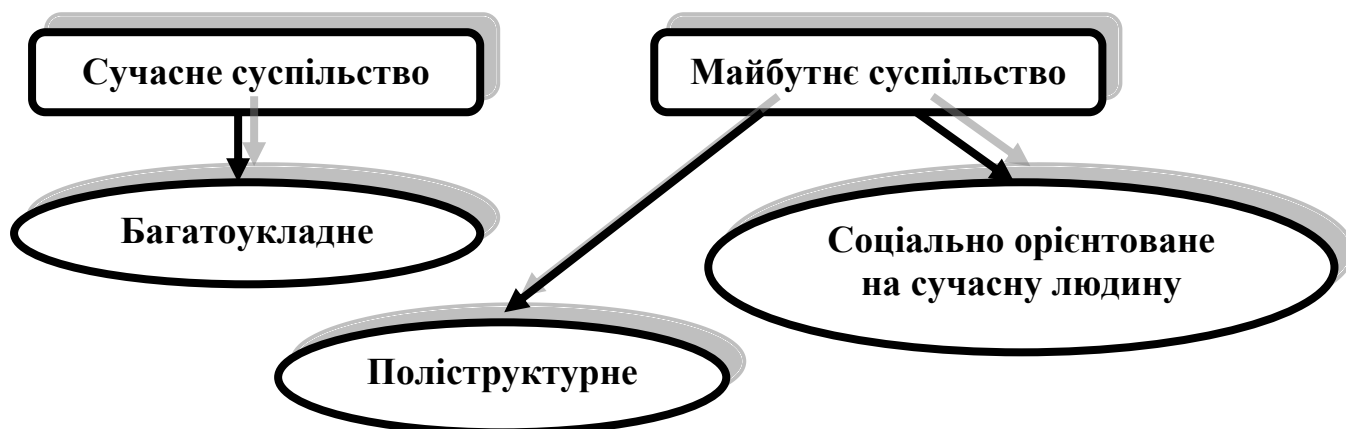

Рис. 5.3. Характеристика суспільства відповідно до постановки стратегічних цілей

Джерело: систематизовано автором

Незважаючи на зростання кількості досліджень характерних рис національної моделі економічного розвитку не створена єдина цілісна концепція в контексті визначення вектору розвитку національної господарської системи (рис. 5.4).

Альтернативність видів розвитку є передумовою позитивного запобігання невизначеності, яка притаманна функціонуванню та еволюції будь-яких складних органічних утворень – господарських систем. Поняття альтернативності при цьому розкривається через ендогенну та екзогенну невизначеність, вибір, ризики та нововведення. Альтернативність розвитку національної господарської системи є зовнішньою передумовою формування національної стратегії, має відношення до напрацювання методів, інструментів та практики управління і означає альтернативність шляхів досягнення цільових (бажаних) рівнів соціально-економічного розвитку.

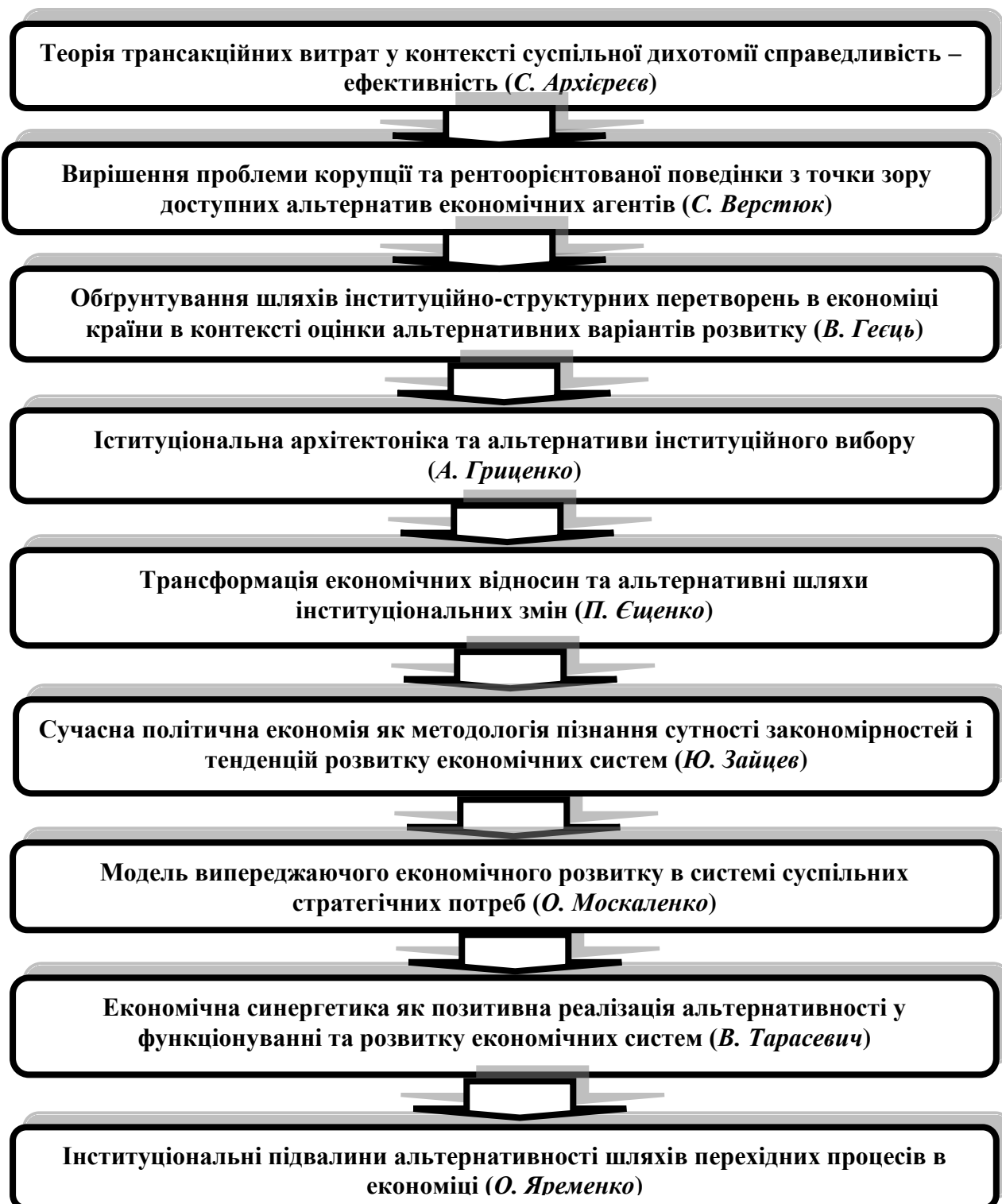

Рис. 5.4. Обґрунтування концептуальних основ вибору національної моделі економічного розвитку господарської системи

Джерело: складено автором

Невпинна еволюція господарської системи, зокрема її соціально-економічної складової, обумовлює необхідність постійного напрацювання комплексу завдань, пріоритетів та інструментів економічної політики держави. Дієвість (ефективність) цієї політики впливає на стан конкурентних переваг в умовах глобалізаційних викликів сучасності.

Підкреслимо, що характерною ознакою сучасного етапу глобального розвитку слід визначити зниження ефективності державної політики через ускладнення прогнозування економічного розвитку та деформацію основних реакцій національної господарської системи на регуляторні впливи. Сучасній системі на думку А. Гальчинського «притаманна реалізація потенціалу змін через механізми біфуркації та хаосу» [142, с. 8]. Вчений констатує, що «...майбутнє перестане бути передбачуваним: воно більше не ґрунтується на підвалинах теперішнього ... припиняють дію притаманні попередній системі принципи причинно-наслідкового детермінізму, раціонального розвитку, суспільної рівноваги, які формують фундамент економічної методології» [142, с. 12]. Таким чином, економіка «набуває ознак розвитку складних неупорядкованих дисипативних (розпоршених) синергетичних систем» [140, с. 13]. В. Бодров підкреслює, що «світова криза продемонструвала неспроможність традиційного антикризового інструментарію, який спирається на абсолютизацію функціонального аналізу, зосереджуючись на дослідженні функціональних зв'язків і залежностей» [116, с. 72].

Загалом генеза сучасної моделі функціонування глобальної економіки та її складових безпосередньо пов'язана з трендом поширення ліберального способу організації, що є притаманним трансформаціям на пострадянському просторі, а сам «ренесанс» неолібералізму, який існував на підґрунті тривалого безкризового періоду на рубежі ХХ та ХХІ ст., зазнав суттєвих втрат внаслідок кризових явищ 2008-2009 рр. у світовій економіці. Зокрема, польський дослідник Г.ж. Колодко констатує зміни, як наслідок «кризи неоліберальної моделі, яка відкидала регулятивну практику держави та заперечувала інституційний інтервенціонізм» [222, с. 9].

На думку Я. Жаліла, втрата ефективності випробуваних інструментів державної політики є логічним продовженням еволюції технологічних процесів та організаційних відносин в економіці протягом останніх десятиліть. Оскільки, такий процес відбувається внаслідок розвитку об'єктивних еволюційних процесів, вчений пропонує застосувати термін «імпліцитної» (що визначається тлумачними словниками як те, «що не заявлене відкрито, проте може бути зрозумілим шляхом осмислення того, що сказане, або відбувається, виявлене через зв'язки з іншими об'єктами»; вживається, перш за все, у сфері психології) лібералізації в сучасній економіці, внаслідок якої відбувається «радикальна зміна характеристик економічного поля» [182, с. 41-42]. Останнє, згідно з визначенням А. Гальчинського, «набуває ознак дисипативного гетерогенного середовища, містить різноякісні структурні утворення, що взаємодіють за принципами самоорганізації складних систем» [140, с. 74]. Але при цьому слід відмітити парадоксальність досліджуваної ситуації: за умов імпліцитної лібералізації втрачається ефективність традиційних інструментів політики, що орієнтовані саме на ліберальну модель економіки. Макросоціоекономічна рівновага наразі формується в умовах пріоритетності горизонтальних зв'язків, домінування закономірностей самоорганізації окремих сегментів господарської системи, зрештою, як вважає А. Гальчинський, - «розмивання принципу економічного детермінізму» [140, с. 317].

Тобто, явища імпліцитної лібералізації набувають дедалі виразнішого обговорення та поширення в господарській практиці та диктують потребу виважених суттєвих змін в інструментарії, механізмі та пріоритетах економічної політики держави, зокрема, сприяння самоорганізації господарської системи шляхом випереджального розвитку.

Всесвітній економічний форум визначає національну конкурентоспроможність як здатність кожної окремої країни та її інститутів забезпечувати стабільні позитивні темпи економічного розвитку в довгостроковій перспективі (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Індекс глобальної конкурентоспроможності країни

Роки	Кількісне вираження індексу для України (від 1 до 7)	Всього країн в рейтингу
2004-2005	3,27	104
2005-2006	3,30	117
2006-2007	3,89	125
2007-2008	3,98	131
2008-2009	4,09	134
2009-2010	3,95	133
2010-2011	3,90	139
2011-2012	4,00	142
2012-2013	4,14	144
2013-2014	4,05	148
2014-2015	4,14	144
2015-2016	4,03	140
2016-2017	4,00	138

Джерело: [84; 85]

Метою створення даного індексу та відповідного рейтингу є стимулювання економік країн, що розвиваються, до національного розвитку використовуючи даний звіт як інструмент для аналізу власних сильних та слабких сторін, та в результаті покращення тих секторів економіки та господарств, які знаходяться на низькому рівні розвитку [84; 85]. Індекс глобальної конкурентоспроможності сформовано за допомогою 113 різноманітних показників, які найбільш повно характеризують стан розвитку країни. З метою більш доречного та зручного використання об'єднано у 12 груп – якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я та початкова освіта, вища освіта та професійна підготовка, ефективність ринків товарів та послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність компаній, інноваційний потенціал.

Індекс конкурентоспроможності України за 2004-2017 рр. мав незначні коливання. Протягом тринадцяти років в Україні даний індекс покращився на 0,73 пункти або на 22,32 % щодо стартового року, що є позитивною тенденцією української економіки. Найбільш позитивними (за кількісним

визначенням) були 2012 та 2014 рр. коли індекс склав 4,14 з максимального значення 7. Структура індексу глобальної конкурентоспроможності включає три субіндекси: базових вимог, підсилювачів ефективності та інноваційних чинників. До субіндексу базових вимог входять чотири сектора показників: інституції, інфраструктура, макроекономічна сфера, здоров'я та початкова освіта. До субіндексу підсилювачів ефективності входять наступні шість категорій показників: вища освіта та професійна підготовка, ефективність ринку товарів та послуг, ефективність ринку праці, фінансовий ринок та його розвинутість, технологічність країни, об'єм ринку. В Україні сукупність даних показників на досить низькому рівні – в 2016 р. це 4,04 з можливих 7, та в середньому за тринадцять років це 3,89 пунктів. Субіндекс інноваційних чинників складається з таких показників: власність, рівень та обсяг інновацій в країні та бізнес-досвідченість. В нашій країні даний субіндекс досягає найбільш негативного значення із названих трьох субіндексів. Протягом 13 років дані субіндексу мають тенденцію до повільного збільшення із незначними коливаннями, але конкурентоспроможність України є наразі на досить низькому рівні.

Сучасні дослідники одностайні у висновку, що однією з головних проблем в Україні в сфері підвищення її глобальної конкурентоспроможності є неналежний рівень інституційної ефективності національної господарської системи, що можна побачити на рис. 5.5. Зокрема, на думку сучасної української дослідниці Н. Гражевської [151, с. 15], пострадянські інституційні зміни характеризуються надзвичайною складністю і суперечливістю. Вважаємо, що саме «інституційна неадекватність» держави зумовлює відповідне інституційне середовище функціонування та розвитку господарської системи не придатне для ефективної модернізації національної економіки.

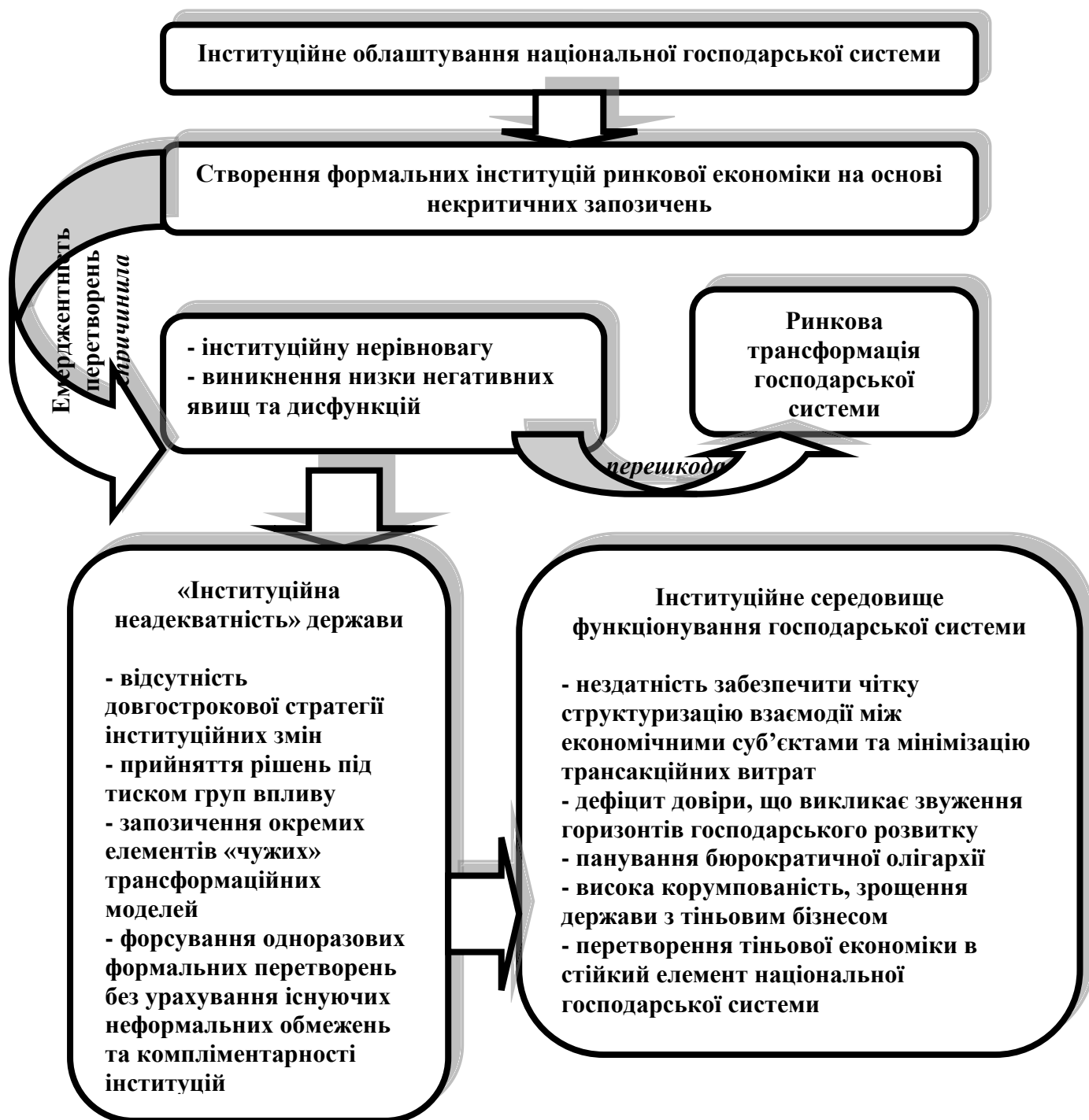

Рис. 5.5. Інституційний стан національної господарської системи

Джерело: складено автором

Таким чином, враховуючи вищевикладене, постає питання щодо розробки модернізованої національної моделі з диференційованою стратегією функціонування національної господарської системи. В основу

якої вважаємо доцільним покласти принцип інклюзивного зростання (тобто вибір альтернатив розвитку господарської системи на підставі національних цілей подолання нерівності та поліпшення якості життя людини) (рис. 5.6).

Рис. 5.6. Концепція господарського розвитку в умовах сучасної трансформації національної економіки

Джерело: складено автором

Модернізація стала одним із основних трендів сучасного розвитку господарських систем, але так і не створила позитивного потенціалу оновлення та виходу з кризи національної господарської системи. Окремі дослідники вважають за необхідне поставити наголос не на модернізації, а на реконструкції. Так А. Гриценко підкреслює, що «...глибина модернізації, яка визначається переходом від зовнішніх форм до несучих конструкцій внутрішнього змісту, є межею перетворення модернізації в реконструкцію...» [157, с. 7]. Тобто реконструктивний розвиток економічної системи – це розвиток, який може бути досягнутим за умов перебудови основних конструкцій господарської (економічної) системи, зміни її структури. Оскільки зміст реконструктивного економічного розвитку включає в себе соціальну спрямованість змін, то він досягається як в умовах економічного зростання, так і на стадії спаду (рецесії).

А. Гриценко наголошує у своїх дослідженнях на необхідності врахування дії законів архітекtonіки (фундаментальній структурі цілісних систем), як однієї з важливих характерних рис парадигми реконструктивного розвитку сучасної господарської системи [157, с. 11]. В реальній господарській практиці необхідно враховувати внутрішні характеристики і природу цілісності, але це тільки модифікує, корегує пропорції, а не відмінюють їх. Оскільки структура системи (цілого) є деформованою, віддаленою від рівноважних пропорцій, доцільним є проведення політики, спрямованої на подолання дисбалансів і наближення до рівноважних пропорцій (з корекцією відхилень не більш 15% від наявних середніх значень), що є принципом поступовості у досягненні рівноважного стану господарської системи.

Таким чином, проблеми модернізації сучасної економіки, «архітекtonіка» господарської системи (за А. Гриценком), питання інклюзивного розвитку надзвичайно актуальні для визначення вектору розвитку національної господарської системи. У найбільш широкому визначенні поняття інклюзивного розвитку означає такий розвиток

національних економік у світогосподарських зв'язках, який дає можливість включити в нього і розкрити внутрішній потенціал усіх елементів, усіх суб'єктів соціально-економічної системи країни та забезпечити її збалансованість. Вважаємо, що системна інклюзивність потрібна національній господарській системі. Це надасть можливості виявити природні, соціальні і культурні переваги системи, забезпечити збалансований стійкий розвиток та підвищити добробут і якість життя громадян в суспільстві шляхом корінної перебудови структури економіки і розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії господарської системи із зовнішнім середовищем.

Висновки до розділу 5

Здійснене нами дослідження проблем історичних витоків та становлення сучасної національної господарської системи України дає змогу сформулювати наступні висновки та узагальнення.

1. Вивчення економічної природи господарства, його еволюції, циклічності господарського розвитку та взаємовідносин між державою і ринковими інститутами знаходилися в центрі наукових досліджень вітчизняних вчених другої половини XIX – початку XX ст. Авторкою проаналізовані праці відомих представників української економічної думки, зокрема С.М. Булгакова (метафізичні засади філософії господарства), М.Х. Бунге (науково-економічне обґрунтування необхідності соціально-економічних господарських перетворень), М. Туган-Барановського (питання сутності господарської системи, циклічного розвитку капіталістичного господарства), в яких на підґрунті системного аналізу, інституційних підходів глибоко розкрито сутність ринкового господарства, його суперечності, вплив на різні сторони життя тогочасного суспільства.

Зроблено висновок щодо важливості критичного переосмислення та творчого використання вітчизняної наукової спадщини при формуванні концептуальних основ національної моделі сучасного господарського розвитку.

2. Проаналізовано головні західні моделі (американська ліберальна, неоліберальна німецька модель соціального господарства, шведська соціал-демократична модель, західноєвропейська кейнсіанська та японська) економічного розвитку національних господарських систем та можливості їх застосування в сучасних умовах національної економіки України.

3. Доведено, що альтернативність розвитку є передумовою позитивного запобігання невизначеності, яка притаманна функціонуванню та еволюції господарських систем і є зовнішньою передумовою формування національної стратегії.

4. Обґрунтовано положення про стан «інституційної неадекватності» національної держави (відсутність довгострокової стратегії інституційних змін, прийняття рішень під тиском груп впливу, форсування одноразових формальних перетворень без урахування існуючих неформальних обмежень та компліментарності інституцій), що зумовлює відповідне інституційне середовище функціонування та розвитку господарської системи, непридатне для ефективної модернізації національної економіки, зокрема нездатність забезпечити чітку структуризацію взаємодії між економічними суб'єктами та мінімізацію трансакційних витрат, дефіцит довіри, що викликає звуження горизонтів господарського розвитку, панування бюрократичної олігархії, висока корумпованість та зрощення держави з тіньовим бізнесом, перетворення тіньової економіки в стійкий елемент національної господарської системи.

5. Запропоновано теоретичне обґрунтування модернізованої моделі держави з диференційованою стратегією функціонування національної господарської системи, в основу якої слід покласти принцип інклюзивного зростання, тобто вибору альтернатив розвитку господарської системи на

підставі національних цілей подолання нерівності та поліпшенні якості життя людини шляхом розкриття внутрішнього потенціалу всіх суб'єктів соціально-економічної системи та забезпечення її збалансованості та стійкого розвитку.

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [75, 416, 417, 418, 425, 433, 434, 435, 437, 444, 447, 448, 451, 456].

ВИСНОВКИ

У дисертації на підґрунті цивілізаційної парадигми здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення актуальної наукової проблеми, яка полягає у розкритті сутності основних теоретико-методологічних підходів, вироблених світовою економічною наукою, до аналізу еволюції господарської системи в хронологічних межах ринкового господарства кінця ХІХ – початку ХХІ ст. та можливостей використання історичного досвіду досліджень господарської еволюції при обґрунтуванні концепції розвитку сучасної національної економіки. Проведене дослідження надало можливість зробити наступні висновки і пропозиції:

1. Визначено, що методологічною основою дослідження теоретичних засад аналізу еволюції господарської системи у світовій економічній думці є цивілізаційна парадигма суспільствознавства, яка передбачає врахування політичної, духовно-культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя. В центрі аналізу постає людина, яка є не лише головним суб'єктом господарства, але його безпосередньою метою. Саме у межах цивілізаційної парадигми уможлиблюється вивчення економічних процесів у динаміці та з позицій цілісності. Підкреслено виняткову роль розуміння цілісності суспільства, розкриття природи емерджентних властивостей господарської системи та оцінку взаємодії структурних елементів (підсистем), визначальний вплив цивілізаційних факторів на процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільства. Цивілізаційна парадигма реалізує підходи, обґрунтовані системним аналізом, онтологією та спирається на арсенал наукових категорій, понять і законів, розроблених діалектикою. Обґрунтовано, що цивілізаційний підхід є найбільш узагальненим поглядом на розвиток господарства, а базові положення його методології адекватними для аналізу еволюції господарської системи та її відображення в світовій економічній думці.

2. Аргументовано, що сутність змін в процесі історичного розвитку господарської системи, розкривається за допомогою уточнення визначень наукових категорій та збагачення їх новим змістом («поняття, що розвиваються»). Поступове розширення й удосконалення змісту понятійно-категоріального апарату відображає реальні процеси ускладнення господарської системи, дію факторів, що впливають на її функціонування, важливі тенденції змін та історичного досвіду організації економічних процесів. Сукупність уявлень і термінів про господарську систему, аналізу у її вивченні провідними школами світової економічної думки дає можливість не тільки розкрити еволюцію господарської системи в хронологічних межах дисертаційної роботи, а й скористатися історичним досвідом періодів її найбільш ефективного функціонування для розуміння змісту і проблем сучасної національної економіки та вибору вектору її подальшого розвитку.

3. На основі аналізу теоретичних підходів в дослідженні господарських систем сучасною економічною наукою обґрунтовано положення, що суспільство як система – це складна, динамічна багатоманітність процесів і структур, кожен з яких маючи власні пріоритети, загалом виявляється необхідним для функціонування господарської системи, забезпечуючи її стійкість та розвиток, а характер зв'язку між підсистемами визначає цілісність господарської системи та змістовність її емерджентних властивостей. Виокремлено в існуючих дослідженнях три головних підходи до вивчення еволюції економічних систем: у історичній протяжності, ретровивченні і перспективі.

4. Визначено, що внутрішні чинники історичного розвитку господарських систем зумовлюють їх функціонування та динаміку як цілісних утворень. З огляду їх впливу на господарське життя економічна наука виокремлює етапи (періоди) історичної еволюції господарських систем. В залежності від тісноти та глибини зв'язків між елементами системи в наукових дослідженнях розмежовують також три рівні її розвитку: співіснування, симбіоз і синтез. Господарська система відзначається

цілісністю і є складно організованою, впорядкованою сукупністю економічних та соціальних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших підсистем суспільства. Господарська система тісно пов'язана з зовнішнім середовищем, вплив якого на її розвиток розглядається представниками різних напрямів економічної думки у двох аспектах: статичному, через виділення складових, які безпосередньо впливають на розвиток, та історико-гносеологічному, який базується на дослідженні рівня динаміки їх впливовості на систему.

5. Доведено, що для наукового аналізу сьогодення мають важливе значення теоретико-методологічні надбання економічної думки минулих періодів, зокрема, історичної школи, яка стала першою спробою осмислення сутності, місця та структури національного господарства. Погляди її основних adeptів засвідчують альтернативність економічного мислення, багатство ідей та напрямів розвитку економічних знань в сфері дослідження генезису господарства як цілісного утворення. Розкрито внесок в дослідження розвитку господарських систем основних шкіл неолібералізму. Доведено, що цільовою настановою теорій соціального ринкового господарства є завдання досягти високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи на основі конкурентного ладу. Критичне переосмислення теорії і практики німецького ордолібералізму та соціального ринкового господарства може бути корисним для країн, які стали на шлях проведення національної економічної політики на принципах демократії та свободи вибору, адже нагальною стає необхідність здійснення обґрунтованої державної політики, спрямованої на ринкову трансформацію господарської системи та створення в її складі структур, здатних до саморегулювання.

6. Розкрито питання розвитку господарських систем в основних течіях кейнсіанського напрямку, виявлено ідеї та відмінні від неокласики акценти щодо предметного поля дослідження з визначенням ролі економічної

політики як інструменту виходу з кризи та стабілізації розвитку господарства; нові концепції, в яких досліджувалися проблеми темпів економічного зростання, поглиблення інтеграційних процесів, науково-технічної революції та зростання рівня добробуту населення; врахування в сучасних розробках представників посткейнсіанства проблем невизначеності, контрактного характеру економіки, аналізу фінансових ринків, ризиків тощо.

7. Проаналізовано проблеми розвитку господарської системи в основних течіях інституціоналізму, доведено, що формування поглядів представників раннього інституціоналізму відбувалося під впливом історико-соціального напрямку економічної думки Німеччини. Ознаками теоретико-методологічної спорідненості визначено риси методології, зокрема, емпіризм, історичний метод, міждисциплінарний підхід в економічних дослідженнях, врахування національних особливостей, неекономічних та нематеріальних чинників економічного розвитку, визнання визначної ролі держави в економічній теорії та економічній політиці. Русійними силами господарського розвитку поряд з матеріальними факторами є також духовні, моральні, правові та інші фактори, що розглядаються в історичному контексті.

8. Аргументовано історико-економічні фактори формування господарських систем сучасності, розкрито загальні відмінності економічного розвитку господарських систем Європейських країн (в порівнянні зі США та іншими розвинутими країнами), обумовлені національними особливостями цих країн, обґрунтовано застосування здобутків світової наукової думки кінця XX – початку XXI ст. в економічній політиці розвинутих країн за етапами проведення реформ.

9. В процесі аналізу етапів змін сучасного національного господарства уточнено визначення категорій «рух», «еволюція» та «розвиток», коли під рухом розуміється будь-яка зміна національного господарства (його властивостей, структури, елементів, внутрішніх та зовнішніх зв'язків, цілей)

незалежно від характеру цього процесу, в будь-який момент і без обмежень його тривалості. Розвиток розглянуто як частину руху національного господарства, що характеризує тривалі зміни як еволюційного, так і революційного характеру, в результаті яких національне господарство переходить в інше – відмінне від вихідного – становище, а еволюція національного господарства означає, що кожне нове його становище відрізняється від попереднього як в кількісному, так і в якісному відношеннях.

10. На підґрунті аналізу теоретичних розробок вітчизняних дослідників удосконалено розуміння сучасних характеристик розвитку національного господарства: альтернативності та діалектичної єдності у трансформаційному процесі перетворень. Альтернативність виражається в розширенні варіативності підсумків розвитку; зростанні його нерівномірності, посиленні нестійкості; поглибленні імовірнісного характеру розвитку; ускладненні структури національного господарства, основу якого становить науково-технічний і економічний прогрес; прискоренні розвитку в результаті використання досвіду передових національних господарств. Діалектична єдність аналізу системних перетворень складається з загального (постіндустріальні тенденції еволюції сучасної глобальної світ-системи), особливого (закономірності постсоціалістичних транзитивних перетворень) та специфічного (національна модель соціально-економічних змін).

11. В результаті дослідження вітчизняних наукових джерел другої половини XIX – початку XX ст. з питань господарського розвитку розкрито потужний потенціал та значні наукові результати напрацювань представників української економічної думки зазначеного періоду. Акцент на макроекономічних методологічних підходах у вивченні генези ринкового господарства, притаманний дослідженням більшості українських економістів, зумовив появу ґрунтовних праць в галузі господарської кон'юнктури та циклічності, теорії народного господарства (М. Туган-Барановський), філософії господарства (С.М. Булгаков), взаємодії держави і

суб'єктів господарювання, а також необхідності соціально-економічних перетворень у суспільстві (М.Х. Бунге) тощо. Процес побудови ефективної моделі ринкового господарства в сучасній Україні вимагає звернення до історичного досвіду становлення ринкових відносин та творчого осмислення наукових підходів і теоретичних узагальнень українських вчених в зазначеній сфері, здійснених з урахуванням національних традицій господарювання та цивілізаційної специфіки України. Висновки економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можуть стати корисними для кращого розуміння розвитку сучасного господарства, його напрямів та пріоритетів.

12. На основі аналізу провідних західних моделей економічного розвитку (модель лінійних стадій; модель структурних перетворень; неокласична модель вільного ринку; зовнішньої залежності; дуального розвитку; концепція ендогенного зростання; інноваційну теорія економічного розвитку; модель сталого розвитку) зроблено висновок про можливість використання їх основоположних ідей для побудови сучасної концепції господарської системи України та доведено, що альтернативність розвитку є передумовою запобігання невизначеності, яка притаманна функціонуванню національних господарських систем сучасного глобалізованого світу.

13. Обґрунтовано теоретичні засади визначення «інституційної неадекватності» держави, що зумовлює відповідний інституційний стан функціонування та розвитку господарської системи, непридатний для ефективної модернізації національної економіки, та запропоновано теоретичне обґрунтування концепції господарського розвитку України, в основі якої лежить принцип інклюзивного зростання – вибору альтернатив розвитку системи на підставі національних цілей подолання нерівності в суспільстві та поліпшення якості життя людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A Treatise on Political Economy or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth / J.-B. Say, 1821.
2. Acemoglu D. Why nations fail: the origins of power, prosperity, and power / D. Acemoglu, J. Robinson. – New York: Crown Publishers, 2012. 529 p. p. 39.
3. Alchian A. Uncertainty, Evolution and Economic Theory. *Journal of Political Economy*. 1950. Vol. 58. P. 211-221.
4. Amable B. The Diversity of modern capitalism / B. Amable. Oxford: Oxford University Press, 2006. 317 p.
5. Amin S. Dynamics of global crisis / S. Amin, G. Arrighi, A. G. Frank, I. Wallerstein. New York: Monthly Review Press, 1982. 214 p.
6. Ancient Rome and modern America. A comparative study of morals and manners, New York, G. P. Putnam's Sons, 1914.
7. Angresano J. Comparative Economics / J. Angresano. Upper Saddle River. NJ: Prentice Hall, 1996. 604 p.
8. Arrow K. An Extension of the Basic Theorems of Classical Welfare Economics, Second Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability / K. Arrow. Berkeley, 1951.
9. Aslund Anders. How Russia Became a Market Economy. Washington, Brookings, 1995.
10. Aslund, Anders. Lessons of the First Four Years of Systemic Change in Eastern Europe. *Journal of Comparative Economics*. 1994. № 19. P. 22–38.
11. Bell D. The Coming Post industrial Society: A Venture in social forecasting / D. Bell. NY: Basic Books, 1973.
12. Bertalanffy, L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications / L. von Bertalanffy. New-York: George Braziller, 1968. 146 p.
13. Clarke, Paul A. B., Foweraker, Joe. Encyclopedia of democratic thought. London: Routledge, 2001. 748 p.

14. Classical Keynesianism, Monetarism and the Price Level, 1961.
15. Comparative Economic Systems: Models and Cases / Ed. by M. Bornstein. 6th ed. Homewood, Boston: Irwin, 1989. 499 p.
16. Der Lugner. Theorie, Geschichte und Auflosung des Russellschen Paradoxons, Erlangen, 1910.
17. Die Nationalokonomie der Gegenwart und Zukunft. Frankfurt/Main, 1848. Политическая экономия настоящего и будущего. Либроком, 2012. С. 296.
18. Die politische Okonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode, 1853.
19. Discours sur l'esprit positif. P., 1844 ; рус. пер. с франц. И. Шапиро, 1910.
20. Drucker P. Towards the Next Economics / P. Drucker. N.Y. : Harper & Row Publishers, 1993. 238 p. P. 31.
21. Eggertsson T. Economic behavior and institutions / Thrainn Eggertsson. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 400 p.
22. Ervin Laszlo. The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World. OPA, 1991. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_3.htm (дата звернення: 15.07.2017).
23. Evans, P. B. Bringing the State back in. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 638 p.
24. Fan Ch. Human Capital, Growth, and Inequality in Russia / Ch. Fan, J. Overland, M. Spagat. *Journal of Comparative Economics*. 1999. Vol. 27. Iss. 4. P. 618–643.
25. Feyerabend P. K. Against Method. Outline of an anarchistic theory of knowledge. London, 1975.
26. Goodin, Robert E. The Oxford handbook of political science. NY: Oxford University Press, 2009. 1291 p.
27. Gramsci A. Quaderni del carcere. A cura di V. Gerratana. Torino, 1975.

28. Hall, Peter. A. *Governing the economy. The politics of state intervention in Britain and France.* Oxford: Polity, 1986. 340 p.
29. Hamilton W. *Institution // Encyclopedia of the Social Sciences.* N.Y., 1932. V. 8. P. 84
30. *Institution, contracts and organisations : perspectives from new institution economics / ed. by Claude Menard.* Cheltenham : Edgar Elgar Publishing, 2000. 460 p.
31. *Institutions and economic growth: An historical introduction,* 1989.
32. *Isaac Newtoni. Opera quae omnia. Commentariis illustravit Samuel Horsley.* Londini, 1779-1785.
33. Ivanenko V. Searching for the Value-Subtraction in the Russian Economy. *Journal of Comparative Economics.* 2004. Vol. 32. Iss. 1. P. 88–104.
34. Kaczmarek T. *Lad economiczny w demokratycznym państwie / Tadeusz Teofil Kaczmarek.* Warszawa: Wyd-wo Difin, 2007. 200 s.
35. Kaldor N. A Model of Economic Growth. *The Economic Journal.* Vol. 67, No 268 (Dec., 1957), pp. 591-624.
36. *Keynes Monetary Theory A Different Interpretation,* 1988.
37. Kowalik T. *Współczesne systemy ekonomiczne: Powstawanie, ewolucja, kryzys / Tadeusz Kowalik.* Warszawa: Wyd-wo WSPiZim. L. Kozminkiego, 2000. 355 s.
38. Kuhn T. *Reflections on my critics. Criticism and the Growth of knowledge,* Cambridge, 1970.
39. Kuhn T. *The Structure of Scientific Revolutions,* Chicago, 1962; 2ed, Chicago, 1970.
40. Kwasnicki W. *Knowledge, Innovation and Economy / W. Kwasnicki.* – Wrocław, 1994. 234 s. p. 44.
41. Laidler D. Some Evidence on the Demand for Money. *Journal of Political Economy.* Nt 1. February, 1966. P. 116.
42. Large O. The Foundation of welfare Economics. *Econometrica.* - Vol. 10. 1942.

43. Lerner A. The Concept of Monopoly and the Measurement of Monopoly Power. *Review of Economic Studies*. Vol. 1. 1934.
44. Lerner A. P. Economic Theory and Socialist Economy. *Review of Economic Studies*. 1934. 2(1). P. 51-61.
45. Medoza M. G., Napoli V. Systems of Society. In Introduction to Social Science M. G. Medoza, Lexington, Massachusetts, Toronto: Health, 1990. 317 p.
46. Mirowski Ph. The Philosophical Bases of Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*. 1987. № 3. Pp. 1001–1038.
47. Monetary Trends in the United States and United Kingdom, 1982.
48. Myrdal G. Asiandrama: An Inquiry in to the Poverty of Nations, 1968.
49. Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory, 1956.
50. Neuberger E. Classifying Economic System. Comparative economic system: Models and Cases. – Boston: Irwin, 1989. P. 18-36.
51. On Keynesian Economics and Economics of Keynes: A Study in monetary theory, 1968.
52. On the Economic Theory of Socialism, Part One, Review of Economic Studies, 1936, 4(1), pp. 53-71.
53. Ostrom E. Understanding institutional diversity. Princeton: Princeton University Press, 2005.
54. Ostrom, Elinor. Governing the commons. The Evolution of institutions for collective action. NY : Cambridge University Press, 1990. 181 p.
55. Oxenfeldt A. Economic Systems in Action: The United States, The Soviet Union and France / A. Oxenfeldt, V. Holubnychy. 3rded. N.Y. etc. :Holt, Rinehart&Winston, 1965. 264 p.
56. Parsons T., Smelser N. Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory. London: Routledge and Kegan Paul, 1966. 452 p.
57. Perroux F. L'Europe sans rivages. Grenoble : Presses universtaires de Grenoble, 1954. P. 859. URL:

http://megalib.com.ua/content/8750_62_Teoriya_tehnostrykt...ri_Dj_Gelbreita.htm

1 (дата звернення 24.10.2015).

58. Polanyi K. Primitive, archaic and modern economies: Essays of Karl Polanyi; K. Polanyi. Garden City, NY: Anchor Books, 1968.

59. Polanyi K. The Great Transformation. Boston: BeaconPress, 1957. 313 p.

60. Popper K. R. On the Theory of Objective Mind, in Internationaler Kongress fur Philosophie. Wien, 1968. P. 140-156.

61. Porter Michael E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press, 1998. 592 p.

62. Porter Michael E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. Free Press, 1998. 392 p.

63. Porter Michael E. The Competitive Advantage of Nations. Free Press, 1998. 896 p.

64. Porter E. M. The Competitive Advantage of Nations. Harward business review, USA, 1990. pp. 73-91.

65. Profit, Interest, and Investment. London, 1939.

66. Psychology from an Empirical StandPoint, 1874.

67. Rhodes, R. A. W., Binder, Sarah A., Rockman Bert A. The Oxford handbook of political institutions; Oxford handbooks of political science (T. 2). NY: Oxford University Press, 2006. 816 p.

68. Rosser J. B., Rosser M. V. Comparative Economics in a Transforming World Economy. Cambridge, MA: MIT Press, 2004.

69. Rostow W. W. The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 324 p.

70. Schultz Th.W. Economic Value of Education. N.Y : McGraw, 1967. 384 p.

71. Shevchenko E. A. Civilizational paradigm as a basis for the study of the economic system of society. *Economics, management, law: problems and*

prospects: Collection of scientific articles. Vol. 1. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2015. P. 145-148.

72. Shevchenko E. A. Specificity of the modern paradigm of theoretical studies of the economic system in the context of globalization. Problems of social and economic development of business: collective monograph. – Publishing house “BREEZE”, Montreal, Canada, 2014. 408 p. gl. 2.9. P. 199-204.

73. Shevchenko E. A. Theory of national economy: methodological aspects. *Problems and prospects of the development of economics and education in European integration*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф. October 24-27, Warsaw, Poland. Донецьк: ООО «Экономический научно-образовательный центр», 2012. С. 73-77.

74. Shevchenko E. A. Transformational conversion of the economic system in the context of globalization changes: evolution and management // Socio-economic problems of management: Collective monograph. Thorpe-Bowker, Melbourne, Australia, 2015. 324 p. r. 1.5. P. 44-52.)

75. Shevchenko O. O. Modern economic thought on economic system. *Modernization of socio-economic system: the new economic conditions*: International Scientific Conference, Conference Proceedings, September 28th, 2016, Kielce, Poland: Baltija Publishing, 216 p. p. 4-6.

76. Simiand F. Le SALAIRE, Ievolution Sociale et la monnaie. Essai de theorie experimentale du salaire. Paris : Alcan, 1932.

77. Steinmo, S. et al. (eds) Structuring politics. Historical institutionalism in comparative analysis. NY: Cambridge University Press, 1992. 703 p.

78. Stigler G. J. Essays in the History of Economics, 1965.

79. Stigler, George J. The process and progress of economics. Nobel Memorial Lecture by Graduate School of Business, University of Chicago. 8 December, 1982. 20 p.

80. The Keynesian Counter-revolution: A Theoretical Appraisal, 1965.

81. The Monetarist Revolution in Monetary Theory, 1970.

82. The New Industrial State, 1967.

83. The new institution economics : a collection of articals from the Jurnal of institution & theoretical economics / introd.and ed. Eirik G.Furubotn and Rudolf Richter. Tubingen : Mohr. 1991. 372 p.

84. The official site of World Economic Forum. Annual reports “The Global Competitiveness Report” from 2004-2017. [Electronic resource] Access to resources: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index>

85. The official site of World Economic Forum. Methodology of research. [Electronic resource] Access to resources: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2014-2015/methodology/>

86. Toffler A. The Third Wave. NY: Morrow, 1980. 544 p.

87. Varieties of Capitalism: the Institutional Foundations of Comparative Advantage [ed. by P. Hall and D. Soskice]. N.Y.Oxford: Oxford University Press, 2001. 540 p.

88. Weber, Max. Economy and Society. Berkeley: University of California Press, 1978. 1470 p.

89. Williamson, Oliver E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. No.38(3). P. 595.

90. World Happiness Report 2017. Режим доступа: <http://worldhappiness.report/2017/>

91. Zastosowaniee-learninguwksztalceniuekonomistow / [red.Z.Kuleszynski, Z.Szczepanczyk], – Kielce :Wyd-woWSEiAim. E.Lipinskiegow Kielcach, 2006. 138 s. S. 104.

92. Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. М.: Альпина бизнес букс, 2010. 140 с. С. 34. <http://msu.edu.ua/visn/wp-content/uploads/2016/05/1-5-1-2016-13.pdf>.

93. Алле М. Экономика как наука. М.: Наука для общества, РГГУ, 1995. 168 с. режим доступа: <http://library.if.ua/book/39/2901.html>

94. Ананьин О. Структура экономико-теоретического знания: методологический анализ. М.: Институт экономики РАН, 2005. 244 с.

95. Античная философия: энциклопедический словарь. М., 2008. С. 808-810.
96. Антология мировой философии. М., 1969. Т. 2. С. 518-519.
97. Антонович И. И. Цивилизация и культура. Проблема определения и идейная борьба. *Вопросы философии*. 1981. № 11. режим доступа: <http://www.readbook.com.ua/book/1/11/>
98. Артёмова Т. Політична економія як ціннісний оплот соціально-економічної модернізації. *Економічна теорія*. 2015. № 4.
99. Архієреєв С. Поєднання соціального й асоціального капіталу як критерій пост трансформаційного стану економіки. *Економічна теорія*. 2014. № 3. С. 24-36.
100. Аутопоезис соціальних систем: монографія за наук. ред. В. П. Бега. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 746 с. – режим доступа: http://vuzlib.com.ua/articles/book/17225-Autopoezis_so%D1%81%D1%96alnikh_sistem/1.html
101. Афанасьев В. Г. Системность и общество. Москва, 1980. С. 51.
102. Ащанулов В. В. Обґрунтування рекомендацій щодо вибору ефективної стратегії державного регулювання системи моніторингу галузей економіки. *Бізнес-Інформ*. 2016. № 1. С. 67-71.
103. Бабій М. В. Адаптивна поведінка домогосподарств і ризики інституційних пасток в умовах трансформаційних процесів. *Бізнес-Інформ*. 2016. № 6. С. 13-19.
104. Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. Історія економічних учень. Навчальний посібник. К.: Знання, 2004. 1300 с. Режим доступа: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1860.html>
105. Базилевич В. Д. Экономико-философская мысль современного мира. К.: Знання, 2015. 21 с.

106. Балудянський М. Про національне багатство. // Українська економічна думка : [хрестоматія] / [упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ, розд. і біогр. довід. С.М.Злупко]. К. : Знання, 1998. С. 68–78.
107. Бальцерович Л. Свобода і розвиток: економія вільного ринку. Львів: Бібліотека журналу «І», 2000. 332 с.
108. Беляєв О. О. Системно-економічна трансформація: теорія та практика здійснення в Україні: навч. пос. К.: КНЕУ, 2006. 176 с.
109. Белорус О. Г. Глобальная неоконвергенция транзитивных и трансформационных социально-экономических систем. *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 11-12. С. 3-7.
110. Бервено О. В. Якість життя як механізм інституційного моделювання національного соціально-економічного розвитку. *Бізнес-інформ*. 2015. № 11. С. 28-33.
111. Білорус О. Г. Проблеми глобальної модернізації та імперативи неоіндустріалізації транзитивних країн. *Економічний часопис-XXI*. 2012. № 9/10. С. 3-5.
112. Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса. СПб.: Економікус, 2008. 352 с.
113. Блауг М. 100 великих економістів после Кейнса. СПб.: Економікус, 2009. 384 с.
114. Близнюк В. Р. Вплив кризових явищ у національній економіці на модернізаційний потенціал України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 15. С. 34-40.
115. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука: в 2-х кн. Книга 1. М.: Наука, 1989. 303 с.
116. Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління: навч. посіб. К.: Вид-во УАДУ, 2002. 104 с.
117. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / за ред. В. Д. Базилевича. К.: Знання, 2006. 903 с.

118. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. М.: Наука, 1990. 412 с.
119. Бунге М. Основи політичної економії. / Українська економічна думка : [хрестоматія] / [упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ, розд. і біогр. довід. С.М.Злупко]. К. : Знання, 1998. С. 141–156.
120. Бураковський І. У пошуках моделі економічного розвитку. Українська державність у ХХ ст. (Історико-політологічний аналіз) / Кер. авт. кол. О. Дергачов. К.: Політична думка, 1996. 435 с.
121. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М. : Логос, 2003. 355 с.
122. Варцаба В. І. Синергетична парадигма гармонізованого управління людськими ресурсами соціально-економічних систем. *Проблеми економіки*. 2015. № 2. С. 247-252.
123. Василевский Е. Г. Н. Сениор. Всемирная история экономической мысли: в 6 томах / гл. ред. В.Н. Черковец. М.: Мысль, 1988. 574 с.
124. Вебер А. Б. Неолиберальная глобализация и ее оппоненты. Режим доступа: // www.nasled.ru/prensa/isdaniya/globala/
125. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. К. : Основи, 1994. 261 с.
126. «Великая трансформация» Карла Полаanyi: прошлое, настоящее, будущее / Под общей ред. Р. М. Нуреева. М.: ГУ-ВШЭ, 2007. 321 с.
127. Вернадский И. Очерк теории потребностей. Злупко С.М. *Економічна думка України* : [навч. посіб.]. Львів : ЛПУ ім. Івана Франка, 2000. С. 179–189.
128. Вернадський І. Про обмін і торгівлю. *Українська економічна думка*: [хрестоматія] / [упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ, розд. і біогр. довід. С.М.Злупко]. К. : Знання, 1998. С. 93.
129. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського (у 9-ти томах). НАН України; [уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова та ін.]; редкол.: А. Г. Загородній та ін. К., 2011.

130. Вирва Д. Оцінювання ефективності інноваційної політики Європейського Союзу. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 1 (187). С. 19-27.

131. Воробйова Л. В. Вплив ідей української школи фізичної економії на парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХ століття. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.* – 2017.– С. 104-107.

132. Гавриленко І. М. Соціальний розвиток: монографія / І. М. Гавриленко, М. П. Недюха, Л. М. Усаченко. Херсон: Грінь Д. С., 2014. 478 с.

133. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. [пер. з англ. Л. Лещенко]. К.: Основи, 1993. 238 с.

134. Гагарінов О. В., Кобзєв П. М., Котляр А. А. Ентропогенна системна катастрофа ХХ століття. *Бізнес-інформ*. 2015. № 5. С. 8-15.

135. Гайдай Т. В. Методологія сучасної економічної теорії. *Вища школа*. 2002. № 4–5. С. 67–70.

136. Гайдай Т. Методологічні ознаки історичних типів наукової раціональності економічної теорії у вимірі сучасної філософії науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 11 (176). С. 6-12.

137. Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2008. 295 с.

138. Галушка З. І. Модель людини в сучасній економічній теорії. *Економічна теорія*. 2012. № 4. С. 49-59.

139. Гальчинский А. Кризис и циклы мирового развития. К.: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с.

140. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. К.: Либідь, 2013. 472 с.

141. Гальчинський А. С. Віртуальне в економіці. *Економічна теорія*. 2010. № 2. С. 5-15.

142. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України. *Економіка України*. 2011. № 2. С. 4-12.
143. Гленсдорф П., Пригожин И. Термодинамическая теория структуры, устойчивости и флуктуаций. М.: Мир, 1973. 280 с.
144. Глущенко О. Реципрокний обмін: діалектика розвитку та форми прояву в умовах інформаційно-мережевого суспільства. *Економічна теорія*. 2016. № 1.
145. Глущенко О. В. Добробут як імператив суспільного розвитку України. *Економічний часопис – XXI*. 2016. № 157 (3-4(1)). С. 31-36.
146. Головатий М. Ф. Держава і суспільство: концептуальні засади та соціальна взаємодія в сучасних умовах формування й функціонування держав. *Економічний часопис – XXI*. 2015. № 9-10. С. 4-8.
147. Голубка С. «Економічна система» М. Л. Балудянського. Львів : Світ, 1998. 228 с.
148. Гонта С. В. Системний підхід до дослідження структури національної економіки. *Бізнес Інформ*. 2017. №3. С. 27–33.
149. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин. К. : Наукова думка, 1994. С. 3–55.
150. Гражевська Н. Еволюція теоретико-методологічних засад економічної компаративістики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 11 (164). С. 18-22.
151. Гражевська Н. Компаративний підхід до аналізу глобальної конкурентоспроможності національних економік. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2014. № 1 (28). С. 15-24.
152. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змінК.: Знання. 2008. 431 с.
153. Грееф Г. Де. Социальная экономия : [пер. с фр.] / Г. де Грееф. М., 1904. 176 с.
154. Гринів Л. С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку / Л. С. Гринів. Львів: Ліга-Прес, 2016. 423 с.

155. Гриценко А. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований. Харьков: Форт, 2008. 928 с.
156. Гриценко А. Методологічні основи модернізації України / А. Гриценко // Економіка України. – 2011. - № 1. – С. 38-47.
157. Гриценко А. Реконструктивний економічний розвиток, зміст, основні напрями і вектор соціальної справедливості. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 5-19.
158. Гриценко А. А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2.
159. Гриценко А. А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. Saarbrucken / Германия: LAPLAMBERT Academic Publishing, 2015. 516 с.
160. Гриценко А. А. Иерархия и сетевые структуры в институциональной архитектуре экономических систем. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : Економіка*. Вип. 31–7(117). Донецьк: ДонНТУ, 2007. С. 111–122.
161. Грінберг Р. Інституційні уроки ринкових трансформацій. *Економіка України*. 2011. № 1. С. 27-46.
162. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. М.: Прогресс. 1976. 408 с.
163. Даниленко В. А. Синергетичний підхід в дослідженні стійкості економічних систем. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2009. Вип. 20. С. 257-265.
164. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основы философии. Харків: Право, 2003. 352 с. режим доступу: <http://skaz.com.ua/filosofiya/13347/index.html>, http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/001start.htm
165. Дармограй В. І. Основы концепції соціального розвитку господарських систем. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2011. № 2. С. 124-131.
166. Декарт Р. Сочинения в 2 т. Т. 1. М.: Мысль, 1989. 654 с.

167. Де Сото Ернандо Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше / Ернандо де Сото; пер. з англ. Микола Климчук. К.: Наш формат, 2017. 232 с.

168. Демидюк О. Інституційні чинники підвищення ефективності функціонування і розвитку сучасних економічних систем. *Банківська справа*. 2017. № 1. С. 74-85.

169. Демидюк О. О. Сутність та критерії ефективності сучасних економічних систем. *Бізнес-Інформ*. 2017. №2. С. 8–14.

170. Дерев'янкін Т., Костюченко О. Циклічна динаміка ринкового господарства у трактуваннях вітчизняних вчених-економістів кінця ХІХ – поч.. ХХ ст.. *Економіка України*. 2006. №4. С. 51-58.

171. Деревянкин Т. И. Деформации отечественного рыночного хозяйства в период войн и революций (1914-1921 гг.). *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 6. С. 34-50.

172. Держава і ринок: філософія взаємодії: монографія / за заг. ред. І. Й. Малога. К.: КНЕУ, 2005. 358 с.

173. Джалілов О. О. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття «національна економічна система». *Формування ринкової економіки*. 2013. № 29. С. 27-37.

174. Джерелюк Ю. О. Криза як фактор порушення стійкості в економічних системах. *Бізнес-Інформ*. 2017. №1. С. 15–21.

175. Ерасов Б. С. Цивилизации: универсалии и самобытность. М.: Наука, 2002. 524 с.

176. Ерохина Е. А. Теория экономического развития: (системно-самоорганизационный подход). Томск: Изд-во Том. ун-та, 1999. 160 с.

177. Ємельяненко Л.М. Синергетичний підхід в методології управління економічним розвитком України. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2014. Випуск 51. С. 32-40.

178. Ємельяненко Л. Стратегування в системі державного управління національною економікою. *Модернізація управління національною*

економікою: зб. матеріалів IV Міжнародної науко-практичної конференції 25-26 листопада 2016 р. К.: КНЕУ, 2016. С. 81-87.

179. Єфименко Т. Інституційне регулювання економічного розвитку. *Економіка України*. 2011. № 1. С. 16-26.

180. Єщенко П. Криза української економіки і як з неї вийти. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 33-50.

181. Єщенко П. С. , Арсеєнко А. Г. Нова парадигма розвитку економіки – настійливе веління нашого часу. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 1. С. 28-47.

182. Жаліло Я. Особливості реалізації економічної політики держави в умовах сучасних тенденцій суспільного розвитку. *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 39-52.

183. Жаліло Я. А. Еволюція чинників дієвості економічної політики держави та інституційна криза в Україні. *Економічна теорія*. 2015. № 2. С. 5-18.

184. Желюк Т. Ефективність економічної політики в умовах нестабільного середовища. *Вісник ТНЕУ*. 2014. Вип. 1. С. 7-22.

185. Жила Т. В. Теоретичні засади соціального напрямку економічної думки в дослідженнях М. Бунге. *Інвестиції: практика та досвід*. 2009. № 18. С. 31-34.

186. Жукова Л. Альтернативність економічного розвитку держави з погляду інституціонального підходу. *Економічна теорія*. 2016. № 2. С. 33-45.

187. Задорожний Г.В. Возможна ли фундаментальная экономическая наука вне метафизики? (Экономика или хозяйство? Институт или человек? Индивид или личность?). *Європейський вектор економічного розвитку*. Збірник наукових праць. Вип. 2 (13) 2012. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. С. 66-71.

188. Задоя А.О., Горняк О.В., Якубенко В.Д. Вплив соціокультурних факторів на економічний розвиток. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2017. №2. С.122-124.

189. Задоя А. А. Экономическая цикличность: конфликтологическая концепция. *Бюлетень Нобелівського економічного форуму*. 2013. № 1 (6). С. 150-159.
190. Задоя А.О., Боцула А.П. Міжнародні інтеграційні та дезінтеграційні процеси: суперечливі наслідки. *Академічний огляд*. 2017. №1. С.92-97.
191. Зайцев Ю. К. Рушійні сили цивілізації та економічний розвиток: особливості дослідження і використання. *Формування ринкової економіки*: зб. наук. праць. 2014. Вип. 31. С. 34-45.
192. Зайцев Ю. К., Москаленко О. М. Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства: у 2-х кн. Київ: КНЕУ, 2018.
193. Зайцев Ю. К., Москаленко А. Н. Цивилизационный подход в современных политико-экономических исследованиях экономического развития. *Вопросы политической экономии*. 2015. №3. С. 71-76.
194. Зайцев Ю. К. Системна парадигма та аналіз соціального ринкового господарства. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 288 с.
195. Зверяков М. І. Про зміну моделі економічного розвитку. *Економіка України*. 2015. № 6.
196. Зінченко В. В. Концепція фізичної соціальної економіки і парадигми глобального розвитку: зарубіжні моделі та український контекст. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 10. С. 22-30.
197. Злупко С.М. Економічна думка України : [навч. посіб.] / С.М. Злупко. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 496 с.
198. Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем: монография /А. А. Гриценко. К., 2013. 580 с.
199. Инглехарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Инглехарт Р., Вельцель К. М.: Новое изд-во, 2011. 464 с.

200. Иноземцев В. Л. Очерки истории экономической общественной формации: науч. изд. М.: Таурис Альфа: Век, 1996. С. 69-104.
201. Иванов Р. В. Моделивання економічної поведінки домогосподарств в контексті розвитку економічної думки. *Бізнес-Інформ.* 2017. № 4. С. 35-39.
202. Івашина О. Ф. Інституціоналізація економічного розвитку [монографія] / Івашина О. Ф. Дніпропетровськ : Наука та освіта, 2009. 284 с.
203. Іличок Б. І. Глобальна конкурентоспроможність України – стан та можливості змін. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2017. № 15. С. 71-76.
204. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [Степаненко С. В., Антонюк С. Н., Феценко В. М., Тимочко Н. О.]; за ред. проф. С. В. Степаненка. К.: КНЕУ, 2010. 743 с.
205. Історія економічних учень : [підручник] / [Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін.; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко]. К.: КНЕУ, 1999. 564 с. С. 217–316. режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1060304/>
206. Історія науки і техніки: навч.-метод. пос. / О. В. Рупташ, Т. і. Радзіняк. Чернівці: ЧНУ, 2011. 176 с.
207. Історія економічної думки. / В.В.Кириленко, О.М.Стрішенець, М.М.Фаріон та ін. Видавництво „Економічна думка”, 2007. <http://textbooks.net.ua/content/view/1385/19/>
208. Калина А.В., Осокіна В.В. Економічна теорія і практика господарювання: Навч. посібник. – 2-ге видання. К.: МАУП, 1998. 308 с. режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-4633-7.html>
209. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Кастельс М.; пер. с англ. Верпаховского Б.Э. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 607 с.
210. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика

экономической мысли : [сочинения]. М. : Изд-во ЗКСМО- Пресс, 2000. С. 480–786. (Серия "Антология мысли").

211. Кирилюк Є. М., Прощаликіна А. М. Методологія дослідження процесів трансформації економічних систем у сучасних теоріях. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 4. С. 172-179.

212. Кириленко В.І. Соціалізація національної економічної політики в сучасних умовах. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. Збірник наук, праць. К.: КНЕУ. 2015. №1(9). С. 84- 91.

213. Клейнер Г. Б. Новая теория экономических систем и ее приложения. *Вестник Рос. акад. наук*. 2011. Т. 81. № 9. С. 794-811.

214. Кнабе Г. С. Понятие энтелихии и история культуры. *Вопросы философии*. 1993. № 5.

215. Ковальчук В.М. Історія економіки та економічної думки : [навч. посіб.]/В.М. Ковальчук, М.В. Лазарович, М.І. Сарай. К. : Знання, 2008. 647 с.

216. Козловски П. Этическая экономия – синтез экономики и этической теории. *Вопросы философии*. 1996. № 8. С. 61-75.

217. Козловский С. В. Типология моделей развития современных экономических систем. *Экономическая теория*. 2009. № 4. С. 5-15.

218. Козловський С. В., Мазур Г. Ф. Забезпечення стійкості сучасної економічної системи – основа економічного розвитку держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 1. С. 5-12.

219. Коішова Е., Машарова Я. , Крайцо К. Тренди розвитку економічних показників ЄС. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 11 (185). С. 42-52.

220. Колганов А., Бугалин О. Экономическая компарактивистика: сравнительный анализ экономических систем. М.: Инфра-М, 2005.

221. Колесніченко І. М. Інституціональні засади ефективної економічної політики в Україні. *Бізнес-Інформ*. 2017. № 3. С. 8-15.

222. Колодко Дж. В. Від ідеології неолібералізму до нового прагматизму. *Економіка України*. 2010. № 9. С. 4-10.

223. Коломієць Г. М., Меленцова О. В., Калініченко Ю. Д. Актуальні чинники розвитку національних конкурентних переваг. *Бізнес-Інформ*. 2017. №1. С. 8–14.

224. Коломієць Г. М. Інтеграційна траєкторія національної господарської системи в глобальному суспільстві: монографія / Г. М. Коломієць, О. В. Меленцова, І. І. Помінова. Х.: Монограф, 2016. 275 с.

225. Концептуальні засади теорії реформування економічної системи України: навч.-наук. вид. / [авт. кол.: К. М. Бліщук, Є. М. Борщук, З. М. Бурик та ін.]; за наук. ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук, проф.. В. С. Загорського. К.: Львів; НАДУ, 2012. 476 с.

226. Кораблін С. О. Модель «відстаючого зростання»: економічні фактори та наслідки для України. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2.

227. Корнаи Я. Системная парадигма. *Вопросы экономики*. 2002. № 4. С. 4-22.

228. Корнаи Я. Системная парадигма. *Общество и экономика*. 1999. № 11-12. С. 71-75.

229. Корнівська В. Світові трансформаційні процеси: переходження глобального капіталізму в умовах розвитку інформаційно-мережевої економіки. *Економічна теорія*. 2017. № 2. С. 84-96.

230. Корнівська В. О. Сучасні тенденції розвитку глобального економіко-інституційного простору. *Економічна теорія*. 2011. № 3. С. 36-45.

231. Коропецький І.С. Українські економісти XIX ст. та західна наука / І.С.Коропецький. К. : Либідь, 1993. 192 с.

232. Кримський С.Б. Глобалістика та регіонально-національний чинник в ієрархії цивілізаційних процесів. *Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми дослідження та викладання)* : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 26-27 квітня 2000 р. / [відп. ред. І.Й.Малий, Н.О.Татаренко]. К. : КНЕУ, 2000. С. 38–40.

233. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. К.: ПАРАПАН, 2003. 240 с.

234. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України / М.І. Крупка. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 608 с.

235. Кудінова А. В. Трансформація відносин споживання в глобальній економіці: монографія / А. В. Кудінова. Київ: КНЕУ, 2015. 283 с.

236. Кудлак В. Я. Еволюція економічних поглядів М. Бунге у контексті парадигмального розвитку економічної теорії другої половини ХІХ ст.. *Актуальні проблеми економіки*. 2005. № 8. С. 3-8.

237. Кулик В. В. Концептуальні підходи до управління соціально-економічними системами в умовах невизначеності та ризику. *Проблеми економіки*. 2016. № 1. С. 100-107.

238. Кульман А. Экономические механизмы / Под общ. ред. Н. И. Хрустальной. М.: Прогресс, Универс, 1993. 192 с.

239. Кульчицький Б.В. Типологізація і порівняння економічних систем суспільства (проблеми теорії і методології) : дис. ... д-ра екон. наук : 08.01.01 / Кульчицький Богдан Володимирович. Львів, 2004. 425 с.

240. Кульчицький Б. В. Економічні системи суспільства: теорія, методологія, типологізація. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. 351 с.

241. Кульчицький Я. В. Порівняння економічних систем (проблеми методології) / Я. Кульчицький, Б. Кульчицький. Львов: ЛНУ, 2007. 317 с.

242. Кульчицький Я. В. Філософія економічних систем у науковій спадщині Івана Франка. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. Вип. 24.7. С. 394-398. режим доступу: http://nltu.edu.ua/nv/Archive/2014/24_7/65.pdf

243. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. И. З. Налетова. М., 1975.

244. Лавриненко В. М. Запити економічних смислів щастя. *Вісник. Економіка. Проблеми економічного становлення*. 2013. № 3. С. 56-60.

245. Лагутін В. Стабільність суспільного розвитку: досвід міждисциплінарного дослідження. *Економічна теорія*. 2017. № 2. С. 5-18.

246. Лакатос И. Доказательства и опровержения: как доказываются теоремы / Имре Лакатос; [пер. с англ. И. Н. Веселовского], М.: URSS, 2010. 152 с.

247. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки / Имре Лакатос; [пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. А. Никифорова, В. Н. Поруса], М.: Академ. Проект, 2008. 475 с.

248. Лебедев С. А. Философия науки: терминологический словарь / С. А. Лебедев. М.: Академический проект, 2011. 416 с.

249. Леоненко П. М. Деякі реальні та уявні дискусійні проблеми історії економічної думки. *Економічний часопис : науково-аналітичний журн.* 2000. №5. С. 40–44.

250. Леоненко П. М. До історії української фінансової думки. *Фінанси України.* 1999. №9(45). С. 6–17.

251. Леоненко П. М. Дослідження соціально-економічних наслідків системних перетворень. *Вісн. Черкаського ун-ту.* 2003. Вип. 48. С. 13–27.

252. Леоненко П. М. Економічна теорія та історія економічної думки: проблеми взаємодії. *Вісн. Київського нац. торговельно-економічного ун-ту.* – 2001. – №1. – С. 35–41.

253. Леоненко П. М. Економічні реформи: ретроспектива і перспективи. *Перехідна економіка: методологія, теорія, політика* : зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2003. С. 245–256.

254. Леоненко П. М. Західні прогнози нового господарського механізму в СРСР. Питання політичної економії : міжвід. наук. зб. / Київський держ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Либідь. 1991. Вип. 212. С. 16–22.

255. Леоненко П. М. Історія економічної думки в Україні: минуле як сучасне і майбутнє. *Економічний часопис.* 1998. №8. С. 46–51.

256. Леоненко П. М. Концептуальні засади системної трансформації *Особливості економічної політики постсоціалістичних країн в умовах глобалізації світової економіки (приклад України)* Матеріали VII міжнародної науково-теоретичної конференції (25–26 листоп. 1999 р.). Модуль I. – Київ : Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. 1999. С. 26–30.

257. Леоненко П. М. Порівняльний аналіз системних економічних трансформацій. *Економіка і управління.* 2001. №2. С. 86–104.

258. Липов В. Моделі зростання і розвитку за Джованні Аррігі: український шанс? *Вісник Київського нац. торг-екон. ун-ту*. 2014. № 1. С. 115-126.

259. Липов В.В. От архаики к постэкономике. Эволюция форм хозяйствования и развитие экономической теории: монография. Х.: ИД «ИНЖЕК», 2008. 280 с.

260. Лист Ф. Национальная система политической экономии / [пер. с нем.] / Фридрих Лист. СПб, 1891. 374 с.

261. Литвиненко Н. І. Інституціональні складові соціально-економічного розвитку країни: монографія / Н. І. Литвиненко. Дніпропетровськ, НГУ, 2015. 308 с.

262. Литвиненко Н. І. Структура інституціонального середовища економічної системи та взаємозв'язок між його елементами. *Бізнес-інформ*. 2015. № 6. С. 8-15.

263. Лопух К. В. Сучасний монетаризм: монографія / К. В. Лопух, В. М. Фещенко, П. І. Юхименко / за заг. ред. П. І. Юхименка. К.: Центр учбової літератури, 2015. 272 с.

264. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР в 2т. / П. І. Лященко. Т. 2: капіталізм. К.: Держполітвидав УСРС, 1952. 690 с.

265. Майєр Джеральд М. Основні проблеми економіки розвитку [текст] : [пер. з англ.] / Джеральд М. Майєр, Джеймс Е. Раух, А. Філіпенко. К.: Либідь, 2003. 684 с.

266. Макклоски Д. Непрерывность в экономической истории / Экономическая теория: Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. М: Инфра-М, 2004. 931 с.

267. Макклоски Д. Риторика экономической науки. Второе издание [Текст] / пер. с англ. О. Якименко; науч. ред. перевода Д. Расков. М., СПб: Изд-во института Гайдара; изд-во «Международные отношения», Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2015. 328 с.

268. Малий І. Й. Інституційні деформації в трансформаційній економіці. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : Економіка*. Вип. 31–7(117). Донецьк : ДонНТУ, 2007. С. 32–37.

269. Мариненко Н. Ю., Крамар І. Ю. Розвиток теоретичних основ функціонування економічних систем у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Сучасні соціально-економічні проблеми теорії та практики розвитку економічних систем: колективна монографія. Т.: ФОП Осадца Ю. В., 2016. С. 19-31.

270. Маркович І. Концептуальне бачення гіперглобалістами тенденцій світового економічного розвитку. *Галицький економічний вісник*. 2014. № 2. С. 62-67.

271. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 42. С. 18-145.

272. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: в 3 т. М.: Политиздат, 1969. Т. 1. / Предисл. Ф. Энгельса; Пер. И. И. Скворцова-Степанова. 907 с.

273. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-ге вид. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963.

274. Маркс К., Энгельс Ф. Письма о «Капитале». М.: Политиздат, 1986. С. 128.

275. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл : в 3 т. М. : Прогресс, 1993. Т. 1. 416 с. режим доступу: <http://library.if.ua/book/39/2636.html>

276. Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : монографія. К.: Аграр Медіа Груп, 2012. 432 с.

277. Мельник Л. Г. Методология развития: монография. Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. 602 с.

278. Мельник Л. Г. Теория развития систем: монография / Л. Г. Мельник. Сумы: Университетская книга, 2016. 416 с.

279. Мельник О.М., Мельник М.М. Класифікація типів, видів і моделей економічного розвитку. *Формування ринкової економіки*. Збірник наукових праць. № 31. К.: КНЕУ, 2014. С. 456 -467.

280. Менгер К. Избранные работы. М.: Территория будущего, 2005. С. 59-288.

281. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. 873 с.

282. Мизес Л. Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 295 с. режим доступа: <http://library.if.ua/book/39/2901.html>

283. Мински Х. Стабилизируя нестабильную экономику. М., СПб.: Изд-во Института Гайдара, Факультет своб. иск. и наук СПбГУ, 2017. 624 с.

284. Михайлов П. В. Проблема хозяйства в философии С. Булгакова. *Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии*. 2000-2001. № 1.

285. Мілль Дж. Про свободу: Есе / пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко, Основи, 2001. 463 с.

286. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Дрогобич; К.: Видавнича фірма «Відродження», 2004. 487 с. режим доступа <http://ist.osp-ua.info/material.php?pokaz=2897>

287. Мовчан В. А. Будущее мировой экономики по теории экономических столиц. *Экономикс*. 2013. № 3. С. 99-105.

288. Мойсеєнко К. Є. Синтез методології управління функціонуванням і розвитком соціально-економічної системи. *Менеджер: Вісник Донецького держ. ун-ту упр.* Донецьк: ДонДУУ, 2014. № 1(67). С. 232-236. режим доступа: http://specrada.chnu.edu.ua/res/specrada/12/moiseenko_dis.pdf

289. Морозов О. Основи теорії потужності економічних систем. *Економіст*. 2014. № 12. С. 28-32.

290. Москаленко О. Економічна політика держави як інструмент реалізації стратегічних цілей економічного розвитку. *Вісник ТНЕУ*. 2012. № 2. С. 46-56.

291. Москаленко О. М. Теорія і модель випереджаючого економічного розвитку в системі суспільних стратегічних потреб: монографія / О. М. Москаленко. К.: КНЕУ, 2014. 550 с.

292. М. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження: монографія / За заг. ред. В. Небрат. К.: Наукова думка, 2015. 365 с.

293. Мюрдаль Г. Современные проблемы “третьего мира” / Мюрдаль Г. М.: Прогресс, 1972. 767 с.

294. Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. М.: Дело, 2003. 360 с.

295. Нариси теорії національної економіки. Монографія / За ред. В. М. Тарасевича. Дніпропетровськ: Січ, 2015. 322 с.

296. Наркізов М. М. Ключові фактори забезпечення стабільності функціонування соціально-економічної системи. *Бізнес-інформ*. 2015. № 3. С. 18-22.

297. Небрат В. В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 151-169.

298. Небрат В. Інституційний аспект дослідження економічної історії. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 87-99.

299. Небрат В. Теоретичні основи дослідження інституційної трансформації економіки. *Економічна теорія*. 2017. № 2. С. 34-49.

300. Никифоров А. Л. Методологическая концепция П. Фейерабенда. *Вопросы философии*. 1976. № 8. С. 142-146.

301. Николенко С. Концепции устойчивого развития в глобальном измерении как воплощение идей мирового государства / С. Николенко, Л. Кушнир // *Экономическая теория*. – 2014. - № 4. – С. 5-16.

302. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. – М.: Мир, 1979. – 512 с. – режим доступа: режим доступа: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/1H3R11_3.htm

303. Ніколенко Ю. В. Основи економічної теорії: підручник. – К.: ЦНЛ, 2003. – режим доступа: <http://www.ebk.net.ua/Book/OsnEkTeor/Oet01-05/5501.htm>; http://www.univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/512/nikolenko_et.pdf

304. Овсієнко О. В. Розбудова соціальної держави в Україні: пошук оптимальної економічної моделі / О. В. Овсієнко // Вісник нац. ун-ту «Юрид. Акад. України імені Я. Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. – 2014. - № 3. – 34-46.

305. Одягайло Б. М. Генеза та глобалізацій на адаптивність економічної системи (інституціональний підхід). – Львів: Магнолія плюс, 2006. – 375 с. – ISBN 966-8340-73-6.

306. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. – М.: Прогресс, 1995. – 496 с.

307. Ойкен В. Основы национальной экономики. – М.: Экономика, 1996. – 351 с.

308. Ойкен В. Структурные изменения государства и кризис капитализма // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и неметкий неолиберализм / Под ред. В. П. Гутника. – М.: Экономика, 2002. режим доступа: <http://library.if.ua/book/39/2902.html>

309. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції: соціально-філософський аналіз / Р. І. Олексенко. – Київ: Знання України, 2013. – 367 с. – ISBN 978-966-316-336-9.

310. Ольсевич Ю. Я. Современный кризис «мейнстрима» в оценках его представителей (предварительный анализ) – М.: Институт экономики РАН, 2013. – 46 с. – С. 5.

311. Онищенко В. О. Сутність структурних зрушень та особливостей їх проявів в економіці / В. О. Онищенко, Т. В. Романова // Актуальні проблеми економіки. – 2017. - № 1 (187). – С. 89-101.

312. Опалько В. В. Визначальні фактори розвитку соціально-економічних систем / В. В. Опалько // Проблеми економіки. – 2017. - № 1. – С. 302-307.

313. Опалько В. В. Синергетичний підхід до дослідження соціально-економічних систем / В. В. Опалько // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. - № 15. – С. 3-8.

314. Осипов Ю. М. Курс філософії господарства: учеб. пособие / Ю. М. Осипов. – М.: Экономистъ, 2005. – 320 с.

315. Осипов Ю. М. Опыт философии хозяйства. – М.: МГУ, 1990. – 382 с.

316. Основания синергетики / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – 418 с. - режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_3.htm

317. Основи економічної теорії. – К.: ЦНЛ, 2004. - Режим доступу: <https://www.kazedu.kz/referat/177021/5>

318. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Павленко Ю. В. – 2-е изд. – К. : Феникс, 2004. – 760 с.

319. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – 2 вид. – К. : Либідь, 2000. – 358 с.

320 Павловський М. А. Шлях України: шлях вліво, шлях вправо – хибний шлях / М. А. Павловський // Україна: аспекти праці. – 2002. - № 5. - С. 135-137.

321. Паламарчук О. М. До питання аналізу господарських систем / О. М. Паламарчук, Г. В. Чабан, Л. В. Тірбах // Актуальні проблеми економіки. – 2016. - № 5 (179). – С. 360-369.

322. Панухник О. В. Теоретичні засади біфуркаційності економічних систем в контексті трансформацій міжсуб'єктних зв'язків / О. В. Панухник, І. Б. Маркович // Актуальні проблеми економіки. – 2015. - № 4. – С. 51-57.

323. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева / Под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с. – режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_3.htm

324. Пахомов Ю. Н. Цивилизационные модели современности и их исторические корни: монография / [Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др.]; НАН Украины; Ин-т мировой экономики и межд. отношений. – К. : Наук. думка, 2002. – 630 с.

325. Перру Ф Экономическое пространство: теория и приложения / Ф. Перру // Пространственная экономика. – 2007. - № 2.

326. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. – М., 1985.

327. Пилипенко Ю. І. Технологічна структура національної економіки: теорія, практика та регулювання: монографія / Ю. І. Пилипенко. – Д.: Національний гірничий університет, 2010. – 202 с.

328. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті [Текст] / Тома Пікетті; пер. з англ. Н. Палій. – К.: Наш формат, 2016. – 693 с.

329. Половец В. М. І. Туган-Барановський – теоретик кооперативного руху (до 150-річчя від дня народження) / В. Половец // Сіверянський літопис. – 2015. - № 1. – С. 211-217.

330. Полулях І. Економічна політика в рамках соціального ринкового ладу Німеччини / І. Полулях. – Київ-Львів-Мюнхен: Вид-во ВМС, 2003. – 160 с.

331. Поляков М. В. Концептуальні основи переходу України до економіки знань у контексті змін світового господарства / М. В. Поляков // Бізнес-Інформ. – 2017. - № 4. – С. 28-34.

332. Попов О. Є. Організаційно-економічне забезпечення соціалізації виробничих відносин у національних моделях економічних систем /

О. Є. Попов, А. С. Митрофанова // Проблеми економіки. – 2015. - № 3. – С. 244-251.

333. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс, пер. с англ. Ю. А. Данилова. – М.: Прогресс, 1986.

- режим доступу:
http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_3.htm

334. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Комкнига, 2005. – 153 с.

335. Противоречия переходной экономики, и их отражение в экономической теории и практике / В. П. Нестеренко, С. С. Гасанов / Экономическая теория на пороге XXI века, Под ред. Ю. М. Осипова. – СПб., 1996. – С. 96.

336. Пугачевська К., Горчак Т. Фактори впливу на розвиток перехідних економік постсоціалістичних країн – режим доступу:
<http://www.pdaa.edu.ua/np/pdf4/34.pdf>

337. Радзиевская С. Цивилизационная специфика глобальных экономических процессов / С. Радзиевская // Економіст. – 2014. - № 11. – С. 27-34.

338. Радіонова І. Ф. Процесуальний підхід в аналізі макроекономічної політики: зміст та застосування / І. Ф. Радіонова // Економічний часопис – XXI. – 2016. - № 156 (1-2). – С. 18-21.

339. Радугин А. А. История России. Россия в мировой цивилизации. – М. : Библионика, 2004. – 349 с. - С. 18-23.

340. Ревякін Г. В. Вплив глобалізації на синхронність протікання економічних процесів у рамках світової економіки / Г. В. Ревякін, В. І. Сідоров // Бізнес-Інформ. – 2017. - № 3. – С. 16-20.

341. Резников В. В. Теоретические аспекты интеграции экономических систем и этапы их взаимодействия / В. В. Резников // Бизнес-информ. – 2015. - № 3. – С. 13-17.

342. Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и немецкий неолиберализм // Под ред. В. П. Гутника. – М.: Экономика, 2002.

343. Решетило В. П. Экономическая синергетика институциональных изменений: монография. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 287 с. – ISBN 966-8649-25-7.

344. Резников В. В. Теоретические аспекты интеграции экономических систем и этапы их взаимодействия / В. В. Резников // Бизнес-информ. – 2015. - № 3. – С. 13-17.

345. Роббинс Л. // Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохорохов. – 3-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1969-1978.

346. Розмаинский И. О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX - начала XXI века / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2008. - № 7. – С. 89-99.

347. Розмаинский И. В. Вклад Х. Мински в экономическую теорию и основные причины кризисов в позднеиндустриальной денежной экономике // TerreEconomicus(Эк. вестник РГУ). – 2009. – Том 7. - № 1. – С. 31-42.

348. Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи: пер. з англ. В. Вишневіська / Стівен Роузфілд. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2005. – 370 с.

349. Рошер В. Начала народного хозяйства: в 2 т.: [пер. с нем.] / Вильгельм Рошер. – М. : Грачев, 1860. – Т. 1. – Отд. 1. – 224 с.

350. Рюэфф Ж. Несуразности «Общей теории» лорда Кейнса // TheQuarterlyJournalofEconomics, 1947.

351. Сапир Ж. К экономической теории неоднородных систем. Опыт исследования децентрализованной экономики / Жак Сапир; пер. с фр. Н. А. Макашевой. – М.: ГУ ВШЭ, 2001. – 250 с.

352. Світова економіка : [підручник] / [А.С.Філіпенко, О.І.Рогач, О.Л.Шнирков та ін.]. – К. : Либідь, 2000. – 582 с.

353. Сидорович О. Інституціональний контекст класифікації та типологізації суспільно-економічних систем / О. Сидорович // Економічна

теорія. – 2017. - № 2. – С. 19-33. – режим доступу:
<https://docplayer.net/82954454-Institucionalniy-kontekst-klasifikaciyi-ta-tipologizaciyi-socialno-ekonomichnih-sistem.html>.

354. Синергетична парадигма економіки / Є. І. Ходаківський, І. Г. Грабар, Ю. С. Цал-Цалко та ін.. – Житомир: ЖДТУ, 2007. – 154 с. – ISBN 978-966-683-125-8.

355. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – С. 112. // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли : [сочинения] / А. Смит. – М. : Изд-во ЭКСМО–Пресс, 2000. – С. 112. – (Серия “Антология мысли”).

356. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 1600 с. режим доступу:
http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_3.htm

357. Современная экономическая теория и цивилизационные факторы экономического развития / Геец В.М., Гриценко А.А., Ещенко П.С., Зайцев Ю.К., Зверяков М.И., Савчук В.С., Тарасевич В.Н. и др. // Экономическая теория. - 2014. - № 4. - С. 107-119.

358. Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України / С.І. Соколенко. – К. : Логос, 1999. – 568 с.–С. 71.

359. Соскін О. І. Народний капіталізм: економічна модель для України: монографія / О. І. Соскін. – К.: Вид-во «ІСТ», 2014. – 396 с.

360. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: учеб. пос. – СПб.: Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. – 326 с.

361. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія / [Геець В. М., Шинкарук Л. В., Артёмова Т. І. та ін.], за ред. Л. В. Шинкарук; НАН України; Ін-т економіки та прогнозування. – К.; 2011. – 696 с.

362. Спенсер Г. Синтетическая философия (в кратком изложении Говарда Коллинза) / Г. Спенсер. — К.: Ника-Центр, 1997. — 512 с. – С. 5.

363. Степаненко С. В. Держава в організації господарської системи / С. В. Степаненко, О. М. Волкова // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – 2013. - № 2 (44). – С. 85-99.

364. Степаненко С. В. До нової парадигми економічної теорії / С. В. Степаненко // Вчені записки: наук. зб. – 1998. – Вип. 1. – С. 9-15.

365. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): монографія / Степаненко С. В. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.

366. Степаненко С. В. Принцип генези в історико-економічних дослідженнях / С. В. Степаненко // Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку: зб. Матеріалів Всеукр. круглого столу: 10 листопада 2016 р. – К.: КНЕУ, 2016. – С. 64-74.

367. Степин В. С. Философия науки. Общие проблемы: учебник / В. С. Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.

368. Столярчук Я. М. Глобальні асиметрії економічного розвитку / Я. М. Столярчук. – К.: КНЕУ, 2009. – 302с.

369. Субетто А. И. Ноосферизм: движение, идеология или новая научно-мировозренческая система? – СПб. – Кострома: Изд-во КГУ им. Н. А. Некрасова, Астерион, 2006. – 80 с.

370. Таран-Лала О. М. Функціонування соціально-економічних систем: теорія та практика: монографія / О. М. Таран-Лала. – Полтава: ПУЕТ, 2016. - 332 с.

371. Тарасевич В. М. Національний економічний патріотизм та еволюційні імперативи макроекономічної динаміки / В. М. Тарасевич, О. О. Завгородня // Актуальні проблеми економіки. – 2016. - № 6 (180). – С. 6-12.

372. Тарасевич В. М. Постнекласична наука та економічна теорія / В. М. Тарасевич // Економіка України. – 2004. - № 2. – С. 59-65.

373. Тойнби А. Постижение истории: сборник / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М.: Рольф, 2001. – 640 с.

374. Тойнби А. Дж. Постигание истории: сборник / Тойнби А. Дж.; пер. з англ. Е. Д. Жарков. – М.: Прогресс, 1996. – 608 с.

375. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории / Тойнби А. Дж.; сост. Е. Б. Рашковский. – М.: Прогресс, 1996. – 480 с. – С. 87.

376. Трансформація національних економічних інтересів: монографія / Т. І. Павлюк, М. М. Бичков, Л. Б. Мартинова. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2015. – 321 с. – ISBN 978-966-629-711-5.

377. Туган-Барановский М. Борьба классов как главнейшее содержание истории / М. Туган-Барановский // Мир Божий. – 1904. – № 9. – С. 242–259. – режим доступа: <http://christ socio.info/content/view/577/1/>

378. Туган-Барановский М. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь / М. Туган-Барановский. – СПб. : Тип. И.Скороходова, 1894. – 512 с. – С. 378.

379. Туган-Барановский М. Психологические факторы общественного развития / М. Туган-Барановский // Мир Божий. – 1904. – № 8. – С. 2–28.

380. Туган-Барановский М. Русская революция и социализм / М. Туган-Барановский. – Петроград : Акц. об-во "Муравей", 1917. – С. 13.

381. Туган-Барановский М. Современный социализм в своем историческом развитии / М. Туган-Барановский. – СПб. : Будущность, 1906. – 260 с.

382. Туган-Барановский М. Социализм как положительное учение / М. Туган-Барановский. – Петроград : Кооперация, 1918. – 133 с. – С. 95-96.

383. Туган-Барановский М. Теоретические основы марксизма / М. Туган-Барановский. – СПб. : Изд-во ред. журн. "Мир Божий", 1905. – 160 с. – С. 21-22.

384. Туган-Барановський М. Політична економія: курс популярний / відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – К. : Наук.думка, 1994. – 264 с.

385. Тютюнникова С. В. Людський капітал – актуальний ресурс соціально-економічного розвитку / С. В. Тютюнникова // Проблеми економіки. – 2017. - № 1. – С. 308-314.

386. Уайтхед А. Избранные работы по философии. – М., 1990. – С. 397.

387. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. – Москва: Наука, 1972. – С. 15.

388. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія / за ред. В. В. Небрат. – Київ: ІЕП НАН України, 2014. – 395 с. – ISBN978-966-02-7430-3.

389. Уманців Ю. Еволюція ролі та функцій держави в економіці / Ю. Уманців // Економічний вісник університету. – 2016. – Т. 1. - № 28. – С. 140-148.

390. Урсул А. Д. Путь в ноосферу: концепция выживания и устойчивого развития человечества. – М.: Луч. – 1993. – 275 с.

391. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М.: Прогресс, 1986.

392. Фещенко В. М. Ідеї німецької історичної школи в обґрунтуванні ринкової трансформації господарства України вітчизняною економічною думкою (остання третина. ХІХ - початок ХХ ст.) / В.М. Фещенко // Історія народного господарства та економічної думки України: збірник наук. праць. - Вип. 46. - К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2013. - С. 9-21.

393. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. – КНЕУ, 2003. – 187 с.

394. Фещенко В. М. М. І. Туган-Барановський про народне господарство / В.М. Фещенко // М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження): монографія. - К.: “Наукова думка”, 2015. - С. 49-56.

395. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії: навч. пос. / В. М. Фещенко. – К.: КНЕУ, 2012. – 476 с.

396. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: кол. монографія / за ред. Ю. О. Лупенка. – Київ: Ін-т аграрної ек-ки, 2013. – 498 с. – ISBN 978-966-669-415-0.

397. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. – К.: Знання, 2007. – 670 с.. режим доступу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/21284/2/SSEP_2016_Marinenko_N_Iu-Rozvytok_teoretychnykh_19-31.pdf

398. Філіпенко А. Економічний світ: методологія / А. Філіпенко // Економічна теорія. – 2017. - № 3. – С. 5-22.

399. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії. – К.: Абрис; редкол. В. І. Шинкарук, 2002.

400. Фоміна М. В. Сучасний економічний розвиток: загрози, проблеми, перспективи : монографія / М. В. Фоміна, В. В. Приходько, І. Г. Мішина ; М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : [ДонНУЕТ], 2008 – 230 с.

401. Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. :Наукова думка, 1986. – Т. 45. – 574 с.

402. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. – М.: Изограф, 2000. – 256 с.

403. Хайек Ф. Конкуренция как процедура открытия / Ф. Хайек // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. - № 12. – С. 115-121. – режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/54823-6-suchasniy-nstituts...tsonalna-teorya.html>

404. Хайек Ф. Судьба либерализма в XX веке. – М.: ИРИСЭН, Мысль; Челябинск: Социум, 2009. – 337 с. <http://library.if.ua/book/39/2902.html>

405. Хайтун С. Д. Социум на фоне универсальной эволюции / С. Д. Хайтун // Общественные науки и современность. – 2005. – № 4. – С. 124–137.

406. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. – М.: Финансовая академия, 2008. – 466 с.

407. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М.: Наука, 1989. – 423 с.

408. Хейлбронер Р. Экономическая теория как универсальная наука / Р. Хейлбронер// THESIS. – М., 1993. – Вып. 1. – С. 41–55 - <http://westudents.com.ua/glavy/54827-64-metodologya-r-heylbronera.html>

409. Цивилизационная структура современного мира: в 3 т. / [Под ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленко]. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 2: Макрохристианский мир в эпоху глобализации. – 690 с.

410. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : [підручник] / А.А. Чухно, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко / [за ред. А.А. Чухна]. – К.: Знання, 2007. – 878 с.

411. Чухно А. Цивілізаційні і формаційні підходи та їх роль в економічній теорії та суспільній практиці / А. Чухно / Економіка України. – 2001. - № 6. – С. 39-47.

412. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О.І. Шаблій. – Львів ; Мюнхен : УВУ, 1993. – 256 с.

413. Шапиро Н. Дж. М. Кейнс как завершающий экономист «мейнстрима» и предвестник теоретико-методологического плюрализма / Н. Шапиро // Вопросы экономики. – 2008. - № 1. – С. 120-130.

414. Шевченко О.О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії. – Київ: Центр учбової літератури. – 2012. – 288 с. – ISBN 978-611-01-0258-2.

415. Шевченко О.О. Міжнародна економіка. – Краматорськ: ДДМА. – 2012. – 376 с. – ISBN 978-966-379-535-5

416. Шевченко О.О. Трансформаційні перетворення господарської системи в контексті глобалізаційних змін: еволюція та управління: монографія / за заг. ред. Мироненка Є. В. - Київ: «Центр учбової літератури», 2017. – 272 с. – С. 5-16, 31-51, 78-94.

417. Шевченко О. О. Адаптація національної господарської системи до процесів глобалізації / О. О. Шевченко // Економічний вісник Донбасу. – 2016. - № 3 (45). – С. 94-98.

418. Шевченко О. О. Вплив глобальних викликів сучасності на економічний розвиток національної економіки: теоретико-методологічний аспект // «Менеджмент, маркетинг та інтелектуальний капітал в глобальному економічному просторі»: монографія // Під ред. П. Г. Перерви, О. А. Савченко, В. А. ТОВАЖНЯНСЬКОГО. – Харків, 2012. – 700 с. – Розділ 1.2. – С. 30-42.

419. Шевченко О. О. Вплив євроінтеграційного курсу України на стан та перспективи інноваційного розвитку національної економіки // Актуальні проблеми економіки. Наук. екон. журнал Нац. академ. управління. – 2009. - № 5. – С. 110-119.

420. Шевченко О. О. Вплив світової фінансово-економічної кризи на стан та перспективи розвитку національної економіки // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. - № 3. – Т. 2. - С. 158-162.

421. Шевченко О. О. Вплив тіньового сектору на механізм технологічного оновлення економіки інноваційного спрямування // Прометей. Регіональний збірник наукових праць з економіки. – 2010. - № 1(31). – С. 78-81.

422. Шевченко О. О. Генезис господарської системи в світовій економічній думці: теоретико-методологічні засади дослідження / О. О. Шевченко // Тези доповідей Міжн. науково-практ. конф. «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст. – Київ 15-16 жовтня 2015 р.» – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 114-117.

423. Шевченко О. О. Господарська система як категорія економічної науки / О. О. Шевченко // Тези доповідей Міжн. науково-практ. конф. «Сучасні проблеми управління підприємствами в умовах глобалізації та

інтернаціоналізації: теорія, практика – Одеса 27-28 березня 2015 р.» – Одеса: «ОНУ імені І. І. Мечникова», 2015. – С. 12-16.

424. Шевченко О. О. Домогосподарство в системі інститутів, що змінюються // Вісник ДДМА. – 2009. - № 3. – С. 300-303.

425. Шевченко О. О. Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія / О. О. Шевченко. – Київ: «Центр учбової літератури», 2017. – 304 с.

426. Шевченко О. О. Економічний розвиток господарської системи суспільства в контексті сучасних інтеграційних процесів / О. О. Шевченко // Тези доповідей Міжн. науково-практ. конф. «Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів – Мукачево 14-15 травня 2015 р.» – Мукачево: «МДУ», 2015. – С.

427. Шевченко О. О. Зовнішньоекономічна політика держави в контексті моделі ендogenous розвитку економіки // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2010. – № 5. – С. 117-122.

428. Шевченко О. О. Імперативи розвитку господарських систем сучасного світу / О. О. Шевченко // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету. – 2015. - № 4 (11). – С. 102-107.

429. Шевченко О. О. Інституціональна складова розвитку економіки знань // Регіональна бізнес-економіка та управління. – 2009. - № 4 (24). – С. 39-44.

430. Шевченко О. О. Категорія «господарська система»: теоретико-дефінітивна експозиція в економічній думці / О. О. Шевченко // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Економіка. – 2016. – Т. 21. – Вип. 2. – С. 8-12.

431. Шевченко О. О. Концептуальні засади економічного розвитку в контексті глобалізаційних тенденцій // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2012. – № 5(1). – С. 112-122.

432. Шевченко О. О. Моделі підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни: теоретико-методологічний аспект // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 3(25). – С. 57-60.

433. Шевченко О. О. Нарощення міжнародної конкурентоспроможності країни як складова стійкого розвитку економіки / О. О. Шевченко // Тези доповідей II Міжн. науково-практ. конф. «Бізнес та інновації у сучасному світі – Луганськ 11-12 квітня 2011 р.» – Л.: «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. – С. 218-221.

434. Шевченко О. О. Національна господарська система: проблеми та перспективи розвитку в сучасних умовах / О. О. Шевченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент». – 2017. - № 27. – С. 17-19.

435. Шевченко О. О. Національні особливості інтеграції: теоретико-методологічний аспект / О. О. Шевченко // Тези доповідей II Міжн. науково-практ. конф. «Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта – Харків 7-10 квітня 2010 р.» – Х.: НТУ «ХП», 2010. – С. 587-590.

436. Шевченко О. О. Неоліберальний напрям економічних досліджень про розвиток господарства: специфіка теоретичного і методологічного аналізу / О. О. Шевченко // Сучасні наукові підходи до вдосконалення політики економічного зростання: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 5-6 травня 2017 року) / за заг. ред. М. М. Палінчак, В. П. Приходько, А. Krynski. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – 160 с. – С. 14-17.

437. Шевченко О. О. Особливості модернізації господарської системи суспільства (протягом ХХ ст.) // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2015. - № 2. – С. 12-19.

438. Шевченко О. О. Оцінка рівня інтеграції країни у глобальний фінансовий простір: методологічний аспект // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. - № 2. – Т. 2. - С. 255-257.

439. Шевченко О. О. Парадигма економічного розвитку в конкретно-історичних умовах сучасного світового господарства // Вісник ДДМА. – 2013. - № 2(31). – С. 213-217.

440. Шевченко О. О. Перспективи розвитку економіки знань: теоретико-методологічний аспект / О. О. Шевченко // Тези доповідей II Міжн. науково-практ. конф. «Актуальні проблеми соціально-економічних трансформацій у міжнародному середовищі – Тернопіль 23 квітня 2010 р.» – Т.: ПВНЗ «ТКІ», 2010. – С. 116-118.

441. Шевченко О. О. Перспективи розвитку національної економіки в епоху економіки знань: теоретичний аспект // Вісник нац. техн. унів. “ХПІ”. Зб. наук. праць. Тематичний випуск “Технічний прогрес і ефективність виробництва”. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2011. - № 7. – С. 184-188.

442. Шевченко О. О. Розвиток структури господарської системи: системно-синергетичний аналіз підсистем / О. О. Шевченко // Бізнес-Інформ. – 2016. - № 4. – С. 14-20.

443. Шевченко О. О. Стимулювання інноваційного розвитку в умовах економіки знань/ О. О. Шевченко // Тези доповідей III Міжн. науково-практ. конф. «Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта – Харків 6-9 квітня 2011 р.» – Х.: НТУ «ХПІ», 2011. – С. 61-64.

444. Шевченко О. О. Стратегія розвитку національної економіки: інтеграційний аспект // Вісник нац. техн. унів. “ХПІ”. Зб. наук. праць. Тематичний випуск “Технічний прогрес і ефективність виробництва”. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2010. - № 05. – С. 189-194.

445. Шевченко О. О. Теоретико-методологічні засади аналізу еволюції господарських систем / О. О. Шевченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – Вип. 17. – С. 14-17.

446. Шевченко О. О. Теоретичні засади розвитку економіки, що базується на знаннях // Регіональна бізнес-економіка та управління. – 2010. - № 1 (25). – С. 157-163.

447. Шевченко О. О. Транзитний компонент підвищення міжнародної конкурентоспроможності в умовах інтеграції та глобалізації / О. О. Шевченко // Тези доповідей Міжн. науково-практ. конф. «Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні, технологічні проблеми розвитку суспільства – Харків 18 листопада 2011 р.» – Х.: ХТЕІ КНТЕУ, 2011. – С. 74-75.

448. Шевченко О. О. Трансформаційні перетворення господарської системи країни: національний контекст / О. О. Шевченко // Національні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо- і макрорівнях економіки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 8-9 квітня 2016 р. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. – С. 37-40.

449. Шевченко О. О. Трансформації глобального господарства в умовах становлення постнекласичної науки // Формування ринкової економіки: збірник наукових праць. – 2014. - № 31. – С. 277-284.

450. Шевченко О. О. Трансформації господарської системи суспільства у новітньому парадигмальному контексті / О. О. Шевченко // Економічний розвиток: теорія, методологія, управління.: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції 1-9 листопада 2015 р.. – Будапешт – Прага - Київ: НДІЕР, 2015. – С. 341-344.

451. Шевченко О. О. Управління розвитком національної господарської системи в умовах глобалізаційних викликів сучасного світу / О. О. Шевченко // Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції «Дослідження та оптимізація економічних процесів (Оптимум-2015)», 7-9 грудня 2015 р. – Харків: НТУ «ХП», 2015. – С. 230-233.

452. Шевченко О. О. Участь України в процесах інтеграції і глобалізації: теоретико-методологічний аспект / О. О. Шевченко, І. М. Кадикова // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 3. – С. 5-9.

453. Шевченко О. О. Формування споживацької поведінки домогосподарств в умовах розвитку нової економіки: інституціональний аспект // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. - № 7-8. – С. 26-30.

454. Шевченко О. О. Цивілізаційна парадигма дослідження генези господарської системи / Шевченко О. О. // Глобальні та національні проблеми економіки. – Вип. 15. – Лютий 2017 р. – режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/4.pdf>

455. Шевченко О. О. Цілісність господарської системи в умовах глобалізаційних змін сучасності / О. О. Шевченко // Національні моделі економічних систем: формування, управління, трансформації; матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 6-7 грудня 2013 р.) – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. – 244 с. – С. 9-12.

456. Шевченко О. О. Шляхи підвищення конкурентоспроможності країни в умовах поглиблення євроінтеграційного курсу // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2009. - Вип. 255. – Т. 5. – С. 1166-1172.

457. Шевченко О. О. Інноваційний розвиток підприємств: інтеграційний аспект / О. О. Шевченко // Тези доповідей VII Міжн. науково-практ. конф. «Сучасні інформаційні технології в економіці та управлінні підприємствами, програмами та проектами – Алушта 7-13 вересня 2009 р.» – Х.: НАУ «ХАІ», 2009. – С. 278-279.

458. Шиманська О. Джеральд Дебре: новий вимір загальної економічної рівноваги / О. Шиманська // Вісник ТНЕУ. Економічні науки. – 2008. – Вип. 2. – С. 169-175.

459. Шевчук В. Українська наукова школа фізичної економії / В. Шевчук // Руденко М. Гносисі і сучасність (Архітектура Всесвіту). – Тернопіль: Джура, 2001. – С. 224-250.

460. Шинкарук Л. В. Структурний і соціальний аспекти оцінки пропорційності та диспропорційності в економіці / Л. В. Шинкарук // Економічний вісник Національного гірничого унів-ту. – 2014. - № 4. – С. 71-78.

461. Шкодїна І. В. Глобальна невизначеність як ознака трансформації соціально-економічної системи / І. В. Шкодїна, І. В. Карпова // Бізнес-Інформ. – 2017. - № 6. – С. 8-12.

462. Шкодiна I. В. Сучаснi тенденцiї самоорганiзацiї свiтової економічної системи / I. В. Шкодiна // Економіка України. – 2012. - № 9. – С. 70-77.

463. Шмоллер Г. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право / Густав Шмоллер ; [пер. с нем.]. – М., 1902. – 275 с

464. Шніцер М. Порівняння економічних систем / М. Шніцер. — К. : Основи, 1997. — 520 с.

465. Шпаков Р. Вернер Зомбарт – германский феномен / Р. Шпаков // Социологические исследования. – 1997. - № 2. – С. 24-31.

466. Шпенглер О. Занепад Європи. - 1918. - С. 55.

467. Штулер I. Ю. Модифікація моделей розвитку національної економічної системи / I. Ю. Штулер // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 11 (173). – С. 12-20.

468. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.Шумпетер ; [пер. з англ. Т.Андрусевич]. – К. : Основи, 1995. – 427 с.

469. Шумпетер Й. Теория экономического развития: (исслед. предпринимат. прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры): [пер. с англ.] / Й.Шумпетер;. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.

470. Экономика для всех // Р. Хейлбронер, Л. Туроу. – М.: изд-во «Экор», 1994.

471. Экономика цивилизаций в глобальном измерении: монография / под ред. А. А. Пороховского, В. Н. Тарасевича. – М.: ТЕИС, 2011. – 768 с. – ISBN 978-5-7218-1175-3.

472. Эрхард Л. // Большая советская энциклопедия в 30 т. / под ред. гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – Т. 30: Экслибрис. – С. 245.

473. Юхименко П.І. Інституціональні компоненти економічного зростання в Україні / П.І. Юхименко // Економіка та управління АПК. – № 2. – 2017. – С. 133-146.

474. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки: підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К.: Знання, 2011. – 646 с.

475. Якубенко В. Д. Вплив інституціонального середовища на розвиток соціально-економічних систем / В. Д. Якубенко // Економічний вісник Національного гірничого університету. - Дніпропетровськ: НГУ, 2015. - № 3. - С. 168- 172.

476. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: монографія. – Київ: КНЕУ, 2004. – 252 с.

477. Яременко О. Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості як чинник функціонування та еволюції економічних систем / О. Яременко // Економічна теорія. – 2016. - № 4. – С. 19-33.

478. Ярошевський М. Г. Логика развития науки и научная школа // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7-97.

479. Ярошовець В. І. Людина в системі пізнання. – К., 1996.

480. Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. – М.: Экономика, 2011. – 382 с.

Додаток А

Рисунок А.1. – Методологічні ознаки та риси типів наукової раціональності (етапів розвитку науки) в дослідженні еволюції систем

Джерело: систематизовано автором за [136; 114; 248; 367]

Додаток Б

Таблиця Б.1.

Визначення терміна «цивілізація» у науковій думці

Автор, джерело 1	Зміст терміна 2
Новий словник іншомовних слів / за ред. Л. І. Шевченко. – К.: Арій, 2008. – С. 651.	Цивілізація – 1) рівень суспільного розвитку матеріальної і духовної культури, досягнутий якою-небудь суспільно-економічною формацією; 2) сучасна світова культура і технічні досягнення, що їй властиві; 3) щабель суспільного розвитку, наступний після варварства; 4) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом
Метлинский А. О сущности цивилизации и значении ее элементов: сочинения [Первая книга по теории цивилизаций – электронный ресурс]. А. Метлинский. – Х.: Университетская типография, 1839. – Режим доступа: http://www.kuzyk.ru/upload/object/s/docs/163400870_Civilizacii_pril_05-1.pdf	«Всякое человеческое развитие, образование и усовершенствование, как производимое общественностью, достигаемое в обществе, возможное при гражданственности, есть усовершенствование общественное и гражданское, и справедливо должно быть названо цивилизацией»
Л. Февр Febvre L. Civilisation. Le mot et l’idée (Publications du Centre International de Synthèse), P., 1930. – 56 p.	Цивилизация – это культурно-исторический тип общества с единой исторической судьбой и единой духовной и материальной культурой, которые дают людям сознание принадлежности к сообществу
Ф. Бегби. Bagby Ph. Culture and history: Prolegomena to the comparative study of civilization. Berkeley, 1963. – P. 162.	Цивилизация – культура, связанная с городами
А. Швейцер Albert Schewitzer. Kultur und Ethik, Munchen, 1960. (Цивилизация и этика / Под ред. В. А. Карпушина. – М.: Прогресс, 1973.)	Цивилизация может пониматься как духовное, этническое начало жизни общества, существующее независимо от его материальных сторон
Краузе М. Измерительные информационные системы – М.: Мир, 1975. – С. 297.	Каждая цивилизация определяется совокупностью идей и политических институтов, условиями материальной и культурной жизни, производительными силами и общественными отношениями, всеми проявлениями религиозной, интеллектуальной и художественной деятельности
Барг М. А. Категория цивилизации как метод сравнительно-исторического исследования // История СССР. – 1991. - № 5. – С. 72.	Цивилизация – это «универсальный код культуры», проявляющийся в универсализме стиля жизнедеятельности человека, носителя данной цивилизации

Продовження табл. Б.1.

<p>Ничифоро А. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия. – М.: Аспект-Пресс, 1999.</p>	<p>Цивилизация – это совокупность способов бытия и способов деятельности группы людей, выражающихся в:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) материальной жизни; 2) интеллектуальной жизни; 3) моральной жизни; 4) политической и социальной организации рассматриваемой группы.
<p>Адам Фергюсон - трактат: Опыт истории гражданского общества / An Essay on the History of Civil Society. Казанцев А.К., Киселёв В.Н., Рубальтер Д.А., Руденский О.В., NBIC-технологии: инновационная цивилизация XXI века, М., «Инфра-М», 2014 г., с. 235.Источник: http://vikent.ru/author/2773/</p>	<p>Цивилизация - это определённая стадия в развитии человечества, включающая наличие общественных классов, городов, письменности и других элементов, или подсистем сложной системы.</p>
<p>Основной труд Данилевского «Россия и Европа» Страхов Н.Н. О книге Н.Я. Данилевского «Россия и Европа» / Н.Н.Страхов. - М.: Фонд «Русская Цивилизация», 2004.</p>	<p>Цивилизации – культурно-исторические типы, плохо уживающиеся друг с другом, характеризующиеся отдельным языком или группой языков, близких между собою, политически независимые. Начала цивилизации одного культурно-исторического типа не передаются народам другого типа и отличаются этническим разнообразием и самобытностью</p>
<p>Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Отв. ред. Н. Н. Зарубина. – М.: Наука, 2002. – 524 с.</p>	<p>Цивілізація – соціокультурна спільність, що формується на основі універсальних тобто над локальних цінностей, що відбиваються у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва.</p>
<p>Семюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций (The Clash of Civilization and the Remarking of World Order)/ под ред. К. Королева. – АСТ, Муграрг, 2007. – 576 с.</p>	<p>Цивілізація – культурна ідентифікація нації самої себе. Цивілізація є найвищою культурною спільністю людей і найширшим рівнем культурної ідентифікації. Вона визначається як загальними об'єктивними елементами, такими як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути, так і суб'єктивною само ідентифікацією людей</p>
<p>Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навч. пос.. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.</p>	<p>Цивілізація – деяке більшістю полі етнічне внутрішньо цілісне і своєрідне соціокультурне утворення на етапі суспільного розвитку, що слідує за первинністю</p>
<p>Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. – М.: Институт экономических стратегий. Т. VI: Перспективы становления интегральной цивилизации / авт. предисл. А. Д. Некипелов. – М.: Институт экономических стратегий, 2010. – С. 84.</p>	<p>«Под цивилизацией мы понимаем супер общность людей, объединяемых системой духовных ценностей, общностью технологических, экологических и экономических способов производства, политического и социокультурного строя и исторических судеб»</p>

Додаток В

Таблиця В.1.

Наукові підходи в дослідженні господарських систем

Напрямок економічної думки, автор	Наукові погляди представників наукової школи	Акцент в дослідженні господарської системи
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
А. Сміт	<ul style="list-style-type: none"> • Обґрунтував ідею соціальної природи економічного життя і першим проаналізував економічну сферу життєдіяльності як самодостатню і багатоконпонентну суспільну економічну систему; • Його теорія (економічного лібералізму) побудована на міцній соціально-філософській базі, що пояснює комплексний підхід до трактування змісту, особливостей і спрямованості сучасних господарських систем 	методологічний фундамент для теорії господарських систем: основи уявлень, про те, що таке господарська система, як вона пов'язана з суспільством, на яких принципах має бути заснована, які її соціальні наслідки, які існують типи поведінки людей в економічній сфері
Ж. Сісмонді	вважав, що господарську систему слід оцінювати насамперед за її соціальними результатами (добробутом); економіка не може існувати на базі механізму конкуренції (оскільки порушується баланс виробництва і споживання); економіка не є автономною і самостійною сферою суспільного життя; держава повинна втручатися в економічні процеси з метою регулювання темпів зростання і забезпечення справедливого розподілу	

1	2	3
К. Маркс	<ul style="list-style-type: none"> • Дослідив роль праці, виробництва у житті людини і суспільства загалом; • Охарактеризував конкретну соціальну форму праці за умов капіталістичної господарської системи (назвавши її визначальною ознакою відчуження); • З'ясовуючи роль економіки у процесі суспільного розвитку, вбачає в економічному базисі ту основу, на якій розвивається вся надбудова – політична, правова, релігійна, мистецька, наукова та ін.; • Вважав, що кожне суспільство є суспільно-економічною формацією – єдністю базису і надбудови, де рух базису визначає рух надбудови, при цьому надбудова може впливати на розвиток базису, але детермінантою цієї взаємодії є базис. 	<p>теоретична конструкція на основі аналізу на засоби виробництва економічної поведінки людини у різних господарських системах (визначальний критерій їх типологізації: панівна форма власності).</p> <p>Економічний матеріалізм (як єдина філософія марксистської політекономії):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Багато запозичив від класичної політекономії, майже не піддавши нічого в ній критиці; • Прийнявши абстракцію «економічної людини» А. Сміта, поширив її на класи, висунувши ідею про класові інтереси; • Не спроможний пояснити рух господарської системи суспільства (хоча і має під собою життєвий ґрунт, оскільки породжений епохою, яка пронизана психологією економізму: життя і світ сприймаються як господарство, дії людини і суспільства оцінюються економічним багатством); • Акцентує трактування економіко-соціальних аспектів економічних явищ і процесів як суспільної системи, що пов'язана з політичними і духовними процесами (за детермінуючою схемою)

1	2	3
історична школа Ф. Ліст	<ul style="list-style-type: none"> • Критикує англійську класичну школу за космополізм, що знайшов відображення у спробі створення універсальної економічної концепції, придатної для всіх країн і народів; • Відстоював значущість історичного підходу до економіки; • Виокремлював в розвитку національної економіки 5 стадій (дикунство, пастушача, землеробська, землеробно-мануфактурна, землеробно-мануфактурно-комерційна); • Відводить державі (за умов ринкової економіки) активну роль в економіці, створюючи матеріальні, інституційні та культурні передумови для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів і спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей 	німецька історична школа виступає як перша спроба осмислення сутності, місця та структури національного господарства
В. Рошер	<ul style="list-style-type: none"> • Відзначив важливість для оцінки господарської системи таких сфер суспільного життя, як мова, релігія, мистецтво, національність, право, держава і господарство; • Вважав, що економіка є «не просто поєднанням багатьох дрібних господарств, як народ не є натовпом людей»; господарства гармонійно поєднуються соціальними відносинами, а поведінку економічного суб'єкта визначає не лише «розумний егоїзм» (як казав А. Сміт), а й інші протилежні за змістом чинники – прагнення людини до справедливості, її орієнтація на мораль і звичаї 	
Г. Шмоллер	<ul style="list-style-type: none"> • Запровадив теорію «етичний принцип»; • Доводив, що господарське життя визначається не тільки природними і технічними чинниками, а й моральними (процес праці – це етична діяльність людини, спрямована на щось визнане у системі цінностей і цілей суспільства); • Аналізував питання справедливості в господарській системі 	

1	2	3
М. Вебер	<ul style="list-style-type: none"> • Господарську систему він розглядає як: <ul style="list-style-type: none"> - певну форму економічного раціоналізму; - систему, що побудована на розрахунку прибутку та раціональному прогнозуванні виробничого процесу, складовою якої є використання найманої праці формально вільного виробника. • Вважав, що релігійна течія, духовна сфера сприяють утвердженню нової етики економічної поведінки людини (коли праця розглядається не лише як засіб, а й як справа життя, обов'язок) 	
В. Зомбарт	<ul style="list-style-type: none"> • Обґрунтував концепцію соціального плюралізму, згідно з якою суспільство прямує не до соціалізму, а до складнішої системи господарювання, що поєднує як старі, так і нові форми; • Прогнозує еволюцію капіталізму до більш гармонійної і зрілої системи, позбавленої економічних криз, внутрішніх суперечностей, яка базуватиметься на упорядкованому, планомірному типі господарювання; • Вважав, що своїм існування капіталістична система зобов'язана найкращим рисам людського характеру; • Розрізняє буржуазний лад (виявляється в ощадливості і працьовитості) і дух підприємництва (відображає схильність особистості до новаторського пошуку у певній сфері діяльності) 	
Й. Шумпетер	<ul style="list-style-type: none"> • Намагався з'ясувати механізм функціонування, чинники розвитку і перспективи капіталістичної господарської системи; • Із застосуванням соціологічного підходу проаналізував людську поведінку, людський чинник, що формується в історичному часі та конкретно-історичному інституційному середовищі; • Вважав, що саме підприємець виступає головною рушійною силою розвитку економічної системи 	<p>Ідеї Й.Шумпетера послужили точкою відліку для формування теорій трансформації капіталістичної господарської системи, її переміщення на вищий щабель розвитку, що виявилось в еволюційній економічній теорії, становленні еволюційної парадигми економічної теорії.</p>

1	2	3
Дж. Кейнс	<ul style="list-style-type: none"> • Вважав, що сформувати стабільну господарську систему і забезпечити їй стійке зростання можна лише за допомогою виваженої державної політики; • Показавши роль мультиплікатора в економічній політиці, довів, що у руках уряду завжди є достатній набір ефективних інструментів, за допомогою яких можна уникнути нестабільності господарської системи; 	<p>Згідно з кейнсіанською теорією господарська система, що ґрунтується на ринкових принципах, здатна безперешкодно прогресивно розвиватися, забезпечуючи добробут своїх громадян і соціальну справедливість. Економічна політика держави є гарантом стійкого зростання і добробуту, бо самостійно ринкова економіка не може досягти рівноважного стану.</p>
М. Балудянський	<ul style="list-style-type: none"> • першим з українських мислителів підійшов до розуміння людини у контексті еволюції господарських систем; • Головною заслугою українського економіста стали всебічний аналіз і популяризація теорії ринкової економіки А.Сміта • Суть народного багатства, на думку вченого полягає у нагромадженні продуктів продуктивної праці: всякий товар, на виробництво якого використано більше праці, при обміні має і більшу вартість. Дотримуючись цього методологічного принципу А.Сміта, підкреслює, що для забезпечення будь-якого виробництва потрібні такі складові: 1) праця, 2) капітал, 3) земля. І на підставі цього доходить висновку, що тільки праця щось виробляє, а всі інші складові господарської системи впливають з праці, людської діяльності; • Розвиток господарської системи учений пов'язує з державними гарантіями особистої свободи, свободи економічної діяльності, охорони приватної власності 	<p>Досліджуючи еволюцію господарських систем, українські мислителі, більшою чи меншою мірою, намагалися теоретично обґрунтувати, утвердити ідею про незалежність України не просто як мету суспільного розвитку, а й як головну передумову формування гармонійної національної господарської системи, процвітання, добробуту, економічної та національної свободи українського народу. При цьому тлумачення логіки економічного прогресу, діяльної природи людини ґрунтується на основних християнських цінностях, повністю позбавлене месіанства щодо інших народів і передбачає відновлення політичної незалежності, економічний розквіт тільки на споконвічних теренах Вітчизни і власними зусиллями</p>

1	2	3
І. Вернадський	<ul style="list-style-type: none"> • досліджував людську діяльність у межах господарської системи; • є фундатором теорії потреб, усебічно проаналізував різні види потреб та обґрунтував їх об'єктивний характер, відзначив особливу роль потреб у розвитку господарської системи і, відповідно, в економічних дослідженнях; • аналізуючи проблему обміну економіки держави як системи, наголошує, на тому що, обмін є метою економічної діяльності; 	
М. Бунге	<ul style="list-style-type: none"> • Загальна схема функціонування господарської системи має такий вигляд: «...господарські явища, що розглядаються з громадської сторони, знаходяться в непорушному органічному зв'язку: потреби вимагають засобів для свого задоволення, засоби – сил для виробництва, сили виявляють свою діяльність у вигляді поділу і поєднанні діяльності і праці. Звідси виникає обмін. При обміні встановлюється і ціна того, що обмінюється, і розподіл доходів, призначених як для виробництва, так і для задоволення потреб»; • доводить позитивну роль суперництва, конкуренції як рушія економічного розвитку суспільства, вважаючи їх виявом природної схильності людини до змагальності. Крім того, він виступає за забезпечення свободи, гідності людини у процесі її економічної діяльності, що у кінцевому підсумку, визначає ефективність усієї національної господарської системи 	
І. Франко	<ul style="list-style-type: none"> • досліджував філософії господарських систем, аналізував суспільно-економічний прогрес, з'ясував закономірності еволюції суспільства та його господарської системи; • характеризує суспільно-історичний процес як еволюційний, поступальний розвиток, що відбувається за об'єктивними законами, а людину оцінює як суспільну істоту – суб'єкт пізнання, діяльності, творчого перетворення світу і самої себе; • Спираючись на системний метод, він дослідив і обґрунтував ідею соціальної активності як основи безмежного розвитку цивілізації у її економічному і духовному вимірах; • за головний критерій оцінювання будь-якої господарської системи він обрав ступінь економічної і політичної свободи людини 	

1	2	3
М.Туган-Барановський	<ul style="list-style-type: none"> • став засновником інвестиційної теорії циклів, що послужила механізмом функціонування і прогресу господарських систем; • показав, що циклічний характер розвитку економіки визначається закономірностями циклічного відтворення основного капіталу, що це не якісь зовнішні фактори, а внутрішні властивості господарської системи, яка потребує для свого розвитку нової техніки і технології (рушійною силою еволюції капіталістичної господарської системи є інновації) • Обґрунтовує свій погляд на проблему типологізації господарських систем, пропонує як основний критерій типологізації «...взаємне відношення суспільних груп, що складають частину суспільного цілого». Господарські системи він поділяє на дві групи: гармонійні та антагоністичні. У гармонійних господарських системах інтереси окремих господарств не суперечать одні одним; така суперечність характерна для антагоністичних систем. Своєю чергою гармонійні господарські системи поділяє на три підгрупи: 1) первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; 2) товарне господарство дрібних самостійних виробників; 3) поки що неіснуюче соціалістичне господарство, за якого засоби виробництва належатимуть широким групам виробників. Групу антагоністичних господарських систем він поділяє на три системи: 1) рабського господарства, за якого робітник є власністю власника засобів виробництва; 2) кріпосного, за якого власники засобів виробництва мають право на працю робітника; 3) капіталістичного, за якого робітник юридично вільний, але, позбавлений засобів виробництва, економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва; • Вважав, що на перехід від капіталістичної до соціалістичної господарської системи потрібен час, за який «державний капіталізм» наповниться елементами нового ладу, соціалістичним змістом (До таких елементів відносив нові форми господарства: муніципальний соціалізм, робітничі спілки, кооперацію та ін.); • найвищим ідеалом будь-якої господарської системи вважає забезпечення максимальної свободи людини, що на його думку, можливе лише за умови «поліфонічної» господарської системи, яка спирається на різні форми власності і господарювання; 	

- був переконаний, що забезпечити свободу особистості можна тільки за умов складної господарської системи, побудованої на різних принципах, системи, яка складається з господарських утворень «...від міжнародних союзів та держави до виробничих асоціацій та одноосібних трудівників»;
- критикує К.Маркса за економічний детермінізм, моністичний погляд на розвиток суспільства, розуміння людини виключно як продукту суспільних обставин, за ігнорування психології людей, їхньої моралі. Натомість пропонує методологію дослідження господарських систем, згідно з якою суспільні явища трактуються не тільки як наслідок економічних причин, а й як результат ідеальних засад, продукт усвідомленої діяльності людини; «сукупність людських дій, що спрямовані на зовнішній світ та мають за мету не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальних обставин, необхідних для задоволення людських потреб»;
- дійшов висновку про особливе значення вивчення психологічного аспекту господарської діяльності як системи;
- вважав, що соціальне життя не збігається з господарюванням. Частина останнього в діяльності тим менша, чим на задоволення більш високих потреб ця діяльність спрямована. Із зростанням потреб у процесі історичного розвитку суспільства роль господарювання поступово зменшуватиметься, а значення інших форм діяльності зростатиме. При цьому духовна, інтелектуальна діяльність не є жорстко залежною від господарської діяльності, а має у суспільстві самостійне значення.
- підкреслює сучасний господарський лад в його історичному розвитку. В цьому ладі ми спостерігаємо боротьбу двох родів господарства: капіталістичного господарства, в котрому працююча людина підлягає власникові засобів виробництва - капіталістові, і трудового господарства, в якому на чолі господарства стоїть сам працівник;
- Твердо стоячи на гуманістичних позиціях, заперечуючи вузько класовий підхід до тлумачення змісту рушійних сил і закономірностей еволюції господарських систем, пропагує людину як вищу цінність і мету суспільного виробництва та можливість створення у майбутньому нової політичної економії, яка б відображала інтереси людини поза класовою структурою суспільства

Додаток Д

Таблиця Д.1.

Дослідження еволюції господарської системи представниками провідних течій та наукових шкіл світової економічної думки (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)

Провідні течії та наукові школи	Характерні риси аналізу	Загальне бачення питань еволюції господарської системи
1	2	3
німецька історична школа	акцент на конкретних історико-економічних дослідженнях національних факторах у господарському розвитку, позитивне ставлення до державного втручання	трактування господарства як цілісного утворення, складової соціального життя
неолібералізм	аналіз національного господарства, визнання можливості державного регулюючого впливу на економіку	держава забезпечує конкурентне середовище функціонування економічної системи
монетаризм	грошово-кредитна політика, як найважливіший інструмент стабілізації ринкової економіки та здійснення регуляторної політики держави	економічна свобода та вільне підприємництво забезпечують стабільність економічного розвитку системи
кейнсіанство	макроекономічний підхід до вивчення господарської системи, аналіз агрегованих показників	економіка розглядається як загальна система з формуванням механізму регулювання економічних процесів,
посткейнсіанство, нове кейнсіанство	наявність факторів макроекономічної нестабільності ринкової економіки, неповне використання ресурсів, необхідність вдосконалення коригуючого впливу державного регулювання	контрактний характер економіки, врахування в аналізі проблем невизначеності
інституціоналізм	історико-генетичний метод, інститут, як вихідна категорія в дослідженні господарських процесів	динамічний характер господарських процесів
українська школа фізичної економії	людина як частина природа, аналіз енергетичних процесів, процесів ентропії, взаємозв'язків між людиною і природою	взаємозв'язок господарського розвитку з природничими процесами

Джерело: складено автором

Додаток Е

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії, навчальні посібники:

1. Шевченко О. О. Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 304 с. (19 др. арк.). (Рецензії: *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 12. С. 63-65; *Бізнес-Інформ*. 2017. № 12. С. 469-470.)

2. Шевченко О.О. Трансформаційні перетворення господарської системи в контексті глобалізаційних змін: еволюція та управління: монографія / за заг. ред. Мироненка Є. В. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 272 с. (колективна монографія, особисто автору належить 4,8 др. арк. - С. 5-16, 31-51, 78-94.)

3. Shevchenko E. A. Transformational conversion of the economic system in the context of globalization changes: evolution and management // Socio-economic problems of management: Collective monograph. Thorpe-Bowker, Melbourne, Australia, 2015. 324 p. (колективна монографія, особисто автору належить 0,8 д. а. - р. 1.5. Р. 44-52.)

4. Shevchenko E. A. Specificity of the modern paradigm of theoretical studies of the economic system in the context of globalization // Problems of social and economic development of business: collective monograph. Publishing house "BREEZE", Montreal, Canada, 2014. 408 p. (колективна монографія, особисто автору належить 0,8 др. арк. - gl. 2.9. Р. 199-204.)

5. Шевченко О. О. Вплив глобальних викликів сучасності на економічний розвиток національної економіки: теоретико-методологічний аспект. *Менеджмент, маркетинг та інтелектуальний капітал в глобальному економічному просторі*: монографія / За ред. П. Г. Перерви, О. А. Савченко,

В. А. ТОВАЖНЯНСЬКОГО. Харків, 2012. 700 с. (колективна монографія, особисто автору належить 1 др. арк. - Розділ 1.2. С. 30-42.)

6. Шевченко О.О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії. Київ: Центр учбової літератури. 2012. 288 с. (Гриф МОНУ: лист № 1/П – 11909 від 23.12.2010 р., 14 др. арк.)

7. Шевченко О.О. Міжнародна економіка. Краматорськ: ДДМА. 2012. 376 с. (Гриф МОНУ: лист № 1/П – 10923 від 22.11.2011р., 21,9 др. арк.).

У наукових фахових виданнях:

8. Шевченко О. О. Вплив євроінтеграційного курсу України на стан та перспективи інноваційного розвитку національної економіки. *Актуальні проблеми економіки. Наук. екон. журнал Нац. академ. управління.* 2009. № 5. С. 110-119. (0,8 д. а.)

9. Шевченко О. О. Формування споживацької поведінки домогосподарств в умовах розвитку нової економіки: інституціональний аспект. *Формування ринкових відносин в Україні.* 2009. № 7(98). С. 26-30. (0,6 д. а.)

10. Шевченко О. О. Домогосподарство в системі інститутів, що змінюються. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії.* 2009. № 3 (17). С. 300-303. (0,6 д. а.)

11. Шевченко О. О. Інституціональна складова розвитку економіки знань. *Регіональна бізнес-економіка та управління.* 2009. № 4 (24). С. 39-44. (0,8 д. а.)

12. Шевченко О. О. Стратегія розвитку національної економіки: інтеграційний аспект. *Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Зб. наук. праць. Тематичний випуск «Технічний прогрес і ефективність виробництва».* Харків: НТУ "ХПІ". 2010. № 05. С. 189-194. (0,6 д. а.)

13. Шевченко О. О. Вплив тіньового сектору на механізм технологічного оновлення економіки інноваційного спрямування. *Прометей. Регіональний збірник наукових праць з економіки.* 2010. № 1(31). С. 78-81. (0,5 д. а.)

14. Шевченко О. О. Теоретичні засади розвитку економіки, що базується на знаннях. *Регіональна бізнес-економіка та управління*. 2010. № 1 (25). С. 157-163. (0,6 д. а.)

15. Шевченко О. О. Вплив світової фінансово-економічної кризи на стан та перспективи розвитку національної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. № 3. Т. 2. С. 158-162. (0,6 д. а.)

16. Шевченко О. О., Кадикова І. М. Участь України в процесах інтеграції і глобалізації: теоретико-методологічний аспект. *Галицький економічний вісник*. 2010. № 3 (28). С. 5-9. (автору належить 0,5 д. а., особистий внесок: дослідження теоретико-методологічних засад участі країни в процесах інтеграції та глобалізації)

17. Шевченко О. О. Зовнішньоекономічна політика держави в контексті моделі ендогенного розвитку економіки. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2010. № 5-1. С. 117-122. (0,6 д. а.)

18. Шевченко О. О. Моделі підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни: теоретико-методологічний аспект. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3(25). С. 57-60. (0,5 д. а.)

19. Шевченко О. О. Перспективи розвитку національної економіки в епоху економіки знань: теоретичний аспект. *Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний університет»*. Зб. наук. праць. Тематичний випуск «Технічний прогрес і ефективність виробництва». Харків: НТУ «ХП». 2011. № 7. С. 184-188. (0,6 д. а.)

20. Шевченко О. О. Оцінка рівня інтеграції країни у глобальний фінансовий простір: методологічний аспект. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 2. С. 255-257. (0,5 д. а.)

21. Шевченко О. О. Концептуальні засади економічного розвитку в контексті глобалізаційних тенденцій. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2012. № 5(1). С. 112-122. (0,8 д. а.)

22. Шевченко О. О. Парадигма економічного розвитку в конкретно-історичних умовах сучасного світового господарства. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії*. 2013. № 2(31). С. 213-217. (0,6 д. а.)

23. Шевченко О. О. Трансформації глобального господарства в умовах становлення постнекласичної науки. *Формування ринкової економіки: збірник наукових праць*. 2014. № 31. С. 277-284. (0,5 д. а.)

У наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах даних:

24. Шевченко О. О. Теоретико-методологічні засади аналізу еволюції господарських систем. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» (Index Copernicus)*. 2016. Вип. 17. С. 14-17. (0,5 др. арк.)

25. Шевченко О. О. Імперативи розвитку господарських систем сучасного світу. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (Index Copernicus)*. 2015. № 4 (11). С. 102-107. (0,5 др. арк.)

26. Шевченко О. О. Особливості модернізації господарської системи суспільства (протягом ХХ ст.). *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки (Research Bible, РІНЦ)*. 2015. № 2 . С. 12-19. (0,8 д. а.)

27. Шевченко О. О. Категорія «господарська система»: теоретико-дефінітивна експозиція в економічній думці. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Економіка (Research Bible, РІНЦ)*. 2016. Т. 21. Вип. 2. С. 8-12. (0,7 др. арк.)

28. Шевченко О. О. Адаптація національної господарської системи до процесів глобалізації. *Економічний вісник Донбасу (Research Bible, РІНЦ)*. – 2016. - № 3 (45). – С. 94-98. (0,7 др. арк.)

29. Шевченко О. О. Розвиток структури господарської системи: системно-синергетичний аналіз підсистем. *Бізнес-Інформ (Ulrichsweb™, RePEc, РІНЦ, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, Cite Factor,*

Academic Journals Database, SIS, Advanced Science Index, Open Academic Journals Index, Get Info, Bielefeld Academic Search Engine, Info Base Index, Open Airei Open AIREplus, WorldCat, Serials Union Catalogue, COPAC, Socionet, Open Access Library, J-Gate, Google Scholar, Research Bib). 2016. № 4. С. 14-20. (0,8 др. арк.)

30. Шевченко О. О. Цивілізаційна парадигма дослідження генези господарської системи. *Глобальні та національні проблеми економіки (Index Copernicus)*. 2017. Вип. 15. URL: <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/4.pdf> (дата звернення: 29.04.2017) (0,7 др. арк.)

31. Шевченко О. О. Національна господарська система: проблеми та перспективи розвитку в сучасних умовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент» (Index Copernicus)*. 2017. № 27. С. 17-19. (0,5 др. арк.)

В інших виданнях:

32. Шевченко О. О. Шляхи підвищення конкурентоспроможності країни в умовах поглиблення євроінтеграційного курсу. *Економіка: проблеми теорії та практики*. 2009. Вип. 255. Т. 5. С. 1166-1172. (0,8 д. а.)

33. Шевченко О. О. Інноваційний розвиток підприємств: інтеграційний аспект. *Сучасні інформаційні технології в економіці та управлінні підприємствами, програмами та проектами*: зб. матеріалів доп. учасн. VII Міжн. науково-практ. конф., Алушта 7-13 вересня 2009 р. Харків: НАУ «ХАІ», 2009. С. 278-279. (0,2 д. а.)

34. Шевченко О. О. Національні особливості інтеграції: теоретико-методологічний аспект. *Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта*: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжн. наук.-практ. конф., Харків 7-10 квітня 2010 р. Харків: НТУ «ХП», 2010. С. 587-590. (0,3 д. а.)

35. Шевченко О. О. Перспективи розвитку економіки знань: теоретико-методологічний аспект. *Актуальні проблеми соціально-економічних трансформацій у міжнародному середовищі*: зб. матеріалів доп. учасн.

II Міжн. науково-практ. конф., Тернопіль 23 квітня 2010 р. Тернопіль: ПВНЗ «ТКІ», 2010. С. 116-118. (0,2 д. а.)

36. Шевченко О. О. Соціально-економічна інтеграція України у вимірі регіональної політики держави. *Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності*: сб. науч. тр. Донецьк, 2010. Вып. 3, т. 1. 426 с. С. 410-422. (0,8 др. арк.)

37. Шевченко О. О. Вектори стратегічного розвитку в умовах глобальної інтеграції України. *Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку. Концепція соціально-економічного розвитку регіонів в умовах викликів глобалізації*: зб. наук. праць у 3 т. Донецьк, 2011. Т. 1 486 с. С. 364-374. (0,6 др. арк.)

38. Шевченко О. О. Нарощення міжнародної конкурентоспроможності країни як складова стійкого розвитку економіки. *Бізнес та інновації у сучасному світі*: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжн. науково-практ. конф., Луганськ 11-12 квітня 2011 р. Луганськ: «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. С. 218-221. (0,3 д. а.)

39. Шевченко О. О. Стимулювання інноваційного розвитку в умовах економіки знань. *Стратегії інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта*: зб. матеріалів доп. сучасн.. III Міжн. науково-практ. конф., Харків 6-9 квітня 2011 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2011. С. 61-64. (0,3 д. а.)

40. Шевченко О. О. Транзитний компонент підвищення міжнародної конкурентоспроможності в умовах інтеграції та глобалізації. *Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні, технологічні проблеми розвитку суспільства*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Харків 18 листопада 2011 р. Харків: ХТЕІ КНТЕУ, 2011. С. 74-75. (0,2 д. а.)

41. Shevchenko E. A. Theory of national economy: methodological aspects. *Problems and prospects of the development of economics and education in European integration*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф. October 24-27, Warsaw, Poland. Донецьк: ООО «Экономический научно-образовательный центр», 2012. С. 73-77. (0,3 д. а.)

42. Шевченко О. О. Цілісність господарської системи в умовах глобалізаційних змін сучасності. *Національні моделі економічних систем: формування, управління, трансформації*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції, Херсон, 6-7 грудня 2013 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 9-12. (0,3 д. а.)

43. Шевченко О. О. Господарська система як категорія економічної науки. *Сучасні проблеми управління підприємствами в умовах глобалізації та інтернаціоналізації: теорія, практика*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Одеса 27-28 березня 2015 р. Одеса: «ОНУ імені І. І. Мечникова», 2015. С. 12-16. (0,3 д. а.)

44. Шевченко О. О. Економічний розвиток господарської системи суспільства в контексті сучасних інтеграційних процесів. *Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Мукачєво 14-15 травня 2015 р. Мукачєво: «МДУ», 2015. С. 9-14. (0,3 д. а.)

45. Шевченко О. О. Генезис господарської системи в світовій економічній думці: теоретико-методологічні засади дослідження. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжн. науково-практ. конф., Київ 15-16 жовтня 2015 р. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. С. 114-117. (0,3 д. а.)

46. Шевченко О. О. Управління розвитком національної господарської системи в умовах глобалізаційних викликів сучасного світу. *Дослідження та оптимізація економічних процесів (Оптимум-2015)*: зб. матеріалів доп. учасн. XI Міжнародної науково-практичної конференції, 7-9 грудня 2015 р. Харків: НТУ «ХП», 2015. С. 230-233. (0,2 др. арк.)

47. Шевченко О. О. Трансформації господарської системи суспільства у новітньому парадигмальному контексті. *Економічний розвиток: теорія, методологія, управління*: зб. матеріалів доп. учасн. III Міжнародної науково-

практичної конференції 1-9 листопада 2015 р. Будапешт – Прага - Київ: НДІЕР, 2015. С. 341-344. (0,2 др. арк.)

48. Shevchenko E. A. Civilizational paradigm as a basis for the study of the economic system of society. *Economics, management, law: problems and prospects*: Collection of scientific articles. Vol. 1. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2015. P. 145-148. (0,4 др. арк.)

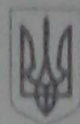
49. Шевченко О. О. Трансформаційні перетворення господарської системи країни: національний контекст. *Національні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо- і макрорівнях економіки*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції 8-9 квітня 2016 р. Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. С. 37-40. (0,3 др. арк.)

50. Shevchenko O. O. Modern economic thought on economic system. *Modernization of socio-economic system: the new economic conditions*: International Scientific Conference, Conference Proceedings, September 28th, 2016, Kielce, Poland: Baltija Publishing, 216 p. p. 4-6. (0,3 др. арк.)

51. Шевченко О. О. Неоліберальний напрям економічних досліджень про розвиток господарства: специфіка теоретичного і методологічного аналізу. *Сучасні наукові підходи до вдосконалення політики економічного зростання*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції, Ужгород, 5-6 травня 2017 року. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 14-17. (0,3 др. арк.)

52. Шевченко О. О. Проблеми розвитку економічної системи у працях К.Маркса та представників неокласичного напрямку економічної думки. *Економічна спадщина К.Маркса: погляд через призму століть*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукраїнського Круглого столу, Київ, 25 квітня 2018 року. Київ: КНЕУ, 2018. С. 103-104. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/Kaf+istorii+ta+teorii+gospodarstva/212121ZbD196rnik28A529-verstka_Marks_2018.pdf (дата звернення: 19.05.2018) (0,2 др. арк.)

НАЦІОНАЛЬНЕ АГЕНТСТВО УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

NATIONAL AGENCY OF UKRAINE
ON CIVIL SERVICE

ЦЕНТР АДАПТАЦІЇ
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ДО СТАНДАРТІВ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

CENTER FOR ADAPTATION
OF THE CIVIL SERVICE
TO THE STANDARDS
OF THE EUROPEAN UNION

вул. Прорізна, 15, Київ-01, Україна 01601
тел. + 38 (044) 278-36-44; 278-36-22
E-mail: center@center.gov.ua
www.center.gov.ua

15, Prorizna Street, 01601 Kyiv, Ukraine
tel: + 38 (044) 278-36-44; 278-36-22
E-mail: center@center.gov.ua
www.center.gov.ua

19.10.2019 № 11/94-19

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
здобувача докторського ступеня
кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана» МОН України
Шевченко Олени Олександрівни

На тему: «Методологія дослідження еволюції господарської системи у
світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)»
за спеціальністю 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної
думки»

Трансформація господарської системи України у контексті ринкових перетворень потребує подальшого наукового пошуку оптимальних шляхів забезпечення добробуту населення. Формуючи національну модель господарського розвитку держава має враховувати сучасні тенденції та виклики, вибудовуючи модель, яка б пояснювала загальне (постіндустріальні тенденції еволюції сучасної глобальної світ-системи), особливе (закономірності постсоціалістичних транзитивних перетворень) та специфічне (національна модель соціально-економічних змін) світової практики. Стратегічні цілі, завдання та пріоритетні напрями державної політики слід формувати на основі науково обґрунтованої концепції входження України до сучасного світогосподарського середовища, геоекономічного позиціонування та національної ідентифікації. Сучасні дослідження проблеми спираються на аналіз реальних процесів, намагаються узагальнити дослідження природи, суб'єктів, чинників розвитку господарської системи, формують можливу теоретичну схему аналізу етапів та стадій її еволюції.

В дисертаційній роботі здійснено розробку теоретико-методологічних засад дослідження сучасних господарських систем з виявленням пріоритетних домінант їх трансформації, що здійснюють нині вирішальний вплив на

функціонування і трансформацію існуючих чи становлення нових господарських систем, зумовлюють ключові параметри та структуру господарських систем, визначають найважливіші функції, супроводжуються виникненням низки суперечностей економічного, соціального та політичного характеру, які є передумовами виникнення структурних світових економічних криз. Для національної господарської системи є доцільним врахування параметрів кризи розвитку суспільства, які виступають основними об'єктами впливу в процесі управління світогосподарськими процесами в цілому й основним об'єктом вивчення у процесі їх пізнання із застосуванням цивілізаційного підходу дослідження та прикладних засад синергетичного аналізу. Обгрунтовано доцільність застосування теоретичних засад визначення стану «інституційної неадекватності» держави, що зумовлює відповідне інституційне середовище функціонування та розвитку господарської системи не придатне для ефективної модернізації національної економіки. Запропоновано теоретичне обгрунтування модернізованої моделі держави з диференційованою стратегією функціонування національної господарської системи, що містить узагальнення стосовно аналізу інституційного середовища існування та розвитку і може слугувати основою у процесі визначення перспектив та пріоритетів розвитку України. Матеріали дисертаційного дослідження виступають методологічною базою формування та реалізації вибору альтернатив розвитку господарства на підставі поліпшення якості життя людини та національних цілей подолання нерівності в суспільстві (принципу інклюзивного зростання).

Теоретичні розробки та практичні рекомендації дисертаційної роботи Шевченко О.О. на тему «Методологія дослідження еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)» використовуються Центром адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу Національного агентства України з питань державної служби, зокрема, враховано наукову концепцію дослідження сучасного господарського розвитку України із застосуванням історико-генетичного, системного підходів при аналізі сучасного стану та структури господарства України на початку XXI ст. Пропозиції, що містяться в дисертаційній роботі, були використані при підготовці матеріалів X щорічних Рішельєвських академічних читань та посібника «Організація діяльності державного службовця».

**Перший заступник директора
Центру адаптації державної служби
до стандартів Європейського Союзу,
кандидат наук з державного управління**

Ю.Ю. Лихач

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

вул. Чавдар Є., буд. 4, оф. 65, м. Київ, 02140
тел/факс. +38 (044) 360-97-28; тел. (067) 933-01-05
e-mail: sried@mail.ua
http://sried.in.ua

№ 16^а звітна 2015 р.
139/15

Доценту Донбаської державної
машинобудівної академії
к.е.н. О.О.Шевченко

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ результатів наукового дослідження О.О.Шевченко

Науково-дослідний інститут економічного розвитку розглянув Наукову доповідь «Трансформації глобального господарства в умовах становлення постнеокласичної науки» (підготовлена за наслідками виконання дисертаційного дослідження «Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)»), авторкою якої є докторант, доцент Донбаської державної машинобудівної академії к.е.н. Шевченко Олена Олександрівна.

У доповіді розглянуто проблеми економічного та господарського розвитку країни в умовах глобалізаційних змін, визначені напрями сучасних досліджень трансформації глобального господарства у світлі основних методологічних підходів і шкіль, обґрунтовано застосування цивілізаційного підходу для цілісного розкриття стану глобальних господарських трансформацій, внесено пропозиції щодо оптимізації параметрів довгострокової соціально-економічної політики України.

Вказана наукова доповідь була схвалена Вченою Радою Науково-дослідного інституту економічного розвитку (протокол від 15 жовтня 2015 року № 17) та направлена до Міністерства економічного розвитку і торгівлі України для використання при підготовці проектів нормативно-правових актів з питань стратегічного програмування соціального та економічного розвитку України у довгостроковій перспективі.

Директор Інституту
доктор економічних наук

Вчений секретар
кандидат економічних наук

[Signature] С.В.Захарін

[Signature] О.В.Задорожна

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему:
«Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у
світовій економічній думці (кін. ХІХ - поч. ХХІ ст.)»
здобувача наукового ступеня доктора наук
Шевченко Олени Олександрівни

Цією довідкою підтверджуються, що наукові результати дисертаційного дослідження Шевченко О. О. мають практичну цінність і використовуються в роботі Донецької обласної державної адміністрації. Особливо корисними при розробці щорічних Програм соціально-економічного розвитку області стали рекомендації щодо формування доктрини господарського розвитку в умовах сучасної трансформації національної економіки.

До впровадження прийнято методологічні підходи щодо обґрунтування та прогнозування довгострокової траєкторії економічного розвитку, науково-практичні рекомендації щодо синтезу сучасної методології, цілей, підґрунтя вдосконалення господарської системи суспільства та прийняття ефективних рішень, пропозиції щодо оновлення інструментарію кардинальних змін в національній та глобальній економіці.

Впровадження запропонованих Шевченко О. О. рекомендацій дозволить підвищити ефективність державної політики регулювання у регіоні. Загалом ці рекомендації дозволяють поглибити дослідження проблем розвитку господарства, а також сприятимуть розробці та внесенню змін щодо питань модернізації стратегії функціонування господарської системи за умов використання принципу інклюзивного зростання в регіоні.

В.о. директора департаменту
економіки облдержадміністрації

10.04.2018 р.

Г.П. Чурікова

УКРАЇНА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ УЧБОВО-
МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР КУЛЬТУРИ

84301, м. Краматорськ, вул. Василя Стуса, 63а
ЄДРПОУ 26040942, E-mail: doumck1@ukr.net

UKRAINE
DEPARTMENT of CULTURE and TOURISM
EDUCATIONAL CENTRE for CULTURE of
DONETSK REGOIN

84301, Kramatorsk, str. Vasylya Stusa, 63a
E-mail: doumck1@ukr.net

16 04 2018 № 01-01/161
На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шевченко Олени Олександрівни
на тему: «Методологія дослідження еволюції господарської системи у світовій
економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)»

Ця довідка підтверджує, що наукові розробки, теоретичні висновки та аналітичний матеріал дисертаційного дослідження Шевченко О.О. мають практичну цінність і використовуються в роботі сектору краєзнавства та туризму Донецького обласного учбово-методичного центру культури. Корисними стали рекомендації щодо формування механізму господарського розвитку в умовах глобалізаційних викликів сучасності.

До впровадження прийнято матеріали, зокрема щодо застосування цивілізаційної парадигми суспільного розвитку як методологічної основи сучасних досліджень господарської системи, що передбачає її аналіз з позицій цілісності, врахування соціально-економічних суперечностей та циклічності розвитку, дослідження поряд з економічними неекономічними чинників, використання системно-синергетичного методу аналізу, емерджентних властивостей господарської системи, пропозиції стосовно оновлення інструментарію аналізу кризового стану в національній економіці.

Ці рекомендації уможливають поглиблення дослідження питань розвитку господарства, модернізації стратегії функціонування регіональної складової господарської системи.

В.о. директора КУК «ДОУМЦК»

А.В. Ловягін

Лимаренко Валентина Миколаївна
(066) 089 42 06

УКРАЇНА
 ВІДДІЛ КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА
 КРАМАТОРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
 бул. Машинобудівників, 23, м. Краматорськ, Донецька обл., 84313
 Тел./факс (06264) 5-34-78 E-mail: ugkh@krm.gov.ua

№ 1134
 08.08.2018р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 на тему «Методологія дослідження еволюції господарської системи в
 світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)»
 здобувача наукового ступеня доктора наук
 Шевченко Олени Олександрівни

Відділ комунального господарства Краматорської міської ради цією довідкою засвідчує, що матеріали дисертаційного дослідження Шевченко О. О. на тему «Методологія дослідження еволюції господарської системи в світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)» були використані при підготовці Програми соціально-економічного розвитку міста Краматорська на 2018 рік, а саме результати дослідження інституційного забезпечення розвитку сектора домашніх господарств, наслідків нецільового використання інститутів та їх взаємодії з домашніми господарствами в умовах розвитку нової економіки.

Запропонована стратегія є корисною для розуміння реальних потреб домашніх господарств та дозволяє внести певні корективи в перелік моніторингових показників, що є цільовими при розробці Стратегії розвитку міста.

Начальник відділу

О. В. Кузнецов

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ»

вул. Митрополита Василя Липківського, 36, м. Київ, 03035, тел./факс: (044) 248-25-14

21.08.2018 № 21/НО-682
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шевченко Олени Олександрівни
на тему: «Методологія дослідження еволюції господарської системи
у світовій економічній думці (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)»

Довідка видана в підтвердження того, що науково-методичні матеріали, висновки та пропозиції, розроблені та сформульовані в роботі Шевченко О.О. використані в ході розробки сучасних стандартів вищої освіти та стандартів освітньої діяльності.

При цьому, зокрема, було використано такі найбільш суттєві положення, які мають наукову новизну та практичну значущість: застосування цивілізаційної парадигми суспільного розвитку як методологічної основи сучасних досліджень господарської системи, що передбачає її аналіз з позицій цілісності, врахування соціально-економічних суперечностей та циклічності розвитку, дослідження поряд з економічними неекономічними чинників, емерджентних властивостей господарської системи; обґрунтуванні наукової концепції дослідження сучасного господарського розвитку України, сутність якої полягає у поєднанні історико-генетичного, системного підходів при вивченні сучасного стану та структури господарства України на початку ХХІ ст. та критичному переосмисленні і використанні історичного досвіду вивчення господарських систем основними течіями і школами світової економічної думки.

Ці положення формують системне бачення історичного розвитку суспільства в цілому та еволюції господарської системи зокрема і використані при розробці заходів, спрямованих на запровадження навчальних інновацій університетської освіти України.

Заступник директора,
Доктор економічних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

О.М. Сафонов

Тернопільський національний економічний університет
Ternopil National Economic University

Lvivska Str. 11, Ternopil, 46020, Ukraine
Tel./Fax +380 (352) 47 50 51
E-mail: academ@tneu.edu.ua
http://www.tneu.edu.ua

вул. Львівська, 11, Тернопіль, 46020, Україна
Тел./факс +380 (352) 47 50 51
E-mail: academ@tneu.edu.ua
http://www.tneu.edu.ua

№ 121 08/2012

04-10 2010 р.

На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Юрій С. І.
Проректор Тернопільського національного економічного університету,
докт. екон. наук, професор,
Голова міжнародного організаційного комітету Міжнародної наукової конференції "Глобальні світоцивілізаційні процеси та економічна політика європейських країн, що розвиваються"

АКТ

**про впровадження результатів науково-дослідної роботи
Шевченко Олени**

Акт складено про те, що при написанні рекомендацій і аналітичної записки Міжнародної наукової конференції "Глобальні світоцивілізаційні процеси та економічна політика європейських країн, що розвиваються", яку організував Тернопільський національний економічний університет (Україна) у м. Пафос (Кіпр) 29 вересня – 6 жовтня 2010 р., використані пропозиції *Шевченко Олени*.

Використання наукових розробок *Шевченко Олени* відзначено в Аналітичній записці Міжнародної наукової конференції "Глобальні світоцивілізаційні процеси та економічна політика європейських країн, що розвиваються", Пафос, Кіпр, 29 вересня – 6 жовтня 2010 р.

Названі матеріали конференції направлені Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, українським міністерствам і відомствам, представництвам Європейського Союзу в Україні, посольствам держав-членів Європейського Союзу в Україні для практичного використання.

Член організаційного комітету конференції,
проректор з наукової роботи
Тернопільського національного економічного університету, докт. екон. наук, професор

З. В. Задорожний

Заступник голови організаційного комітету конференції, докт. екон. наук, професор

Є. В. Савельєв

Тернопільський національний економічний університет
Ternopil National Economic University

Lvivska Str. 11, Ternopil, 46020, Ukraine
Tel./Fax +380 (352) 47 50 51
E-mail: academ@tneu.edu.ua
http://www.tneu.edu.ua

вул. Львівська, 11, Тернопіль, 46020, Україна
Тел./факс +380 (352) 47 50 51
E-mail: academ@tneu.edu.ua
http://www.tneu.edu.ua

№ 126-29/490

• 18 • 02 2013 р.

На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

З.-М. В. Задорожний
Проректор в науковій роботі Тернопільського
національного економічного університету,
докт. екон. наук, професор

АКТ

про впровадження результатів науково-дослідної роботи
Шевченко О.О.

Акт складено про те, що при написанні рекомендацій і аналітичної записки XVI Міжнародної наукової конференції "Глобальні дисбаланси: світова та українська економіка", яку організував Тернопільський національний економічний університет (Україна) 19 вересня – 26 вересня 2012р. (м. Белек, Туреччина) використані пропозиції *Шевченко О.О.*

Використання наукових розробок *Шевченко О.О.* відзначено в Аналітичній записці XVI Міжнародної наукової конференції "Глобальні дисбаланси: світова та українська економіка".

Названі матеріали конференції направлені Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, українським міністерствам і відомствам, представництвам Європейського Союзу в Україні, посольствам держав-членів Європейського Союзу в Україні для практичного використання.

Заступник голови організаційного комітету
XVI Міжнародної наукової конференції
"Глобальні дисбаланси: світова та українська економіка",
докт. екон. наук, професор

Е. В. Савельєва

Міністерство освіти і науки України
Донбаська державна машинобудівна академія
 вул. Шкадінова, 72, м. Краматорськ, Донецька обл., 84313. E-mail: dema@dema.donetsk.ua
 Тел. (0626) 41-68-09. Факс (0626) 41-63-15. Web: <http://www.dgma.donetsk.ua>
 Код СДРПОУ 02070789

01.04.2018 № 035-05-985 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Шевченко Олени Олександрівни
 на тему: «Методологія дослідження еволюції господарської системи
 у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)»
 на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
 за спеціальністю 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки

Теоретичні та науково-практичні результати, висновки і рекомендації, викладені у дисертаційній роботі Шевченко О. О. на тему «Методологія дослідження еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.)» впроваджено в навчальний процес у Донбаській державній машинобудівній академії. Зокрема, вони використані при викладанні курсів «Історія економіки та економічної думки», «Сучасні економічні теорії», «Національна економіка», «Міжнародна економіка» з метою висвітлення теоретико-методологічних засад дослідження витоків, детермінант та історичних закономірностей еволюції господарської системи крізь призму економічних теорій та наукових шкіл в хронологічних межах кінця XIX – початку XXI ст. та формування на цій основі парадигми економічного розвитку національної економіки; тенденцій структурних особливостей впливу глобальних криз XXI ст. на господарську систему суспільства.

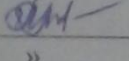
Перший проректор,
 проректор з науково-
 педагогічної, навчальної та
 методичної роботи

А. М. Фесенко

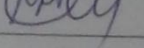
ЗАТВЕРДЖУЮ:

Проректор з наукової роботи
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені
Вадима Гетьмана»
д.е.н, професор

 Л. Л. Антонюк
«___» _____ 2017 року

ЗАТВЕРДЖУЮ:

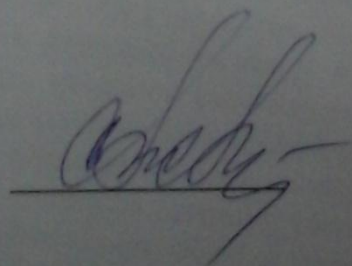
Проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені
Вадима Гетьмана»
д.е.н, професор

 А. М. Колот
«___» _____ 2017 року

Довідка
про використання у навчальному процесі
результатів дисертаційного дослідження
Шевченко Олени Олександрівни
на тему «Методологічні засади відображення еволюції господарської
системи у світовій економічній думці (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)»

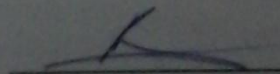
Видана Шевченко О. О. в тому, що результати дисертаційної роботи «Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук зі спеціальності 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки», використовуються Державним вищим навчальним закладом «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» при розробці та викладанні студентам лекційних курсів і проведенні семінарських занять з дисциплін «Історія економіки та економічної думки», «Сучасні економічні теорії».

Завідувач кафедри
історії та теорії
господарства,
к.е.н., професор

С. В. Степаненко

Декан факультету
економіки та управління,
к.е.н., доцент

О. В. Востряков

ДОНБАСЬКИЙ ІНСТИТУТ ТЕХНІКИ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ
 ПРИВАТНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
 «МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО - ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ АКАДЕМІКА ЮРІЯ БУГАЯ»

DONBASS INSTITUTE OF TECHNIQUE AND MANAGEMENT PRIVATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
 "ACADEMICIAN YURIY BUGAY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL UNIVERSITY"

84313, Україна, Донецька обл., м. Краматорськ, б-р Машинобудівників, 32
 тел (0626) 41-47-30, 41-70-72, факс (0626) 41-63-13, www.ditm.com.ua, e-mail: ditm@i.ua

№ _____

на № _____ від _____

Довідка

про використання у навчальному процесі
 результатів дисертаційного дослідження
 Шевченко Олени Олександрівни
 на тему «Методологія дослідження еволюції господарської системи
 в світовій економічній думці (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)»

Видана Шевченко О. О. в тому, що результати дисертаційної роботи «Методологія дослідження еволюції господарської системи в світовій економічній думці (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук зі спеціальності 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки», використовуються Донбаським інститутом техніки та менеджменту Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая при розробці та викладанні студентам лекційних курсів і проведенні семінарських занять з дисциплін «Міжнародна економічна діяльність», «Історія економічних вчень».

Проректор з навчально-педагогічної роботи,
 завідувач кафедри економіки,
 к.е.н., доцент

[Signature]
 О. М. Рудаков

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)

вул. Г. Батиюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 тел./факс (06262) 3-23-54
 Код ЄДРПОУ 38177113

04.12.2017 № 02-17/0/1 на № _____

Довідка
про використання у навчальному процесі
результатів дисертаційної роботи
Шевченко Олени Олександрівни
на тему «Методологічні засади відображення еволюції господарської
системи у світовій економічній думці (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)»

Видана Шевченко О. О. в тому, що результати дисертаційної роботи «Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук зі спеціальності 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки», використовуються Державним вищим навчальним закладом «Донбаський державний педагогічний університет» при розробці та викладанні студентам лекційних курсів і проведенні практичних занять з дисципліни «Економіка і організація виробництва». Результати дисертаційної роботи на тему: «Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)» розглянуто та обговорено на засіданні кафедри загальнотехнічних дисциплін, промислових технологій та безпеки життєдіяльності протокол № 6 від 04.12.17 р.

Проректор з науково-педагогічної роботи

[Signature]
 С.О.Чайченко

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

04655, м. Київ-70, вул. Г.Сковороди, 2, тел.: (044)425-6059, факс: (044)463-6783

ДЗ.ОІ.8078 № 44/12

на № _____

ДОВІДКА

про використання у навчальному процесі результатів дисертаційної роботи Шевченко Олени Олександрівни «Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. XIX – поч. XXI ст.)».

Видана Шевченко О.О., здобувача докторського ступеня кафедри історії та теорії господарства Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», в тому, що наукові результати дисертаційної роботи «Методологічні засади відображення еволюції господарської системи у світовій економічній думці (кін. XIX – поч. XXI ст.)» використовуються Державним вищим навчальним закладом «Національний університет «Києво-Могилянська академія» при розробці та викладанні студентам лекційних курсів та проведенні семінарських занять з дисциплін «Історія економічних вчень» і «Сучасні економічні теорії».

 Завідувач кафедри
 Економічної теорії
 Д.с.н. професор

Ю.М.Бажал

00550